

कृष्णोदयम्

(पञ्चदशसर्गात्मकं महाकाव्यम्)

डॉ० रामाशीष पाण्डेयः

दिल्ली प्रदेशात्म्यः

ॐ सत्यव्रत शास्त्रि महोदयेभ्यः

नादाभ्यानी अपर

गणपति

४११५

कृष्णोदयम्
(पञ्चदशसर्गात्मकं महाकाव्यम्)

रचयिता

डॉ० रामाष्टीष पाण्डेयः

एम० ए० (संस्कृत, हिन्दी) पी० – एच० डी०, डी० लिट्०

साहित्यव्याकरणवेदाचार्यः

बिहारशासनेन वैदिक-साहित्य-पुस्तकारेण सम्मानितः

आचार्योऽध्यक्षश्च-संस्कृत विभागस्य

मारवाड़ी महाविद्यालयः, राँची

राँची विश्वविद्यालयः, राँची ।

प्रकाशकः

प्रबोध संस्कृत प्रकाशनम्

हरमू, राँची (बिहार)

संस्करणम्—प्रथमम् १९९६ ई० वर्षम्

© सर्वेऽधिकारा लेखकाधीनाः

प्रकाशकः

प्रबोध-संस्कृत-प्रकाशनम्

हरमू हाउसिंग कॉलोनी,

राँची (बिहार)

मूल्यम् - (Rs. 160-00)

छात्राणां कृते (Rs. 80-00)

मुद्रक—भारत प्रिंटिंग प्रेस, पुरुलिया रोड, राँची ।

प्राक्कथनम्

हृदयस्थभावाभिव्यक्तौ शब्दार्थरूपात्मकत्वं काव्यत्वम् । समाजे देशे विश्वस्मिञ्जगति वा जायमाने वृत्ते सरसहृदयानां स्थायिभावापन्नानां सचेतसां मानवानां सामान्येन विषयाश्रिता ज्ञानेन्द्रियास्तत्तद्विषयेषु प्रवर्तन्ते विशेषेण दृष्टिर्निपतति श्रवणस्य च संलग्नता भवति । हार्दिकानुभूतिरेव बहिर्गन्तुमुत्का यथाकाले येन केन माध्यमेन वहिरेतीति जानन्त्येव सहृदयाः । पद्यात्मकेन गद्यात्मकेनो भयात्मकेन गद्यपद्यात्मकेनाभिव्यक्तदृश्ये श्रव्ये च दरीदृश्यते । काव्यकल्पतरौ दृश्यश्रव्यात्मकानि पत्राणि, गद्यपद्यादीनि पुष्पाणि रसानन्दादिफलानि च स्वीयां शोभां वर्धयन्ति सचेतसां मनांसि रञ्जयन्तीतरेषामाकर्षयन्ति तथा परमानन्दसन्दोहमुत्पादयन्ति पत्रपुष्पादि मिलीं भयन्ति तोषयन्तीति काव्यप्रकृतेर्वैशिष्ट्यम् । रसानन्दे सुखस्य कथनं मूकास्वादनवदिति ।

श्रुतिप्राधान्यं श्रव्ये श्रवणानुभूतौ सम्पद्यमाने रागाधिष्ठिते परमानन्दे भावोद्रेकेणायामिते मञ्जमानानां सुधासागरे निपतितानां सुखमकथनीयमिति यथासमयेऽनुभूयते । भूते प्रवर्तिता वर्तमाने प्रवर्तमाना भावाः स्वास्तः सुखाय यद्यपि प्राधान्येन काव्यदिशि प्रवर्तन्ते तथापि यशोऽधिगन्तुं विश्वजनोपकाराय जनानामभ्युदयाय कृष्णादिवद् व्यवहृतव्यं न कंसादिवदिति सर्वस्मिन् समये सर्वत्र व्यवहारशिक्षणाय भौतिकतापतप्तानां तापत्रयनिराशायाध्यात्मिकामृतोपलब्धये कृष्णकथामृतसागरे सद्यः स्नानायान्तर्वहिः कालुष्यादनिराशाय तुरीयार्थलाभाय च काव्यरसास्वादनेन परमाह्लादाय वर्तमानसमये प्रवर्धितानाचारे किञ्चिदप्युपदेशस्यानावसरे कास्तासम्मिततयोपदेशाय सदाचारपथप्रवर्तनाय भारतीयसंस्कृतौ शिष्टाचारस्य महत्त्वं समेषां कल्याणायैति सर्वविधोपस्थासनाय प्रकृतकाव्यमिदमुदेति ।

महापुरुषस्य महत्त्वं तेनाचरितस्याचारस्याचरणं श्रेष्ठाचरणे कनिष्ठाचरणादिकं समग्रलाभायैति मत्वा सर्वगुणसम्पन्नस्य षोडशकलान्वितस्य

कर्मणः समर्थकस्य निष्कामकर्मयोगिनो महापुरुषस्य कृष्णस्योदयः कृष्णो-
दयेऽस्मिन् विद्यते । शास्त्रीयानुवृत्त्या महाकाव्यस्यास्य सर्वगुणत्वं वर्तमान्
काले सर्वथा प्राप्तिक्रमप्रासंगिकमिति विपश्चितो विचारयिष्यन्ति परमत्र
विज्ञेयमस्ति यद्युगानुरूपं परिवर्तनमपि विहितम् । दुष्टवृत्त्या विनाशो
दुष्टानां नाशो वा लोककल्याणाय सर्वजनसुखाय भवतीति मत्वा
कंसादिजनानां मृत्युर्वणिता । सामान्येन लोककल्याणावरोधकोऽधर्मः,
लोकाऽभ्युदयात्मकः श्रेयस्करो धर्मः । वर्तमानकालेऽपि कंससदृशा अनेके
जनाः पृथिव्या भारभूताः स्वकीयेदुष्कृत्यैर्पीडयन्ति सज्जनान् दुराचारेऽना-
चारेऽत्याचारे संलग्नास्ते विनाशाहर्हाः । गुणत्रयाणामधोगामित्वं जलधारमिव
यद्यपि स्वाभाविकन्तथापि तेषामूध्वंगमने पूर्वपूर्वोत्कर्षे नितरां तमसि
पतितानां तापतप्तानां लोकानां क्रमशः रजसि सत्वे च प्रवेशस्तेषामुपकाराय
समेषांकल्याणायेति धर्ममार्गाय प्रकृतमनुसरणीयम् ।

पञ्चदश - सर्गात्मकेऽस्मिन् महाकाव्ये प्राक्वृत्ते युगप्रवर्तित परिवर्तनं
विधाय भावात्मकं चिन्तनं, सदाचाशदिपरिज्ञानाय विहिताचारः समग्र-
मानवानां व्यवहारः कर्तव्यबोधः समभावश्चेत्यादिकं प्रकाशितम् । कर्मणा-
महत्त्वमेति मानवो देवत्वञ्चावाप्नोति परिणामतो निष्कामकर्मयोगस्य
कृष्णाचरितस्य समभावस्य दुष्टदलनादिकार्यस्य महत्त्वमातंकव्याप्तेऽस्मिन्
विश्वे भौतिकसुखप्रधाने किं बहुनोग्रवादजातिवादसम्प्रदायवादधर्मवादार्थ-
ज्वालायां प्रज्ज्वलिते समाजे सुधासन्निभमिति व्यावहारिकतत्त्वानुगुम्फि-
तमाचरणादिकं चिन्तनीयम् ।

धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयेषु भौतिकसाधनभूतममर्थादिकं भौतिकेऽस्मिन्
युगे नितरामावश्यकं परमाध्यात्मिकोन्नतिं विना मानवानां जीवनं पशुवत्
तस्मादपि हीनतरं भविष्यतीति तेषामाध्यात्मिकाभ्युदयः श्रेयसे जगत्क-
ल्याणाय दीप्तमार्गेणाभीष्टगमनाय कृष्णचरितमभिहितम् । उदात्तमान-
वानामाचरणमादर्शभूतमाध्यात्मिकलाभाय

तुरीयपथप्रवर्तनाय

भावस्य सहजबोधाय भाषा व्यवधानरूपा माभूदिति सहजसरल
व्यावहारिकभाषया प्रकृतग्रन्थस्यास्य निरूपणं कृतम् । संस्कृतभाषाऽत्र
तादृशी सरलाविद्यते या हिन्दोर्ज्ञैरपि बोध्या भविष्यति किमुतसंस्कृतज्ञै
रीति मे विश्वासः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रणयनं श्रुत्वा कतिपये विद्वान्सो मित्रवर्याश्च प्रसन्नाः
संजाता अतस्तान् प्रति कृतज्ञोऽस्मि । हजारोबागस्य विनोवाभावे
विश्वविद्यालयस्य विषयविशेषज्ञसमित्या स्नातककक्षायाः कृते
मम कर्णाजुंनोयं नाम नाटकं तथा स्नातकोत्तरकक्षायाः कृते शिखाबन्धनं
काव्यकादम्बकञ्च पाठ्यग्रन्थत्वेन निर्धारितमतस्तान् सर्वान् बनारस
हिन्दू विश्वविद्यालयादन्य विश्वविद्यालयाच्च समागतान् संस्कृतज्ञसदस्यान्
तत्रस्थान् स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागाध्यक्ष डा० एच० के० ओझा
तः तत्रस्थ डा० रामलक्ष्मणमित्र प्रभृति महोदयान् प्रति साधुवाद व्याहराम्या-
भारच प्रकटयामि । अनेन कार्येण प्रकृतग्रन्थप्रकाशने प्रेरकभूता इमे
महानुभावा सर्वदेव श्लाघ्याः । आधुनिकसंस्कृतरचनायाः पाठ्यक्रमे
निर्धारणं संस्कृतस्य जीवित्वबोधायावश्यकम् ।

राँची - विश्वविद्यालयस्य पूर्वस्नातकोत्तरसंस्कृतविभागाध्यक्षा मद्गुरु-
वर्याः परमाचार्याः डा० अयोध्याप्रसादसिंहमहोदया अस्यप्रणयनं श्रुत्वा
भृशं प्रमुदिताः सर्वदेवोत्साहवर्धने तत्पराः सञ्जाता अतस्तान् प्रति
प्रणतोऽस्मि अस्य विश्वविद्यालयस्यैव वर्तमानाचार्याः स्नातकोत्तर संस्कृत-
विभागाध्यक्षाः डा० जयनारायण पाण्डेयमहोदया महाकाव्यस्यास्य
रसास्वादाने तत्पराः प्रसन्नतां प्रकटितवन्तोऽतस्तान् प्रत्याभारं प्रकटयामि ।
अन्ये मित्रवर्या अपि धन्यवादाहर्हा ये मित्रत्वभावदर्शकाः सन्ति । मुद्रणालयस्य
व्यवस्थापका कार्यव्यापृतपुरुषाश्चापि धन्यवादाहर्हाः ।

राँच्यां संस्कृतपुस्तकानां मुद्रणे सौलभ्याभावादक्षरन्यासशोधकानां
मज्ञानेनासावधानेन वानुस्वारविसर्गरेफमात्राद्यक्षरांगभ्रंशेन स्वल्पेन च
मुद्रणे त्रुटयः सञ्जाताः । परिशिष्टे काश्चन् त्रुटयो निरूपिता विद्वद्भिः
परिमाजंतीयाः ।

महाकाव्येनानेन संस्कृतज्ञा यदि भविष्यन्ति तुष्टास्तदा
मत्प्रयासस्य साफल्यम् । किमधिकम् -

वृत्तं भारतविश्रुतं भुविसृतं वाण्याङ्गने प्रस्तृतं
कल्याणाय पुरा पुराणप्रथितं व्यासादिभिर्भाषितम् ।
दृश्ये यस्यप्रदर्शितं श्रुतमहो श्रव्येऽति दिव्यं नवं
तस्मै चात्र प्रकाशितं जनकृते मोहान्धकं भास्वरम् ॥

पुनश्च :-

भवाब्धौ काव्याब्धौ तरति यदि लोकः सहृदयः
समारूढो भूत्वा निजविहितकार्यस्य वहने ।
तदास्यान्तः सिद्धौ भवति मनुजानामपि सदा
व्यपेक्षा लोकेऽस्मिन्मितपरितोषाय निखिला ॥

शिवरात्रिः
(१७-२-१९९६ ई० वर्षम्)
रांची, बिहारः

विदुषां वशंवदः
रामाशीष पाण्डेयः

कृष्णोदयम् (कथासार)

प्रथमसर्ग

कृष्ण कथा की व्यापकतासे ग्रन्थका आरम्भ होता है। कृष्ण कर्माश्रित फलके समर्थक हैं। यह कृष्णकथा गंगाके सदृश तापको नाश करने वाली है। अधर्मभार से झुकी पृथिवीको देख देवगण ब्रह्मा के पास गये जैसे किसी समस्याके आ जाने पर व्यक्ति आप्तपुरुष के घर जाता है। ब्रह्माने देवोंके मुखकमलको म्लान देखा। देवों की ओर से स्तुति तथा ब्रह्मा की ओर से स्वागत के बाद देवोंने आसन ग्रहण किया। ब्रह्माने आधीसे आहत लताके समान देवोंकी दशाको देखकर सोंचा स्वर्गसुख भोगने वाले इन देवों का मुखकमल आज शैत्यताड़ित है। आज ये प्रसन्न नहीं दीख रहे हैं। आधीसे प्रकम्पित वृक्षकी भांति देवों को देख कर उन्होंने पूछा—क्या इन्द्रराज्य संकटापन्न है? लोकभारती विधर्मसे व्याकुल है? पृथिवी पर सारी प्रजापीड़ित हैं? असुरों द्वारा देवांगनार्ये अपहृत हो रही हैं? देवों ने विनीतभाव से निवेदित किया जो कंस के क्रूरकृत्योंसे सम्बद्ध था। उन्होंने कहा—आज पृथिवीपर यज्ञसम्पादन नहीं होते। वेदसम्मत दानादि कार्यं अवरुद्ध हैं। कन्यार्ये अपहृत हो रही हैं। सत्यनिष्ठ व्यक्ति पीड़ित हैं। देवकार्यं, गुह्यसेवा, अतिथिसत्कार कहीं नहीं होते। महासुर कंस के नगर में आज विलास वती स्त्रियाँ ही मात्र पूजित हैं। देवोंके मुखसे कंसके क्रूरकृत्यको सुनकर ब्रह्मा निमीलिताक्ष हो क्षण में ही परात्पर ब्रह्म का स्मरण कर प्रसन्न हो गये तथा उन्होंने कहा कि कंसके वध के लिए स्वयं जनार्दनने मनुष्य का जन्म धारण किया है तथा वे इस समय नन्दगृह में निवास कर रहे हैं। अपनी वात्स्यावस्था में ही बलयुक्त एवं विचित्र कार्यों से लोगों को विस्मित कर रहे हैं। वे निश्चय ही अधर्म भारसे अवनत पृथिवी की भारसे मुक्त कर देंगे। आप सभी ब्रज की शोभा को एवं कृष्ण के बलसे प्रताड़ित बड़े-बड़े असुरों को देखें तथा सुखका अनुभव करें। देवगण कंसके क्रूरकृत्योंको स्मरण करते हुए लौट गये। इसी समय वृत्त विशेष की सूचना देनेवाले नारदजी वहाँ उपस्थित हुए तथा उन्होंने ब्रजमें कृष्णकी उपस्थिति की सूचना दी।

समस्त प्राणियोंके नायक कृष्ण के ब्रज के पवित्र ब्रती गोपगण सहायक हैं । कृष्ण जन्म कथाके प्रसंग में कहा कि नन्दसुता द्वारा की गयी आकक्षाणी को सुनकर कंस भयातं है । इसने दिव्य प्रभान्वित बालकको राजमालिका नष्ट करते हुए रात्रिमें देखा । इस दृश्य से प्रकम्पित होता हुआ भी वह सुरापान कर अन्तःपुर में स्त्रियों के साथ नृत्य करने लगा तथा धर्मनाश में और भी निरत हो गया । कृष्ण से भयभीत उसने पूतना नामक राक्षसी को भेजा लेकिन विषस्तनी वह कृष्ण द्वारा मार डाली गयी । पूतनावध जैसे कार्य आनुसंगिक कार्य हैं । जिस प्रकार वसन्तसे वनकी, कमलसे तालावकी, भूषणसे अंगकी शोभा होती है उसी प्रकार ब्रजेश से ब्रज की शोभा बढ़ रही है ।

द्वितीयसर्ग

ब्रह्मर्षि नारदका कृष्णके यहाँ आगमन होता है । स्वागत सत्कार के बाद वे अपने आगमनका प्रयोजन बतलाते हैं तथा कहते हैं कि भूत, भविष्य एवं वर्तमान को आप पूर्णतः जानते हैं । जिस प्रकार समुद्रका नाविक तरंगसे ही आनेवाले प्रभञ्जन को जान जाता है उसी प्रकार संसारसागर रूपी पोत के बाहक आप उनसे अनभिज्ञ नहीं हैं फिर भी इन्द्र के सन्देश को आपतक पहुँचाने के लिए आया हूँ । कंस के कुकृत्यों का वर्णन करते हुए उसके पूर्व जन्मों पर भी प्रकाशडाला । पूर्वजन्म में हिरण्यकशिपु तथा रावण के रूप में जन्म लेने वाला वह आपद्वाराही क्रमशः नरसिंहावतार एवं वामनावतार में मारा गया । वही इस जन्म में कंस के रूप में पृथिवी को कलंकित कर रहा है । अभी भी आपके माता पिता उसके बन्धनागार में सन्तप्त हैं ।

तृतीयसर्ग

तृतीयसर्ग में नारद कंस के पास आते हैं । धनमत्त, मदमत्त कंस देवर्षिकी आभासे प्लान हो जाता है क्योंकि दस्यु, चोर, हस्ता, आततायी तथा विधर्मियों के मुख की आभा सर्वदा लुप्त रहती है । नारदने कहा—राजन् ! मैं वृत्तवेत्ता हूँ तथा लोक कल्याण के लिए लोक में विचरण करता हूँ साथ ही प्रयोजनके साथ इसे यथासमय पहुँचाता हूँ । ब्रज में कृष्ण एवं बलराम को विजयाना नायक है विजयी व्यापहारिक कार्यपद्धतिसे सभी लोग आकृष्ट हैं । उनमें दिव्य आभा एवं गुण विद्यमान हैं । उनके

संरक्षण में व्रज की चतुर्दिक अभिवृद्धि हो रही है। सभी व्यक्ति वर्णाश्रमानुसार अपने कार्यों को निष्काम भावसे सम्पन्न करते हैं। कृष्ण की दक्षता एवं अलौकिक शक्ति को सुनकर कंस अन्तःकरण से भयभीत हो जाता है। शब्द में जो शक्ति है वह न तो शस्त्र में है और नहीं अणु आदि महास्त्र में। नारद के वाक्यों से पूर्व सम्पादित सारे कृत्य इसके मानसपटल पर चित्र की भाँति आने लगे। मन में ही कृष्ण को नष्ट करने की योजना बनायी तथा उसने विशेष दूत अक्रूर को बुलाकर कहा—कृष्ण को मथुरा में मल्लसमारोह में भाग लेने के लिए निमन्त्रण दे आओ तथा इस प्रकार की व्यवस्था करो जिससे इस आयोजित समारोह में वह अवश्य भाग ले।

चतुर्थसर्ग

कंस द्वारा प्रेषित अक्रूर व्रज पहुँचते हैं। वहाँ की निराली शोभा को देख अत्यन्त प्रसन्न होते हैं। व्रज में वसन्त छाया हुआ है। अक्रूर को लगता है, वसन्त कृष्ण की सेवा के लिए अपने सभी संसाधनों के साथ उपस्थित हुआ है। वसन्त से प्रभावित व्रज, व्रजभूमि तथा नदियों की शोभा को देखकर अक्रूर तृप्त हो जाते हैं।

पंचमसर्ग

प्रकृतिका मानव प्रकृतिसे अभिन्न सम्बन्ध है। व्रज स्थित वनभी सर्वदा सबों को आकृष्ट करती रही है। वन के पशुओं, पक्षियों, पादपों एवं लताओं का मानवीकरण यथार्थानुभूति को प्रभावित करता है। व्याध पक्षियों को दाना डाल कर फसाते हैं। भौरे गन्ध के लिए, मत्स्य रस के लिए, नाग स्पर्श के लिए, कीट रूप के लिए तथा हरिण शब्द के लिए बँध जाते हैं। मनुष्य भी पाँच विषयों को पञ्चेन्द्रिय से भोग करता हुआ उपयुक्त पाँच जीवों के सदृश मोहान्धकार में गिरता है। वन में मुनिगण मुनिभाव के लिए आते हैं लेकिन मधुर दृश्यों को देखकर ग्राम्यभाव का अवलम्बन करते हैं। कहीं योगी समाधि में लीन हृदयस्थ दिव्यपुरुष का दर्शन करता है। वन योगियों एवं भोगियों के लिए समान रूप से उपकारक है।

षष्ठसर्ग

अक्रूर व्रजमें जलक्रीड़ा दर्शन करते हैं । व्रजकी स्त्रियाँ यमुनामें जलविहार करती है । अनेक प्रकारकी प्रदर्शित जलक्रीड़ा व्यवहार एवं कल्पना की सन्तुलित विन्दु है । वस्त्र रक्षिका भी जलक्रीड़ा दर्शनमें संलग्न हो जाती है । इधर वस्त्रचोर तटस्थवस्तुओंको लेकर स्वयं कुंजमें तिरोहित हो जाता है । वृक्षकी शाखा पर गमन करते हुए वह स्त्रियों द्वारा देख लिया जाता है । नीचे आने पर स्त्रियोंके कराघातसे प्रसन्न होकर कहता है कि न तो सठतासे, न चौरवृत्तिसे ही यह कार्य किया गया है । यह कार्य कृष्ण द्वारा प्रेरित है । वह इस कार्यको उपयुक्त वतलाते हुए विदूषकका आचरण करता है । स्त्रियाँभी तालिका वादनकेसाथ उसे मुक्तकर देती है । मुक्तिपाते ही विदूषकका पता नहीं चलता है । स्त्रियाँ सोचती है कि निश्चय ही यह कृष्णका महत्त्व है । गृहप्रस्थानके समय वे कृष्णकी मधुर ध्वनि भी सुनती हैं । विविधरूप बनाने वाले कृष्णने ही तो हमलोगोंको नहीं ठगा यह सोचती हुई कहती है कि हमलोग भ्रममें है या भ्रमसे रहित हैं ? जलक्रीड़ाके समयकी घटना भ्रमान्वित है ? कृष्णके अद्भुत रहस्य को कोई नहीं जानता । इस प्रकार व्रजसुन्दरियोंकी विवेक बहुल क्रीड़ाको देखकर प्रसन्नअक्रूर कृष्णालयकी ओर प्रस्थान करते हैं ।

सप्तमसर्ग

दूतके रूपमें अक्रूर कृष्णालय आते हैं तथा प्रवेश पाने पर कृष्णको बल राम एवं उद्धवके साथ मन्त्रणा करते देखते हैं । वहाँकी व्यवस्थासे अक्रूर शुद्धजलवाले समुद्र में मत्स्यकी भाँति प्रसन्न होते हैं । कृष्णदर्शनलोभी वे साष्टाङ्ग प्रणाम करते हैं तथा कृष्णके कहने पर स्वर्णसिंहासन पर बैठ जाते हैं । मामाके बन्धनालयमें माता एवं पिता सन्नास पा रहे हैं इसे जानते हुए भी व्यवहार कुशल कृष्णने पूछा - मेरे मामा कंस सवन्धु बान्धन कुशल तो है । वहाँ की जनता अपने - अपने कार्यों में संलग्न रहती है ? शिक्षार्थी बुद्धियोग की विशद शिक्षा प्राप्त कर रहे हैं ? वैदिकयज्ञ सम्पादित होते हैं ? देवता, दैत्य, वीरों

एवं गीर्वाणोंकी रक्षा हो रही है ? अक्रूरने कहा - योगेश्वर होनेके कारण आप सभी वृत्तोंको जानते हैं क्योंकि योगमार्गमें विहितशक्ति विश्वबन्ध है। फिर भी वहाँकी सारी स्थितियोंको बतलाते हुए कहा मुझे आदेश हुआ, व्रज जाकर दिव्यगुणयुक्त दोनों बालकोंको शक्तिप्रदर्शनोत्सवमें ले आओ। कंस के आदेशसे कई जन्मोंके पुण्यप्रभावसे, भाग्यरेखासे, स्वर्गखण्डकी भाँति इस व्रज में मैं आया हूँ। श्री कृष्ण राजा एवं राज्य के छद्मव्यायामोत्सव को जानकर मन्दमन्द मुस्काने लगे। प्रस्थानकी आज्ञा मांगते हुए अक्रूरने कहा कि योगेशके लिए मैंने जो कुछ कहा वह भाषामें पुनरुक्तदोषके समान है। मुझे जानेकी आज्ञा दें क्योंकि कार्यमें विलम्ब होने पर भृत्योंकी कर्तव्यविमुखता स्पष्ट होती है। राजाकी आज्ञाका प्रकाशन दूतमार्गसे तथा अन्य कथन लोकलाभके लिए किया गया। व्यायामोत्सवमें व्रजके बालक यथा समय भाग लेंगे यह कहते हुए कृष्णने अक्रूरको विदा किया। कृष्णने बलराम एवं उद्धवके साथ मथुरा जानेकी मन्त्रणा की। मन्त्रणामें मथुरागमनके निर्णय को लेखमुखसे प्रकाशित किया गया। इसी समय सायंकालीन नगाड़ेकी ध्वनि सुनाई पड़ी।

अष्टम सर्ग

सूर्यास्तके समय अपनी प्रखर किरणोंसे सूर्य अन्धकार को दूर करनेमें संलग्न हैं क्योंकि वह अभी भी प्रभुत्वसम्पन्न है। सूर्यरश्मिके प्रभावसे, जो कमल खिले थे वे हीं सायंकाल प्रियजन के प्रवास को देखकर बिरह दुःख से म्लान हो गये हैं। सूर्यास्त हो जाने पर चन्द्रमा अपनी नवीन किरणोंसे अन्धकार रूपी दैत्यों को नाश करता है। क्योंकि दुष्टोंका नाश होता ही है। चन्द्रमासे रात्रि तथा रात्रिसे चन्द्रमा आनन्दित है क्योंकि प्रियजनको प्राप्त कर सुहृद् आनन्दित होते ही हैं। पक्षीगण अपने घोंसले में आकर बच्चोंको भोजन खिलाते हैं तथा प्यार करते हैं। जंगलसे गायें लौटती हैं तथा अपने बच्चे तथा अन्य को दुग्ध प्रदान करती हैं। प्रियतम को प्राप्त कर मानिनी मान परित्याग कर रही है जैसे कुमुदिनी मुदित होकर चन्द्रमाको देखती है। स्वनिमित्त भवबन्धनोंमें भोगी प्रवेश करता है जब कृष्ण विविप्राव होता है तभी उसकी आत्मा विभूत होती है। पृथिवी पर

भोगी क्षणिकसुखद रात्रिमें मायायुक्त होकर शयन करता है, असत्य एवं प्रियकर प्रमोदका अनुभव करता है तथा शून्य स्वप्न मार्गमें विचरण करता है।

नवमसर्ग

भेद्यके समान गंभीर मुरजपटहमिश्रित श्रुतिसुखद मागधके तानयुक्त गानको माघवने प्रातः काल सुना। देवालयोंसे भी श्रुतिसुखदध्वनि आने लगी। वीर लोग अपनी निद्रात्यागकर अपने अपने कार्योंमें लग गये। कवि काव्यनिर्माणके लिए पदार्थोंका चयन करने लगे। पाठक सुपठ पाठ पठने लगे। विमल गगनमें सूर्य जाने लगा। व्यक्ति निद्रा त्यागकर सामगान करने लगे। अन्धकारमिश्रित रात्रि अन्धकारको इसप्रकार छोड़ रही हैं जैसे संसारके सभी लोग माया त्याग कर देवमार्ग पर जाते हों। असंख्य किरणोंसे युक्त सूर्य पूर्व दिशामें सुशोभित है जबकि चन्द्रमा पश्चिम दिशामें गमन कर रहा है। प्रातः काल कमलश्री विकसित हैं पक्षियाँ आनन्दित हैं। चक्रवाकी प्रियतमको प्राप्तकर प्रसन्न है। रात्रि में निद्रा युक्त व्यक्ति प्रातः काल निद्राका परित्याग करता है मानो सूर्य कहता हो - जागो एवं उठो। मनुष्य प्रातः काल अपने कर्मोंमें लग जाते हैं निश्चय ही सूर्य कर्मयोगके तत्त्वको प्रकाशित करता है। लालसिन्दूर की शोभासे युक्त पूर्वदिशा स्वर्णी नायिका नवविवाहिता कन्याकी भाँति लग रही है।

धूलसे धूसरित बालक किलकारी मचा रहे हैं तथा हाथ पैर रखकर चल रहे हैं। माता प्रसन्न मनसे चलते एवं गिरते बालकको उठाकर गोदमें रख रही हैं। शास्त्रभाववाली यौवनोन्मादसे युक्त यमुना रोषपूर्ण सूर्य को देखकर वेगपूर्वक इसप्रकार गमन कर रही है जिसप्रकार गृहपतिको देखकर ग्राम बालायें यथाशीघ्र गमन करती हैं। माताके हाथको पकड़कर बालक प्राङ्गणमें गमन कर रहा है उसके हाथमें रखे दधिको काक पक्षी झपट रहा है। गुरुगृहमें रहनेवाले वदु विकृति सहित मन्त्रोंका पाठ कर रहे हैं। वृक्ष स्थित मैना एवं तोता उनका अनुकरणकरते हुए घनपाठ करने लगे। इसी समय कृष्ण एवं बलराम आशीर्वाद लेनेके लिए माताके घरमें जाने को उत्कण्ठित हुए क्योंकि मातृपूजा सदा प्रशस्त रही है।

दशमसर्ग

जिनघरमें कृष्ण एवं वलराम विद्यमान थे वहीं माता यशोदा उपस्थित हो गयी। दोनोंने माता का पादस्पर्श किया। माताने दोनोंके मस्तक चूमकर दीर्घायु एवं यशवृद्धिका आशीर्वाद दिया। वलराम माता का पादस्पर्श करते हुए अन्यकार्यके लिए बाहर चले गये। कृष्णके कोमल शरीरको देखकर यशोदा ने कहा-तुम्हारी दक्षता मैं जानती हूं। बचपनमें तुमने जो कार्य सम्पादित किया, पतना ऐसी कराल राक्षसी को मार दिया, अनेक घरोंमें, चौराहे पर, कुञ्जोंमें एक होकर भी सर्वत्र दिखलायी पड़े इससे तुम्हारी दक्षता स्पष्ट है फिर भी तुम्हारा मामा मनुष्य नहीं है। उसके राज्यमें हिंसा एवं पीड़ा होती है जिसके राज्य में मातापिता या सज्जन व्यक्ति कारागृहमें डाल दिए जाएं, जहाँ वेद विरुद्ध शिक्षा दी जाए वहाँ तुम जा रहे हो इस लिए मेरा मन काँपता है। मातृवाक्यको सुनकर श्री कृष्ण ज्ञानवृद्धके समान बोलें — जीव एवं आत्मा अपने पुरमें निवास करते हैं जीव भोगयुक्त है आत्मा दर्शक। मायासे भोक्ता तो बन्धन में बँधता है जबकि आत्मा बन्धनमुक्त रहता है। इस संसारमें जो कार्य हो रहे हैं वे सभी मुझसे प्रेरित हैं। ज्ञान, भक्ति एवं योग आत्मप्राप्तिके त्रिविधमार्ग है। तुम देवलोकसे पृथिवी पर मेरी रक्षा, पालन एवं दुःखदानके लिए आयी हो तुम अपनी इच्छासे यहाँसे स्वर्ग जाओगी क्योंकि कर्म का फल निश्चित ही प्राप्त होता है। मेरे रहस्यको तुम जानती हो। मिट्टी उगलवानेके समय मुखमें रहस्यमय संसारको देख चुकी हो। मातृभावसे तुम मुझे देखती हो इसलिए तुम्हारा मन भयभीत होता है। तुम्हारी शंका दूर हो इसलिए मैं अपना पूर्व रूप दिखालाऊँ? यशोदा बोली बाल्यावस्था में तुम्हारे रहस्य को देखी हूँ मुझे किसी प्रकारकी चिन्ता नहीं है क्योंकि तुम प्रभु हो। पूर्वरूप दिखलाने की आवश्यकता नहीं। कृष्ण ने कहा — कंस यद्यपि मेरा मामा है लेकिन उसमें मामा का भाव थोड़ा भी नहीं है। स्वार्थके लिए वह राज्य संचालन कर रहा है। मेरा एक चक्र ही उसके शिरको काटनेके लिए पर्याप्त है। इन बातोंको सुन यशोदा सर्वज्ञता का आशीर्वाद देकर मंगल प्राप्ति के लिए देवगृह चली जाती है।

एकादशसर्ग

कृष्ण की आज्ञा से कंसद्वारा आयोजित व्यायामोत्सव को डंकानाद के साथ व्रज में प्रसारित किया गया। कृष्ण एवं बलराम प्रातः ही प्रस्थान करेंगे। प्रातःकाल सुभगायें मंगलथाल में मांगलिक द्रव्यों को लेकर उपस्थित हो गयी। रेशमी पीताम्बर, मयूरपंखयुक्त मुकुट, देवपुष्पों की माला तथा आभूषणार्थ कौस्तुभ मणि को कृष्ण ने धारण किया। बलराम ने नीलवस्त्र में अलंकृत होकर हल को धारण किया। वेदज्ञों ने मंगल पाठ से समन्वित विविध मन्त्रों का पाठ किया। दोनों को वैदिकमन्त्रों से हवनकुण्ड में आहूति दिलवायी गयी। वेदज्ञों ने स्रुवा से भस्म लेकर ललाट, ग्रीवा हृदय एवं बाहूमूल में त्रयायुष् के साथ लगाया। देवगण भी इस दृश्य को देखने के लिए स्त्रियों के साथ विमान पर चढ़कर आये एवं स्तुतिकरने लगे। कृष्ण ने वीर भित्तों को भी कहा — मथुरा में मल्लसीर्य को देखने की इच्छा है तो चल सकते हैं। कृष्ण की बात को सुनकर स्वयंको धन्य मानते हुए वे लोग भी जाने के लिए तैयार हो गये। कृष्ण ने बलराम के साथ कुलदेवता के घर जाकर प्रणाम किया उससमय इनके कानों में शुभध्वनि आयी तथा हाथों में पुष्प गुच्छ आ गये जो शुभ के घोटक हैं। प्रस्थान काल में यमुना के पास तक सभी लोग आये। कैवटों ने इनलोगों को यमुना पार कराया। सच है कर्म लोक में आज संसार सागर के कैवर्त कृष्ण को कैवर्त के नाव में बैठकर यमुना पार करना पड़ा। उन्होंने कैवर्त को शुष्क के रूप में दिव्य शान्ति प्रदान किया तथा वे मधुपुर आ गये। वहाँ के लोग चक्र एवं हल धारण करने वाले बालकों को देखने के लिए उमड़ पड़े।

द्वादशसर्ग

मथुरा के गगनचुम्बी भवन पर्वतशिखर की भाँति लग रहे थे। मधुनामक राक्षस द्वारा निर्मित होने से, मधुकवक्ष अधिक होने से, मधुकाल के सर्वदा विद्यमान रहने से वह नगरी मधुपुरी कहलायी। नगरी के चारों ओर भव्य वाटिका हैं। राजभवन परिखा से घिरा है। पुष्पोद्यान में भ्रमण करते कृष्ण ने कुब्जा को देखा जो मालाकार की पुत्री थी। उसके अंग गठित थे, जवानी चूम रही थी,

कृष्ण को देख वह अपने सौन्दर्य से आकर्षित हो खनकाना करने लगी। आश्चर्य से

आकृष्ट भ्रमरीके समान, मन्त्र से आकृष्ट सर्पिणी के समान, रूप से आकृष्ट कुब्जा कृष्ण के पास आकर नमित अंगहो उनके पदकमल को निहारने लगी। ऐसी स्थिति में कृष्ण ने कहा - यदि तुम किसी से भयभीत हो तो मैं तुझे अभय प्रदान करता हूँ। कृष्णकी दिव्यवाणीसे वह कुब्जभावसे मुक्तहो गयी। उसने कंसके अत्याचार को प्रकट किया — स्त्रीत्वभावकी रक्षा के लिए मैं कुब्जा हो गयी थी जिससे उसकी दृष्टि मुझसे दूर रहे। आपके धैर्यवाक्यसे मैं कुब्जत्व हीन हो गयी हूँ मेरी माँ पूर्वमें हो इसे प्रकाशित कर चुकी थी। कुब्जा ने पूछा - क्या आप देवकीपुत्र कृष्ण हैं जो मेरे मनमें सदा निवास करते हैं तथा कंस भी जिससे सदा भयभीत रहता है। कृष्ण अपना परिचय देते हुए मथुरा आनेका प्रयोजन बतलाते हैं। कुब्जा राजभवनके रहस्य को बतलाती हुई विजय सूचक माला अर्पण करती है। सच है कृष्ण को कौन जान सकता है जो योगेश्वर के साथ कुब्जेश्वर भी हैं।

त्रयोदशसर्ग

मल्लस्थान विशेष रूप से सजे थे। डंकानाद के साथ गाँवके लोग भी उपस्थित हो रहे थे। जगह जगह तोरण एवं वन्दनवार लगे थे। आसपास ताम्बूल, मिष्ठान्न, स्वर्णमाला आदि बिक रहे थे। कालके भी काल श्री कृष्णको लोगोंने आकाश में मेघ की भाँति वहाँ प्रवेश करते देखा। अनेक वीर कुसुमासव पानकर अपनी कला प्रदर्शित कर रहे थे। दक्षिणदिशामें स्वर्णसिंहासन पर कंस विराजमान था। उसकी आज्ञा से डंकानादके साथ ही मल्लोत्सव आरम्भ हुआ। कृष्णको देख वहाँकी जनताने जयघोष कर स्वागत किया। कृष्णने प्राञ्चजन्य बजाकर व्यक्त किया। कंसको शंख की ध्वनि भयभीत कर रही थी। ऊँचे भवतो से महिलायें कृष्णको देखनेका प्रयास कर रही थी तथा आपस में विचार कर रही थी कि बालकके साथ युद्ध करने में यहाँके वीरयुवक लज्जाका अनुभव नहीं करेंगे? कंसने जब देखा कि मथुराके वीरों के वक्षस्थलपर कृष्ण एवं बलराम क्रीडाकर रहे हैं तब क्रोधित होकर कृष्ण से लड़ने के लिए मुष्टि को ललकारा। मुष्टि को अतिशीघ्र हो कृष्णने पृथिवीकी गोदमें सुला दिया। उसने चाणूर नामक दैत्यको कहा - कृष्णको मेरे समक्ष ही मार डालो लेकिन चाणूर भी कृष्णद्वारा मारा गया। कृष्ण की वीरता से प्रभावित कंससमुदाय अभयघोष मारने लगे जिसे सुनकर

कंस को बड़ा आघात लगा उसने मदमत्त विशाल हाथीको कृष्ण विनाशके लिए खोल दिया लेकिन कृष्ण एवं बलरामने उसे भी मार डाला। इसप्रकार अपने समक्ष वीरों को मरते देख कंस सिंहद्वार से भागना चाहा लेकिन शीघ्र ही कृष्ण उसके समक्ष पहुंच गये। कृष्ण को अपने समक्ष देख कंस की कान्ति नष्ट हो गयी। कृष्ण ने कहा - अत्याचार में संलग्न तुम्हारी भुजाएँ क्यों नहीं काट दी जाए, कर्हणा शून्य तुम्हारी आँखें क्यों नहीं फोड़ दी जाए। दुर्वाक्य का मार्ग मुख क्यों नहीं तोड़ दिया जाए तथा अन्ततः अपने चक्र से उसके शिर को काट डाला। रक्त से लिप्त इसका कबन्ध एक ओर तड़प रहा था दूसरी ओर किरीटयुक्त शिर धराशायी था। इसी समय आन्दोलनरत मथुरावासी वहाँ उपस्थित हुए तथा जयनादकरने लगे। कंस की मृत्युकेपूर्व बलरामने भी कई राक्षसोंको प्राणशून्य कर दिया था। कंसकी मृत्युके बाद शीतलमन्द सुगन्धित हवा बहने लगी, मानो प्रकृति प्रसन्न हो। कृष्णकी इच्छासे बलरामने महलके एक भागमें कंसकी दैहिक क्रिया सम्पन्न की।

चतुर्दशसर्ग

बलराम कंसकी दैहिकी क्रिया सम्पन्न कर उग्रसेनके साथ मंच पर उपस्थित हुए जहाँ अपार जनसमुदाय खड़ा था। पुत्र द्वारा जो उग्रसेन बन्धनालयमें रह रहा था वही पुत्र की मृत्यु से दुःखी हुआ। पुत्रासक्ति दुःखद होती ही है। कृष्ण कारागृहसे अपने माता पिताको मुक्त कर स्वयं ऋणमुक्त हुए। कृष्णने मंचारूढ़ हो उपस्थित जनसमुदाय को प्रणाम किया। कृष्णको भी जय जय ध्वनिके साथ उन लोगोंने स्वागत किया। कृष्णने मथुराके मंचसे राजा एवं प्रजाके कर्तव्यों का प्रकाशन किया तथा कहा आजसे इस राज्यका राजा धर्ममूर्ति उग्रसेन होंगे। कृष्णके प्रस्तावका सभी लोगों ने समर्थन किया। बड़ा हुआ शोक भी सुखके प्रवाह में अन्तर्लीन हो जाता है। उग्रसेनको राज्य प्राप्ति से पुत्र विनाश शोक शान्त हो गया उग्रसेन ने कहा - पिता को पुन्नामक नरक से बचाने के कारण पुत्र कहलाता है तथा उस पुत्र से ही पिता आनन्दित होता है। जो पुत्र अपने माता पिता को कारागार में बन्द रखता है वह उन्हें कभी शान्ति नहीं दे सकता। मेरा पुत्र धन एवं बल के मद से चूर था तथा अत्याचार के मार्ग का पथिक था। यह कृष्ण की ही महत्त्व है जिसके

कारण मैं स्वतन्त्र हुआ हूँ। ये कृष्ण लोक नेता हैं। मैं तो राजपद पर निमित्त मात्र हूँ तथा प्रजा की सेवा का व्रत लेता हूँ। उग्रसेन की बात का उपस्थित लोगों ने करतल ध्वनि के साथ समर्थन किया दूसरे दिन उग्रसेन का राज्याभिषेक हुआ। कृष्ण ने कर्मयोग की दीक्षा दी तथा शुष्क पत्रों में भी रस संचार कर दिया।

पञ्चदशसर्ग

राजभवन में सभास्थल निर्मित थे जो आकर्षक ढंग से सजाये गये थे। सभामंच पर अनेक आकार के आसन लगे थे। लोग जयजयकार एवं मृदङ्ग की ध्वनि के साथ उपस्थित हो रहे थे। देवगण भी अपने-अपने विमानों पर चढ़ कर उपस्थित हुए तथा देखने लगे कि मधुपुर में मुगारि का सम्मान किस प्रकार होता है। महिलाएँ प्रासाद पर चढ़कर विजयगीत गा रही थीं तथा कृष्णको देख कर प्रमुदित थी। कृष्ण के आसन ग्रहण कर लेने पर कुछ लोगों ने स्वागत गान प्रस्तुत किया एवं माल्यर्पण किया, कुछ लोगों ने अर्धविशेष से उसकी पूजा की। एक ने कहा आपके सम्मान से हमलोग धन्य हुए, मथुरा नगरी धन्य हुई। आप मधुपुर के निशान्त में श्रेयः प्राप्ति के लिए अपना मन्तव्य प्रकाशित करें। कृष्ण ने समत्व भाव, समत्वदृष्टि, समत्व आचरण एवं सदाचार की शिक्षा के साथ श्रेयस्कार्य के मानदण्डों को उपस्थापित किया। उपस्थित जनसमुदाय ने प्रेमामृत वाक्योंको सुनकर माधवकी मंचपर ब्रह्मानन्द रूपी विमल सलिलमें डुबकी लगाते हुए अमित सुख का अनुभव किया।

पूज्य पितृदेवस्य स्व० पं० सिद्धेश्वर पाण्डेयस्य

चरणारविन्दयोः समर्पयति—

यस्यात्मजोऽहं समयेन येन

सलालितो ज्ञानदिशासु नीतः ।

कृष्णोदयं काव्यमिदञ्च तस्मै

नतेन मूर्ध्नाऽद्य समर्पयामि ॥

प्रणतो रामाष्टीषः

सर्गांनुक्रमणिका—

	पृष्ठम्
प्रथमः सर्गः — (कृष्णस्य बालवर्णनम्)	१
द्वितीयः सर्गः — (सुरेन्द्रसम्बादः)	१३
तृतीयः सर्गः — (कृष्णमाहात्म्यवर्णनम्)	२४
चतुर्थः सर्गः — (बसन्तवर्णनम्)	३५
पंचमः सर्गः - (वनश्रीवर्णनम्)	४६
षष्ठः सर्गः — (जलक्रीडा दर्शनम्)	५८
सप्तमः सर्गः — (अक्रूरकृष्णसम्बादः)	६९
अष्टमः सर्गः -- (सूर्यास्तवर्णनम्)	७९
नवमः सर्गः -- (प्रभातवर्णनम्)	९३
दशमः सर्गः — (यशोदाकृष्णसम्बादः)	१०३
एकादशः सर्गः -- (कृष्णस्य मधुपुर्यागमनम्)	११६
द्वादशः सर्गः -- (मथुरापुरीवर्णनम्)	१२६
त्रयोदशः सर्गः — (कंसवधः)	१३८
चतुर्दशः सर्गः — (कृष्ण-विजयः)	१४८
पञ्चदशः सर्गः — (कृष्णाभिनन्दनम्)	१६०

कृष्णोदयम् - महाकाव्यम्

प्रथमः सर्गः

अथात्मरूपाऽप्रतिमस्य निर्मला
पुनाति जन्तोर्भुवनस्य मानसम् ।
कथाति गङ्गेव हि तापनाशिनी
सुधाधरानन्दप्रदा मनोहरा ॥ १ ॥

इयं गृहीता रुचिरा हि भारतात्
सदुक्तिभिः संवलिता समन्ततः ।
सुभूषिता सातिगुणान्विता रसा
विभाति लोकेऽभिनवा वधूरिव ॥ २ ॥

शुभा प्रभेवाति — पवित्रकारिणी
सुवर्णसूत्रे मणिराकरोद्भवा ।
हरद्वयं लोकसूतं कृताकृतं
कथं न वाणीं मम पूतयिष्यति ॥ ३ ॥

मुखोद्गता या तु सूताम्बरे भुवि
त्रितापतप्ताय च भेषजोत्तमा ।
अथ प्रविष्टा यदि कर्णगह्वरे
भवप्रपञ्चस्य कथा कथं तदा ॥ ४ ॥

कथं न कृष्णस्य कथा भवेदियं
महत्त्वपूर्णऽखिल — लोकविश्रुता ।
फलं हि कर्माश्रितमत्र विद्यते

न कर्महीनस्य फलं न विलिख्य कृतम् ॥ ५ ॥

इहास्ति यद्भाग्यफलं प्रचोदितं
 नराय यन्नाम विकास—कारणम् ।
 सदैव दीक्षा खलु कर्मणोचिता ।
 श्रितं तु तत्कर्मफले महीतले ॥ ६ ॥

अथैकदाऽधर्मयुतां वसुन्धरा—
 मसह्य—पापैरखिलां प्रपीडिताम् ।
 सुराः समुद्रोक्ष्य पितामहालयं
 ययुः विचारार्थमिवाप्तमालयम् ॥ ७ ॥

ददशं देवं सुरमण्डलं वरं
 पितामहं यस्य मुखैः प्रकाशितैः ।
 चतुर्भिराभाति समस्तवाङ्मयं
 धृतात्मरूपां सविधे सरस्वतीम् ॥ ८ ॥

अवाप्य कालं सुरवृन्दमाद्यजं
 ननाम मूर्ध्नाञ्जलिनाञ्जसा तदा ।
 श्रुतिप्रमाणार्थयुतैः स्तवैः शुभै
 र्यथोपचारैर्वहुमान — संयुतैः ॥ ९ ॥

अजालयस्थैश्च गणैस्ततः परं
 सुरास्तदो प्रीतिमुखैः प्रपूजिताः ।
 विधेर्विनिर्देशमवाप्य सान्वया
 यथासनं चक्रुरलं तपोघनाः ॥ १० ॥

प्रजापतिस्तत् खलु देवमण्डलं
 समागतं सम्भ्रममापदान्वितम् ।
 व्यचिन्तयद् वीक्ष्य दशं दिवीकसां
 लतामिवात्यन्तहृतां प्रपित्सुना ॥ ११ ॥

कथ सुराः स्वगंसुखोपभोगिनः
समागताः सम्प्रति लोकमादिमम् ।
मुखाब्जमेषामतिशैत्यताडितं
प्रतीयते पद्ममिवाद्य निश्चितम् ॥ १२ ॥

किमर्थमत्रागमनं दिवौकसां
विभान्तिते नाद्य प्रसन्नतां विना ।
मनुष्यवत् पापप्रतापतापिताः
प्रभञ्जनात् कम्पयुता यथा द्रुमाः ॥ १३ ॥

गभीरभाजैरवलोकयंस्ततः
प्रजापतिर्वेदमुखैः प्रकाशितैः
पप्रच्छ हेतु विविधार्थं — संयुतै
वंचोभिरत्यन्तमहत्त्वशालिभिः ॥ १४ ॥

किमिन्द्रराज्यं खलु संकटान्वितं
विधर्मभावाकुल — लोकभारती ।
प्रजाः समस्ता हि प्रपीडिता भुवि
हृताऽथवा देवरमा महासुरैः ॥ १५ ॥

विनीतभावेशच सुराः प्रपीडिता
न्यवेदयन्ब्रह्मपरं पितामहम् ।
अधर्मकृत्यं सकलं सुरद्विषो
विधर्मिकंसस्य कुकृत्यसंचयम् ॥ १६ ॥

न यज्ञसम्पादनमद्य दृश्यते
न दानकार्यं भुवि वेदसम्मतम् ।
सदा ह्लियन्ते खलु तत्र बालिका
जनाश्च सत्यार्थपराः प्रपीडिताः ॥ १७ ॥

न देवकार्यं न गुरोर्निषेवणं
 न सत्क्रियाभ्यागतप्राणिनां क्वचित् ।
 विलासवत्यः खलु तत्र पूजिता
 महासुरस्याद्य गृहाङ्गणे पुरे ॥ १८ ॥

ततः कुकृत्यं खलु देवविद्विषः
 मुखात् सुराणामधिगम्य निःसृतम् ।
 क्षणं स योगेन परात्परं स्मरन्
 निमीलिताक्षः सुप्रसन्नतां जगौ ॥ १९ ॥

वधाय कंसस्य जनादैनः स्वयं
 मनुष्यजन्मेति दधार भूतले ।
 विशाजते सम्प्रति नन्दसन्नि
 जगाद घाता किल हृष्टमानसः ॥ २० ॥

निजाल्पवात्ये स करोति विस्मितं
 विचित्रकायैर्गुरुभिमंहावलैः ।
 अधर्मभारावनतां वसुधरा—
 मतो हि भाराद्रहितां विधास्यति ॥ २१ ॥

व्रजन्तु सर्वे सुखमाप्नुवन्तु च
 ब्रजस्य शोभामभिवीक्ष्य भूतले ।
 पुनश्च कृष्णस्य वलेन ताडितान्
 महासुरान् क्रीडनमस्य सर्वतः ॥ २२ ॥

तदा सुराः हर्षप्रफुल्लितानना
 निवर्तितास्ते प्रणिपाततत्पराः ।
 अवाप्य शिष्याः किल सूत्रजालकं
 गुरोः सकाशात् मुदिताः श्रमान्तरे ॥ २३ ॥

व्यचिन्तयन्तस्य विशेषपापकं
सुरद्विषश्चाखिल — धर्मनाशनम् ।
नभश्चरा मानसयानसेविनः
समागता ब्रह्मप्रताप — भूषिताः

॥ २४ ॥

विना ह्यधर्मादिह भूतले क्वचि
च्छस्ती न नाशो धनधर्मविद्विषः ।
अतोऽस्ति लोके विदितः पुरातनात्
सुरारिनाशो भवतीति निश्चयः ॥ ॥ २५ ॥

ततः सुराणां मुनिपुङ्गवः शुभः
समागतो वृत्तविशेष—सूचकः ।
चकाश वृत्तं प्रकटं समन्ततः
स नारदस्तस्य सुराधिपस्य तत् ॥ २६ ॥

अनन्तसंसार — विकास — कारणस्
तथा च लोकस्य समृद्धरक्षकः ।
विनाशहेतोरसुरस्य माधवो
व्यवर्धयतां ब्रजमाधुरीं शुभाम् ॥ २७ ॥

ब्रजस्य गोपाः सरलाः शुचिप्रताः
सहायकाः सन्ति सदास्य कर्मणि ।
विराजते वीरवरः स नायकः
समस्तलोकस्य समस्तप्राणिनाम् ॥ २८ ॥

न दृश्यते कर्मविनैव कारणं
न कारणं कर्मविरुद्धमुद्धृतम् ।
अधर्मनाशार्थमतो हि भूतले
बभूव जन्मास्य जनार्दनस्य तत् ॥ २९ ॥

यथा प्रदीपेन तमो विनश्यति
यथाऽग्निना काष्ठचयं प्रदह्यते ।
अघर्मनाशश्च तथैव भूतले
ब्रजेशचन्द्रेण भविष्यति ध्रुवम् ॥ ३० ॥

अघर्मनाशाय महानयं प्रभु—
मनुष्यरूपो वसुदेव — सद्मनि ।
चकार रात्रौ प्रकटं निजं वपु—
यंथान्धनाशाय समृद्धचन्द्रमाः ॥ ३१ ॥

महान्धकारे बहुले भयंकरे
तथाच भाद्रे वसुमध्यरात्रिके ।
महासुराणां भयदः शुभेस्वरः
समाजगामात्र शरीरधारकः ॥ ३२ ॥

ब्रजेशचन्द्रो विरराज भूतले
विवर्धयामास पितुर्महद्यशः ।
कथं न सः शुभ्रकरो भविष्यति
बभूव जन्मास्य तु बन्धने गृहे ॥ ३३ ॥

सदैव कष्टानुभवो महज्जनः
परस्य कष्टं विनिहन्तुमिच्छति ।
करोति कार्यं सकलं सुखावहं
नृणां पृथिव्यामिह मुक्तये भयात् ॥ ३४ ॥

जगन्नियन्तुर्दृढ — बन्धनालये
तदा निशायां शुभजन्मवासरे ।
नृपस्य सुप्ताः सकलाश्च रक्षकास्
तमोगुणा यान्ति लयं सदान्तिमे ॥ ३५ ॥

पिता निशायां वसुदेवनामको
निधाय बालं लघुकाष्ठपात्रके ।
समागतः सूर्यसुताङ्क — जीवने
पितेति शब्दस्य यथार्थता दधौ ॥ ३६ ॥

सुता तु सूर्यस्य मदालसोर्मिभस्
तरंगिता सा नवयौवनोद्धता ।
उपेन्द्रपादौ सलिलाब्जपाणिना
समुस्पृशन्ती भुवि लोटिता पुनः ॥ ३७ ॥

परात्परो यस्तु विधातुमिच्छया
दधार लीलां यदि जन्म भूतले ।
तदा तु धन्यास्ति पतङ्गजा स्वयं
भवन्ति लोकाय सदा हि सज्जनाः ॥ ३८ ॥

समस्त — देवाधिपतिस्तदा प्रभु
जंगाम नन्दस्य गृहे ततः परम् ।
विवर्धयामास मुदं श्रियं यथा
तनोति शोभामभितः निशाकरः ॥ ३९ ॥

अथैकदा बालकभावदर्शकं
विशेषचापल्यरतं मनोहरम् ।
उद्वृखले तं खलु लोकरक्षकं
बबन्ध माता हि सुतानुशासकी ॥ ४० ॥

परञ्च चापल्यप्रदर्शकः स्वयं
चकार कार्यं किल विस्मितावहम् ।
उद्वृखलं वृक्षसमन्वितं तदा
चकर्ष शीघ्रं भुवि तं व्यपातयत् ॥ ४१ ॥

ततस्तु कंसो वसतिस्म भूतले
 कलंकलेखेव नरस्य मण्डले ।
 धृतात्मरूपः ननु पापपूरुषो
 विनाशकाले विपरीततां दधौ ॥ ४२ ॥

सुताऽथ नन्दस्य धृता तु तेन तं
 गतान्तरिक्षे निजगाद राजसम् ।
 दघात नाशाय हि जन्म ते प्रभु
 ध्रुवं विनाशो विदितो विधमिणः ॥ ४३ ॥

अथैकदा राक्षसराजराजको
 ददर्श दिव्यं निशि वीर बालकम् ।
 धनुर्धरं दिव्यप्रभासमन्वितं
 विनाशयन्तं किल राजमालिकाम् ॥ ४४ ॥

किमस्ति , मोहो नयनभ्रमोऽथवा
 कथं निशान्ते हृदयस्य कम्पनम् ।
 भयात्प्रपन्नोऽपि महीभुजः स्वयं
 प्रभूत — गर्भोन्नतभावमाप्तवान् ॥ ४५ ॥

अचिन्तयन्मोहसमन्वितस्ततो
 मया समः कः प्रबलो महीतले ।
 भवेतु यो नास्ति विचारकारको
 बलेन सर्वं सुखमेधितं यतः ॥ ४६ ॥

विचारयन्सो मदगवितः सठः
 पपी सुरामेवमानुषस्तदा ।
 ननतं मत्तान्धसमोऽङ्गनाङ्गने
 चकार सर्वं किल धर्मनाशनम् ॥ ४७ ॥

मदान्वितो वा प्रतिलोमशेमुषी
 नरो धनान्धो बलगवितः पुनः ।
 विचारशून्यो भवतीह भूतले
 नराधमो राक्षसराजसन्निभः ॥ ४८ ॥

प्रभातकाले स्तुतिभिः समन्वितास्
 त्वमेव माता च पितेति चारणाः ।
 ध्यवर्धयन्तस्य सुरद्विषो मदं
 भयेन लोका न वदन्ति तथ्यकम् ॥ ४९ ॥

समस्तजन्तोर्जंगतो नियामको
 दधार जन्मात्र नरस्य भूतले ।
 बभूव दुःखस्य तथापि सञ्चयः
 यतोहि कंसस्य विवर्धितं बलम् ॥ ५० ॥

इतस्तु कृष्णो नवभव्यबालको
 ब्रजस्य शोभामधिकामवर्धयत् ।
 ततश्च कंसो नरधर्मनाशने
 बभूव लोके बहुतत्परोऽसुरः ॥ ५१ ॥

सदा स कंसो नवनीतबालकं
 ब्रजस्थितं हन्तुमहो समुत्सुकः ।
 चकार विज्ञाय कुयोजनां ततो
 भवन्ति दुष्टा विपरीत — चिन्तकाः ॥ ५२ ॥

जगाम सा पीनकुचाऽथ पूतना
 ब्रजं सुरम्यं ननु कंसप्रेषिता ।
 ब्रजेशचन्द्रं विनिहन्तु — मासुरी
 यतो हि दुष्टा धनधर्मनाशकाः ॥ ५३ ॥

गृहाद्वहिस्तानभिबीक्ष्य सासुरी
तदा यशोदामथ सेविकान् जनान् ।
विवेश शीघ्रं ब्रजराज — प्राङ्गणे
विचारमूढा हि भवन्ति निन्दिताः ॥ ५४ ॥

अपश्यदत्राम्बुजसन्निभं शिशुं
गृहाङ्गणे नन्दनृपस्य सुन्दरम् ।
प्रभाभिरत्यन्त — प्रकाश — संयुतं
विभुं परं चन्द्रकलेव शोभनम् ॥ ५५ ॥

शनैर्गता सा परमं मनोहरं
विधाय रूपं किल कृष्णसन्निभम् ।
पश्यच्च त पाययितुं समुत्सुका
करेण पश्यन् तदा स्वमातृवत् ॥ ५६ ॥

प्रसिद्धवात्सलप्रदर्शनात्सुकः
कथं समर्थो न भवेत्तदा हरिः ।
सदैव जानाति हि मातरं निजां
करस्पृशैर्वा वचनैश्च बालकः ॥ ५७ ॥

ततश्च कृष्णः कुटलां निशाचरीं
समागतां छद्मपरां विमातृकाम् ।
पयो ग्रहीतुं स जघान लीलया
सदैव दुष्टा विहिन्यते भुवि ॥ ५८ ॥

दधार यो जन्म नरस्य भूतले
विनाशहेतोः प्रबलं दुरात्मनाम् ।
कथं स देवाधिपतिः सहिष्यति
सुधर्मनाशं भुवि लोकपीडनम् ॥ ५९ ॥

व्रजेन्द्रनाथेन कृतास्तदाखिला
 जनाः प्रमौदैश्चकिताः स्वकल्पितैः ।
 निहत्य तां राक्षसवंशनायिकां
 स्वभाव एवैष जनस्य भूतले ॥ ६० ॥

पयोमुखाः पूर्णघटा विषान्विताः
 सहस्रशः सन्ति महोतलेऽधुना ।
 नरोऽपि तेषामिह नाशहेतवे
 ययान्धनाशाय सहस्ररश्मयः ॥ ६१ ॥

प्रधान — कार्यस्य यथानुसंगिनो
 भवन्ति लोके शतशः सहस्रशः ।
 विनाशहेतोरिह कंसभूभृतस्
 तथैव कृष्णेन हताऽथ पूतना ॥ ६२ ॥

अवाप यन्मोक्षमिहापि सासुरी
 शुभं प्रभावाद् व्रजनन्दनस्य तत् ।
 अथापकारा विहिता महाजनै
 भवन्ति लोके परिणामशान्तिदा ॥ ६३ ॥

विश्लोकयामास विचित्र — सत्क्रियां
 तदा यशोदा विहितां महात्मना ।
 सुविस्मिता कालसमां भयंकरां
 कथं जघानात्र ममैष बालकः ॥ ६४ ॥

समागता ग्रामनिवासिनो जनाः
 सबालवृद्धा वनिताश्च विस्मिताः ।
 विहाय कार्यान्वयति — सत्वरं तदा
 बलाहका नन्दगृहाम्बरे यथा ॥ ६५ ॥

भवेत् समर्थः श्रुतिधर्मरक्षणे
 स बालको यस्य गुणाः सहस्रशः ।
 अवातरत् पप्रतापनाशकः
 निशाकरस्येव कलाभिरन्वितः ॥ ६६ ॥

विचित्रखेला शरजन्मना कृता
 दिने च षष्ठे निजजन्मनः पुरा ।
 तथा बधूटी नवयौवनोद्धता
 हतार्यकृष्णेन करालराक्षसी ॥ ६७ ॥

व्रजस्य लोकाश्चकिनाश्च विस्मिताः
 परं दिवि व्योमविहारणो मुदाः ।
 अवाकिरन् मुक्तकरैः सुमोत्करं
 भवन्ति सर्वे मुदिता महोत्सवे ॥ ६८ ॥

शुभादिशशान्तमनोहरास्तदा
 जनाश्च जाता मुदिताः प्रफुल्लिताः ।
 अथागतो यत्र जनार्दनः स्वयं
 कथं न तत्रापि सुखं भविष्यति ॥ ६९ ॥

यथा वसन्तेन वनं विभाव्यते
 सरोरुहेणापि सरः सुशोभते ।
 विभूषणेनाङ्गमहो प्रकाशते
 तथा व्रजेशेन विभाति भूतलम् ॥ ७० ॥

यथा सुचन्द्रेण विराजते निशा
 दिवाकरेणापि दिनं विभाव्यते ।
 व्रजेशचन्द्रेण तथैव गोकुल
 प्रतीयमानार्थयुतेन भाषितम् ॥ ७१ ॥

इति विविध कलापैर्विस्मितास्तत्र लोका
 व्रजजन — सुखहेतो — देवकीनन्दनस्य ।
 परमधिकविचित्रं सत्यमेवास्ति लोके
 शिशुकृतगुरुकार्यं दैत्यनाशादिरूपम् ॥ ७२ ॥

कृष्णोदये महाकाव्ये कृष्णस्य बालवर्णने
 पूतनावधविख्यातः सर्गः प्रथमसंज्ञकः ॥ ७६ ॥

पाण्डेयोपाधियुक्तेन रामाशीषेण धीमता
 सम्पन्नः राष्ट्रसेवार्थं लोकरंजनहेतवे ॥ ७४ ॥

श्री कृष्णोदये महाकाव्ये कृष्णस्य बालवर्णनं नाम
 प्रथमः सर्गः सम्पन्नः ।

द्वितीयः सर्गः

अथ प्रहृष्टः स्वजटाकलापे
 दिव्यप्रभस्तीर्थजललैरूपेतः ।
 सूर्यः सहस्राक्षदिशं यथैति
 तथा मुनिस्तद् व्रजमाविवेश ॥ १ ॥

आकाशमार्गेण च योगशक्त्या
 पीतोपवोतेन विभूषिताऽसौ ।
 हस्तस्थितां तां महतीं स्ववीणां
 स वादयन् तत्र रराज गच्छन् ॥ २ ॥

तदा निनादः श्रुत एव सर्वं —
व्याप्तोऽथ लोके श्रुतिसौख्यकारो ।
शब्दो हि नित्यः खलु नाशहीनः
शक्त्या श्रुतीनामनुगृह्यते च ॥ ३ ॥

मुखोद्गातान् सामखान् विदित्वा
स्वरमंहत्या ननु मिश्रितान् तान् ।
जनेः खलोके मुख्यकार्यं
सम्पाद्यते तत्कितमत्र भूमौ ॥ ४ ॥

गन्धर्वकन्या परिणीयते किं
मन्त्रैरसंख्यैरव मिश्रितैस्तैः ।
किं वायुमार्गेण विशेषयानं
व्रजत्यहो शब्दयुतं विचित्रम् ॥ ५ ॥

आकाशमार्गं परिलोकयन्तः
सुविस्मिताः सन्ति तदात्र लोकाः ।
कालात्यये तस्य समीपमाप्ते
क्रमाद्ध्वनिस्तीव्रतरो बभूव ॥ ६ ॥

श्रुत्वा तदासौ तमपूर्वशब्दं
ज्ञात्वा रहस्यं किल कृष्णचन्द्रः ।
फुल्लाननः सस्मितवाग्भिरत्र
तदागमं शीघ्रमसूचयत्तान् ॥ ७ ॥

क्षणं तदा शुभ्रपटोत्तरीयः
स नारदो नीरजनाभपःशर्वे ।
रराज वीणाध्वनिभिर्महद्भिः
शब्देन कान्त्या सह विद्युतेव ॥ ८ ॥

दृष्ट्वा महर्षि समुपागतं सः
 प्रभातकालस्य सहस्ररश्मिम् ।
 अर्धेण पाद्येन फलैः प्रसूनै —
 रपूजत् शास्त्रमतेन पूज्यम् ॥ ९ ॥

सम्पाद्य पूजामिह कृष्णचन्द्रः
 नितान्त—मापास्य शुभं सुसौख्यम् ।
 भवन्ति हृष्टा हि सदा महान्तः
 श्रेष्ठान् प्रपूज्याति विशेषभावैः ॥ १० ॥

हैमासनं नारदवर्णं — मिश्रं
 तिरस्करोत्यग्नि—कुलस्य जालम् ।
 रराज शाणस्थितहैम — रेखा
 कृष्णस्य पार्श्वे धनविद्युतेव ॥ ११ ॥

मान्यं स सम्मान्यमुनिं महान्तं
 मान्यस्य चाज्ञामधिगम्य देवः ।
 अलञ्चकारासनमत्र हैमं
 शृङ्गं सुमेरोरिव वारिवाहः ॥ १२ ॥

पात्रस्थितं तोयंजलं स नारदः
 किञ्चिद् गृहीत्वा करपल्लवे ततः
 असिञ्चयत् कृष्णवराङ्गमुन्नतं
 शुभं हि लोके ऋषिणाभिषिञ्चनम् ॥ १३ ॥

जलं पवित्रं किल तोयंसंभृतं
 पवित्रतामूर्तिरसौ हि नारदः ।
 अवाप्य सङ्गः मिलितैस्त्रिभिस्तदा
 कृष्णस्य पूतस्य बभूव संगमः ॥ १४ ॥

गृहागतं तं परमेष्ठि — सूनुं
 प्रपूज्य वाक्यं निजगाद कृष्णः ।
 अम्यागतो वाञ्छति मानमुख्यं
 शब्दार्थपूजा हि भुवि प्रशस्ता ॥ १५ ॥

धन्योऽस्म्यहं भी ! तव दर्शनेन
 धन्या मदोया ननु बन्धु—वर्गाः ।
 सत्यञ्च धन्या वसुधा व्रजस्य
 यतो हि ते पादयुगाब्जरम्या ॥ १६ ॥

भवादृशां सत्यसमाश्रितानां
 प्राप्नोति पुण्येन प्रसन्नतां ना ।
 अन्भगतानामुदयेन सत्यं
 सदाद्रियन्तेऽत्र जनाः पृथिव्याम् ॥ १७ ॥

प्रकाश्यतामागमनस्य लक्ष्यं
 श्रोतुं मुनेः चास्मि समुत्सुकोऽहम् ।
 प्रवर्तते मन्दजनीऽपि लोके
 चले हि लक्ष्ये विदुषः कथा का ॥ १८ ॥

ततो मुनिर्दन्तप्रभाभिरत्र
 प्रकाशयन्नाशु दिशं सुरेशम् ।
 मनोहरां वाचमुवाच दिव्यां
 छवान्ते यथा वैद्युतकी प्रदीप्तिः ॥ १९ ॥

लोकेश ! यद्यद्भवतोह भूमौ
 त्वया समस्तं खलु प्रेरितं तत् ।
 भूतं भविष्यत्कल वर्तमानं
 जानासि सर्वज्ञ ! यथा ग्रहज्ञः ॥ २० ॥

यथा तरङ्गेण समुद्रनाविको
जानाति शीघ्रं खलु तत्प्रभञ्जनम् ।
भवाब्धिपोतस्य तथैव वाहकस्
त्वञ्चानभिज्ञोऽसि मया न तर्क्यते ॥ २१ ॥

सन्देशमिन्द्रस्य तथापि वक्तुं
लोकस्य धर्मस्य च रक्षणार्थम् ।
अतोऽहमिच्छामि विशिष्यभावेः
कार्यं त्वदीयं समुपासनीयम् ॥ २२ ॥

ततो मुनी राक्षसराजवृत्तं
विशिष्टकृत्यं निजगाद तस्य ।
जन्मान्तराणां कतिधा पृथिव्यां
कंसस्य काद्यक्षरकुतिसतस्य ॥ २३ ॥

शिपूत्तरार्धस्य हिरण्यकस्य
दुर्धर्षवृत्तं ननु लोमहर्षम् ।
देवाः सदा यस्य भयाद्विभीताः
संक्षेपतस्तन्निजगाद तस्मै ॥ २४ ॥

अहं नियन्ताऽस्मि नरस्य भूतले
मम प्रभावेण च पाल्यते जनः ।
अनेन गर्वेण युतः स राक्षसो
नित्यं जनान् पीडयतिस्म सज्जधान् ॥ २५ ॥

पुत्रं स्वकीयं परमात्मदासं
देवस्य भक्तं विनतं महान्तम् ।
प्रह्लादसंज्ञं हि महासमज्ञं
सोऽचिन्तयद्वन्तुमहो सगर्वः ॥ २६ ॥

स देवभावे निरते स्वपुत्रे
 नास्तिक्यभावस्य विवर्धनाय ।
 चकार यत्नं परमेश्वरेच्छा —
 वशादहो कार्यविपर्ययोऽभूत् ॥ २७ ॥

अधीतिकाले गुरुणोपदिष्टं
 पितुर्ग्रंथो देवविरोधयुक्तम् ।
 भीतो विनीतश्च स दीनभावेः
 श्रुत्वा महत्कष्टमवाप तत्र ॥ २८ ॥

पितुः समक्षं परमेश्वरस्य
 प्रभुत्वमत्यन्तविनीतवाक्यैः ।
 शास्त्राश्रितैर्वादिषमन्वितैश्च
 संस्थापयामास सुतो वदान्यः ॥ २९ ॥

यदा परेशस्य प्रभुत्वमित्थं
 संस्थापयामास नरेन्द्रपुत्रः ।
 क्रोधान्धभूतो नृपतिस्तदानीं
 जगर्ज मत्तः स जहर्ष भूयः ॥ ३० ॥

ततो विधर्मा तमपातयन्नगात्
 शीघ्रं समुद्रे विनिमज्जयत् सठः ।
 अदंशयन्नागगणैस्तथाशयद्
 विषं च वह्नौ समदाहयल्लघु ॥ ३१ ॥

नृपस्य तं हन्तुमनेन सर्वाः
 क्रिया यदा ता विफला बभूव ।
 ततः कृपाणं परिगृह्य शीघ्रं
 स स्तम्भवद्धं हि प्रहर्तुं मेच्छत् ॥ ३२ ॥

भवान् विधाता जगतो नियन्ता
 नृसिंहरूपेण तदा पृथिव्याम् ।
 अवातरत् सिंहनखैः सुतीक्ष्णैस्
 तं देवशत्रुं निजधान तत्र ॥ ३३ ॥

जातः प्रहर्षश्च तदा त्रिलोके
 देवा नरा मोदयुता बभूवुः ।
 चिरं धरायां धरतेस्म धर्मो
 यतः प्रभावात्तव धर्मरक्षा ॥ ३४ ॥

ततः परं जन्मनि स द्वितीये
 त्रेतायुगे रावणनामधेयः ।
 पुलस्त्यवंशे सति संभवेऽपि
 नित्यं स्वयं रावयतिस्म लोकान् ॥ ३५ ॥

घनापहर्त्रां खलु शवणेन
 देवद्विजानां बलगर्वितेन ।
 लंका तदा स्वर्णमयी सुभग्या
 हुता कुबेरात् निजशाठ्यभावेः ॥ ३६ ॥

इन्द्रादयः कर्मकरत्वमाप्ताः
 सुराङ्गनास्त्रासयुतास्तदानीम् ।
 तिष्ठन्ति सेवासु सदेव तस्य
 सन्तो भयातां हि भवन्ति दुष्टात् ॥ ३७ ॥

पत्युर्वियोगेन महेन्द्रपत्नी
 देवेन्द्रराज्येऽपि धृतैकवेणी ।
 अतः परं दुःखमहो न तस्यै
 मन्दारशून्यानलकाश्चकार ॥ ३८ ॥

भ्रातुः स्वकीयस्य घनाधिपस्य
 स पुष्पकं यानमहो जहार ।
 आलिङ्गितुं पुत्रवधु — मियेष
 कामी सदा पश्यति कामभावम् ॥ ३६ ॥

मदान्धवीरो हृतवान् मनोज्ञां
 सीतामरण्ये मुनिवेषछद्मी ।
 समाययौ वायुपथेन लंकां
 जटायुशस्त्रै रवताडितोऽसौ ॥ ४० ॥

ततो भवान् राघवरामनामा
 पत्नीवियोगेन प्रपोडितः सन् ।
 मनुष्यधर्मस्य प्रदर्शनार्थं
 सुग्रीवमेत्रीं विधिना चकार ॥ ४१ ॥

भ्रातुः कनिष्ठस्य विवाहिताया
 हर्ता भवद्वाणबलेन नष्टः ।
 बाली ततो लोकविरुद्धगामी
 विधेयमित्थं भुवि धर्महेतोः ॥ ४२ ॥

बीराग्रगण्यो हनुमान् कपिशः
 संलब्ध सित्धोः सलिलं सलीलम् ।
 लंकास्थसीतां ननु योगशक्त्या
 विमार्गयामास तव प्रभावात् ॥ ४३ ॥

सेतुं समुद्रे नलनीलयोगाद्
 बबन्ध तं धर्मजयाय सद्यः ।
 जगाम लंकां नरखलहेतो —
 श्चकार कार्यं सकलं नरस्य ॥ ४४ ॥

लंकाकलङ्कं भुवि धर्मनाशकं
जघान वाणेन हि दुष्टराक्षसम् ।
धर्मस्य मार्गेण भवान् विधाता
विभीषणं राजपदे नियुक्तवान् ॥ ४५ ॥

सुराः समस्ता मुदिताः प्रफुल्ला
दशानने तत्र हते पृथिव्याम् ।
मन्दारपुष्पाञ्जित — देवपत्न्यो
दुष्टाः प्रियाः कान्तयुता वभूवुः ॥ ४६ ॥

सीता विमुक्ताश्च विभिन्नदेश्या
नीता तु सा रामरमा विशिष्टा ।
स्वतन्त्रताऽभूदखिले हि लोके
खगः प्रयाता स्वदिशं तदानीम् ॥ ४७ ॥

जन्मान्तरेऽसौ मथुरापुरे शुभे
कंसस्य रूपेण कलंकतेतराम् ।
भयेन तस्यैव मही प्रकम्पते
न जायते कस्य भयं ह्यसज्जनात् ॥ ४८ ॥

निक्षिप्य दुष्टं पितरं स्वकीयं
कारगृहे राज्यमलंचकार ।
भवन्ति कार्याणि सदाधमस्य
नूतनं नृलोके मलदूषितानि ॥ ४९ ॥

श्रुत्वा खवाणीमिति नाशहेतवे
गर्भाद् भगिन्यास्तव शत्रुसंभवः ।
विचारशून्यो निबबन्ध देवकीं
महत्प्रकोष्ठे भगिनीञ्च तत्पतिम् ॥ ५० ॥

जाताश्च पुत्रा वसुदेव — संभवासु
तस्याः सुगर्भादिह सप्तसंख्यकाः ।
सर्वे हताः कंसमहोभृता तदा
न बालहत्या महतो विचारिता ॥ ५१ ॥

अनेन राज्ये प्रभवन्ति हत्या
नित्यं शिशोर्ब्राह्मणदेवतानाम् ।
प्रपीडितास्तत्र जनाः समस्ताः
पशुत्वभावः परिवर्धितोऽस्ति ॥ ५२ ॥

नार्यः सदा शीलहृता भवन्ति
प्रपीडिताः सन्ति तपस्विनश्च ।
धर्मो भयार्तः प्रपलायितोऽस्मात्
धृत्वा शरीरं ननु मानवस्य ॥ ५३ ॥

महान्धकारे दृढलौहवन्धने
तस्याः सुगर्भात्तवज्जन्म धारणम् ।
अभूत्तदा नन्दगृहे सुप्रापितो
भवान् कथञ्चिन्नरविग्रतस्तदा ॥ ५४ ॥

देवेन्द्रराज्ये तव जन्मधारणात्
नृत्ये रता देवरमा मनोहराः ।
तपस्विनो योगबलेन भूतले
ज्ञात्वा भवज्जन्म प्रसन्नतां जगुः ॥ ५५ ॥

कंसस्तु धृत्वा किल नन्दकन्यकां
पाषाणपट्टे वसुदेवप्रापिताम् ।
व्यपातद्धन्तुमहो ततः परं
गता तदाकाशपथेन पावनी ॥ ५६ ॥

बाणी श्रुताकाशसृता नृपेण
हन्ता तवास्ते किल नन्दगेहे ।
धर्मस्य हानौ विदितावतारः
सुनिश्चितं वेदवचोऽस्ति सत्यम् ॥ ५७ ॥

ततःपरं देवरिपुर्विशेषतः
समारभत् भ्रान्तमना प्रपीडनैः ।
विनाशकार्यं ननु धर्मपीडनं
मदान्धहस्तीव घनान्धपार्थिवः ॥ ५८ ॥

व्यभञ्जयद् देवमहार्घमन्दिरं
संरुद्धवान् वेदविधानपूजनम् ।
अत्रोटयन्मूर्त्तिमहो महात्मनां
दुःखस्य वार्ता किमतःपरं भुवि ॥ ५९ ॥

दुष्टः सदा दूषयति स्वकर्मणा
लोके महान्तं पुरुषं विपश्चितम् ।
परं स्वपापेन स हन्यते ध्रुवं
विनाशकाले विपरीत — शिमुषी ॥ ६० ॥

त्वञ्जन्म रक्षार्थमहो पृथिव्यां
धर्मस्य सत्यस्य च पीडितस्य ।
कंसस्त्वया तेन विनाशयोग्यो
यतो हि भारावनता घरित्रीः ॥ ६१ ॥

विज्ञाय पूज्याय विभूषिताय
कृष्णाय सिद्धाय च नारदाय ।
लोकस्य हेतोर्ननु चिन्तकाय
नमः सदा स्यान्नरकान्तकाय ॥ ६२ ॥

गोविन्दाय निवेद्य सः सुरमुनिर्वीणां स्वहस्तस्थितां
 शीतांशुप्रभयान्वितैः कररुहैः सामध्वनिं वादयन् ।
 प्रस्थानं कृतवान् प्रदातुममरेभ्यः सत्वरं सूचनां
 कृष्णो भ्रातृसमन्वितो निजगृहे व्याचिन्तयत् सिद्धये ॥ ६२ ॥

काव्येऽस्मिन् महतिप्रसादगुणके कृष्णोदये भूषिते
 सम्बादः सुरप्रेषितः सुविदितः सर्गो द्वितीयात्मकः ।
 शमाशीषमहोदयेन रचितो देवर्षिणा भाषितो
 वेदाख्यानरतेन बुद्धिविभवेनात्यन्तभावाचितः ॥ ६३ ॥

श्री कृष्णोदये महाकाव्ये सुरेन्द्रसम्बादो नाम
 द्वितीयः सर्गः सम्पन्नः ।

तृतीयः सर्गः

अथ विज्ञाप्य सन्देशं नारदः केशवाय तत्
 ज्ञातुं कथयितुं वृत्तं, मथुरापुरमागतः ॥ १ ॥

नारदः स्वर्णवर्णाभिः धारयन् काष्ठपादुके
 खट्खटेति रव्युक्तं दृष्टवान् कंसभूमृतम् ॥ २ ॥

धनमत्तं सुरामत्तं बलमत्तं मदान्धकम्
 चाटुकारैः समावृत्तं मन्त्रिभिर्मन्त्रणायुतम् ॥ ३ ॥

कंसोऽपि स्वर्णवर्णाभिं सामसंगीत — संयुतम्
 तेजःपुञ्जं महात्मानं प्रहसन्तं ददर्श तम् ॥ ४ ॥

आगतं नारदं दृष्ट्वा कंसः कुटिलमानसः
प्रसन्न — मनसा तूर्णं सादरं पर्यपूजत् ॥ ५ ॥

दुष्टोऽपि कार्यसिद्ध्यर्थं स्वीयाहञ्च प्रदर्शने
आदरं दर्शयत्याशु करोति पूजनं गुरोः ॥ ६ ॥

आत्मनः कार्यसिद्ध्यर्थं शुभं ज्ञात्वा महामुनिः
देवान् सूचयितुं शीघ्रं वीण तन्तुमवादयत् ॥ ७ ॥

वीचितरंगन्यायेन ध्वनिर्व्याप्तः खमण्डले
श्रूयते सर्वतत्त्वज्ञैर्नूनं श्रवणशक्तिभिः ॥ ८ ॥

दिवि बाणीं समाकर्ण्य महत्या निःसृतां पराम्
आरेभिरे सुरास्तत्र नृत्यगानादिकीं क्रियाम् ॥ ९ ॥

कर्णगह्वरयोगत्वा वाणी कंसस्य सापरा
भयमुत्पादयामास हृत्तन्तो समुपस्थिता ॥ १० ॥

मुखाकृतिं हि संलक्ष्य भयं निह्नोतुमिच्छतः
समुत्पन्नं तदो तस्य ज्ञातवान् स विचक्षणः ॥ ११ ॥

सावधानोऽस्म्यहं विद्वन् ब्रूहि त्वं स्वप्रयोजनम्
जगाद सत्वरं कंसस् तमस्तस्य मदोऽथवा ॥ १२ ॥

पृष्ठं प्रयोजनं तेन राजगेहागतस्य च
कंसेनावृत्तमाज्ञातुं स्वार्थलाभाय चेष्टितम् ॥ १३ ॥

अभिमानान्वतां वाचं तदा तत्र सुरद्विषः
श्रुत्वा ज्ञात्वा विनाशं स परमानन्दमाप्तवान् ॥ १४ ॥

शुभ्रवर्णस्य देवर्षेदन्ताश्चात्युज्ज्वलाः शुभाः
विद्युदाभां तिरश्चक्रुर्विवृतौष्ठद्वयान्तरात् ॥ १५ ॥

नारदस्य मुखस्याभा कंसकान्तिं जहार ताम्
ज्ञानदीपप्रकाशेन घटाज्ञानतमो यथा ॥ १६ ॥

देवर्षेराभया कसो महत्या ध्वनिभिस्तथा
मम्लौ मन्त्रप्रभावेण नागरादिव तत्क्षणम् ॥ १७ ॥

दस्योस्स्तेनस्य मूर्खस्य हतकस्याततायिनाम्
मुखस्याभा विलुप्यन्ते सर्वदैव विधर्मिणः ॥ १८ ॥

प्राप्य कालं शुभं तत्र निजगाद स नारदः
प्रयोजनं पुरस्कृत्य सिद्धिं विन्दन्ति पण्डिताः ॥ १९ ॥

वृत्तवेत्तास्म्यहं राजन् विचरामि हि भूतले
लोककल्याणकामाय विश्वबन्धुत्व — हेतवे ॥ २० ॥

ममार्थो विद्यते तत्र यत्र लोकाभिरञ्जनम्
यदुच्यते मया वृत्तं हर्षश्चयंकरं परम् ॥ २१ ॥

भ्रमता भुवि संदृष्टं नन्दस्यानन्दमालयम्
नन्दग्रामे जना यत्र नन्दन्ति हर्षमानसाः ॥ २२ ॥

बालकौ रामकृष्णौ स्तो नन्दगेहे विचक्षणौ
दिव्यौ पराक्रमोपेतौ ययोर्वै वशिनो नराः ॥ २३ ॥

रामो हलायुधः प्रोक्तः कृषिकार्येषु चाग्रगः
जनास्तमनुवर्तन्ते नेतृत्वं स्वीचकार सः ॥ २४ ॥

तेनोक्तं विधानेन कृषिकार्यं विधीयते
पृथिवी सस्यसम्पन्ना रत्नमुद्रमति स्वयम् ॥ २५ ॥

नानाम्त्ररयुता पृथ्वी नायिकेवातिराजते
यथाकालं हरिद्वस्त्रा पीतश्वेताभसंस्कृता ॥ २६ ॥

कृष्णः सर्वेषु कार्येषु दक्षः सूक्ष्माभिवीक्षकः
बुद्धिमान् गुणसम्पन्नः प्रतापी सूर्यसन्निभः ॥ २७ ॥

गोपानां गोधनं मूल मूलधर्माऽस्ति गौः सदा
गां पालयति तत्राऽसौ गोपालः-- प्रथितस्ततः ॥ २८ ॥

कृष्णो भ्रात्रा समं गत्वा सान्दीपनिगुरोर्गृहम्
अवन्त्यामत्पकाले स प्राप्तवानखिलां कलाम् ॥ २९ ॥

चतुष्पष्टिकलास्तेन चतुष्पष्टिदिनेषु हि
प्राप्ता भ्रात्रा समं तत्र विद्या ताम्यामलंकृता ॥ ३० ॥

प्रभावाद्यस्य शिष्येषु विद्या विशति तत्क्षणम्
सच्छिष्येणाथवा विद्या यशस्तस्य तनोत्यहो ॥ ३१ ॥

नटीव सरसा विद्या सालङ्कारा गुणान्विता
नृत्यन्ती भाति तस्याग्रे सर्वदा वशमागता ॥ ३२ ॥

तत्रस्थेन सुविप्रेण सुदामाख्येन धीमता
मित्रत्वमाश्रमे तत्र प्राप्तवान् स विचक्षणः ॥ ३३ ॥

आनीय गुरुपुत्रं स यमस्य भवनात्तदा
दीक्षान्ते दक्षिणायाञ्च तत्रैव गुरवे ददौ ॥ ३४ ॥

अधिगत्याखिलां विद्यां सम्प्राप्तो ब्रजमण्डले
व्यवस्थां कृतवान् कृष्णः शोभनां लोकहेतवे ॥ ३५ ॥

योजनावद्धकार्याणि तस्य विद्याप्रभावतः
ब्रजभूमी भवन्त्येव प्रकृत्या नियतानि च ॥ ३६ ॥

दुग्धकुल्या ब्रजे सन्ति गवां दुग्धेन पूरिताः
बालका वासिनस्तत्र मांसला बीरविक्रमाः ॥ ३७ ॥

शिक्षां व्यायामशालायां बलसंबर्धनात्मिकाम्
प्राप्नुवन्ति जनास्तत्र नित्यं तस्याभिरक्षणे ॥ ३८ ॥

अस्त्रप्रक्षेपणं तत्र शस्त्रसञ्चालनं तथा
अभ्यासार्थं विधानेन क्रियते ग्रामवासिभिः ॥ ३९ ॥

कलायां स प्रवीणोऽस्ति वाद्ये गानेऽभिनतने
साहित्ये नीतिविद्यायां राजनीतौ महाबलः ॥ ४० ॥

वदेमार्गानुगन्ता सः वेत्ता विद्यास्पदस्य च
अस्य संकेतमात्रेण जना नृत्यन्ति कर्मणि ॥ ४१ ॥

पोतवस्त्रान्वितस्तत्र धीरोदात्तो गुणान्वितः
काव्येषु नायकस्येव गोपवृन्देषु राजते ॥ ४२ ॥

वेणुवादनशीलस्य बालस्य गौरवान्वितैः
मन्त्रं नागैरिवात्युच्चैः — धार्यते ब्रजवासिभिः ॥ ४३ ॥

नद्यः संयमितास्तत्र वहन्ति सुखदाः सदा
उपप्लवेन सस्यानां न हानिः श्रूयते क्वचित् ॥ ४४ ॥

शीतला गन्धयुक्ताश्च वायवो मन्दगामिनः
वान्ति नित्यं प्रमोदाय स्वास्थ्यसंवर्धनात्मकाः ॥ ४५ ॥

तत्र वृद्धा युवानश्च वनिता व्रतधारिणः
तस्य निर्दिष्टमागेण गच्छान्त धर्मतत्पराः ॥ ४६ ॥

देशे सर्वार्थसम्पन्ने भूयस्तस्याभिवृद्धये
निष्कामकर्मयोगस्य दीक्षा तेन प्रचारिता ॥ ४७ ॥

कामनारहितं यत्स्यात् फलाकांक्षाविवर्जितम्
विहितं भावनायुक्तं कर्म निष्काममुच्यते ॥ ४८ ॥

दीक्षा तेन तथा भूता ब्रजवासिषु, दीयते
सर्वे कार्याणि कुर्वन्ति लोककल्याणकाक्षिणः ॥ ४९ ॥

ब्राह्मणास्तत्रभूयांसो वेदविद्याविशारदाः
षड्कर्मनिरता नूनं विश्वकल्याणतत्पराः ॥ ५० ॥

क्षत्रियाः क्षात्रसम्पन्ना युद्धविद्या — विशारदाः
वैश्या विशन्ति सर्वत्र रता वाणिज्यकर्मणि ॥ ५१ ॥

शूद्राः सेवारतास्तत्र देशसीख्याभिवृद्धये
कर्मणि श्रेष्ठतां प्राप्ताः सर्वे दक्षाः सुशिक्षिताः ॥ ५२ ॥

यदि स्युः कर्मसंलग्ना लोका देशस्य सर्वदा
उन्नतिर्नियता नूनं तदा तस्यप्रजापतेः ॥ ५३ ॥

समये संस्कृताः सर्वे संस्कारैर्विविधैः शुभैः
गृह्णन्ति शुभदा त्रिद्यां वेदोक्तैः शास्त्रसम्मतैः ॥ ५४ ॥

संस्कारः संस्कृतो लोकः शुद्धिमाप्नोति देहिनीम्
मानसीं शक्तिमाभाञ्च सुवर्णं वह्निना यथा ॥ ५५ ॥

कृष्णो बालेषु बालोऽस्ति युवको युवकेषु च
वृद्धेषु ज्ञानवृद्धोऽस्ति भृशं तेषु समादृतः ॥ ५६ ॥

सर्वाङ्गीण — विकासाय बालिकानां समन्ततः
शिक्षा व्यवस्थिता येन नन्दराज्ये विधानतः ॥ ५७ ॥

युवतीनां कथा का स्यात् सर्वाः कर्मसु संस्थिताः
प्रसन्नास्तत्र कुर्वन्ति कायं लोकाभिरञ्जनम् ॥ ५८ ॥

तेनैव प्रेरिताः सर्वा विचरन्ति यथेच्छया
स्वाधीना धर्मसम्पन्ना देवार्धिष्ठिता — मानसाः ॥ ५९ ॥

ज्ञानवृद्धा हि तत्रस्थाः प्राप्तुवन्ति समादरम्
पूज्यन्ते ते जनैर्नित्यं तेषु कृष्णोऽस्ति चाग्रगः ॥ ६० ॥

नन्दस्य राजकर्माणि कृष्णं प्रेरितानि च
लोकेष्वदशभूतानि प्रभूतानन्दहेतवे ॥ ६१ ॥

मानवानां विभागोऽस्ति गुणवर्गं — विधानतः
भाषा च संस्कृता तेषां श्रोत्रपेयार्थसकुला ॥ ६२ ॥

पश्य कृष्णस्य वैचित्र्यं हतास्तत्राततायिनः
अवशिष्टाश्च ये सन्ति साधवस्ते मनीषिणः ॥ ६३ ॥

वर्णनं किं करिष्यामि कार्याणां तस्यसाम्प्रतम्
अधिकः समयो नास्ति मम पार्श्वे नराधिर ॥ ६४ ॥

इत्युक्त्वा नारदः शीघ्रं गृहीत्वा स्वं कमण्डलुम्
प्रस्थानं कृतवान् तस्मात्स्थानात्सस्वेच्छया मुनिः ॥ ६५ ॥

शब्देषु यादृशी शक्तिस्तादृशी न बले क्वचित्
नंव शास्त्रे महास्त्रे च नाण्वादिष्वलोक्यते ॥ ६६ ॥

नारदोक्तेन वाक्येन मनःपट्टे सुरद्विषः
आगतं स्वङ्कितं चित्रं नन्ये चित्रपटे यथा ॥ ६७ ॥

वाणी सापि समायाता खे स्थिता पूर्वमावृता
चलतीवाति तच्चित्रं ध्वनिनाऽभूच्च संयुता ॥ ६८ ॥

नन्दकन्या नवाऽऽयाता चित्ररूपेण मानसे
वसुदेवापिता भूयः भयसंवर्धनात्मिका ॥ ६९ ॥

ताड्यमाना शिलापट्टे बाला कंसेन तत्क्षणम्
मुक्तो तस्माद्गताकाशे भयहीना जगाद सा ॥ ७० ॥

तत्र हन्ता समुत्पन्नो व्रजे वसति साम्प्रतम्
ध्वनिरत्र समायातो भृशं कर्णे सुरद्विषः ॥ ७१ ॥

पूर्ववृत्तानुसारेण, चित्रं चलति मानसे
नरैः सम्पादितेनात्र, पापपुण्य — समुद्भवम् ॥ ७२ ॥

दुष्कृत्यस्य सुकृत्यस्य फलं भवति तादृशम्
अनुभूतिस्तु तस्यान्ते जायते प्राणिनां हृदि ॥ ७३ ॥

विहगभंक्षिते सस्ये पश्चात्तापेन किं फलम्
तथा दुष्कर्मदक्षानां यौवनान्ते शुचो वृथा ॥ ७४ ॥

अहं भावेन संयुक्ता नरा नृत्यन्ति भूतले
दुष्कृत्यञ्चापि कुर्वन्ति चिन्तयन्ति न तत्फलम् ॥ ७५ ॥

प्रभुत्वेनाविवेकेन मद्येन बलगवितः
स्मृत्वा ज्ञात्वा च तत्कार्यं क्षणं दुःखमवाप सः ॥ ७६ ॥

परं राक्षसवृत्त्या स मिथ्यागर्वेण पूरितः
व्याचिन्तयत् स्वकर्तव्यं प्रतिकूलममानुषम् ॥ ७७ ॥

मद्यपानेन गानेन रागरंगेन संयुतः
चाटूक्ति मन्त्रिभिः प्रोक्तां कामासक्तो न ज्ञातवान् ॥ ७८ ॥

महामात्यस्य वा वाक्यं तेन सर्वमुपेक्षितम्
मद्ययुक्तेन कंसेन गजेनेवात्र भूभृता ॥ ७९ ॥

मन्त्रिणस्तस्य कुर्वन्ति भुक्ति स्वार्थाय नित्यशः
कुबेरो वरुणेन्द्रस्त्वं वाग्भिरित्थं समन्विताः ॥ ८० ॥

सलभा निकटे मृत्योः पक्षयुक्ता भवन्ति हि
तेऽग्नेर्ज्वाल विशन्त्याशु मोहाग्नीर्ह्याच्च सर्वदा ॥ ८१ ॥

लोकः करोति कार्याणि विनाशे नियते सति
विपरीतानि बुद्धिश्च विपरीतास्य जायते ॥ ८२ ॥

तेन शीघ्रमथाहूतो दूतो विश्वास — पात्रकः
अक्रूरो भास्वरे भव्ये भवने क्रूरकर्मणा ॥ ८३ ॥

अक्रूरो ज्ञानसम्पन्नो देवभक्तो विचक्षणः
क्रूरराज्ये वसन्तेन क्रूरकर्मणि योजितः ॥ ८४ ॥

अकार्यं वाऽयं कार्यं वा देवादेशेन भूतले
सम्पादयति वाक्येन वशवर्ती हि सेवकः ॥ ८५ ॥

राज्ञो भयेन लोभेन भीता लुब्धाश्च सेवकाः
यदि कुर्वन्ति कार्याणि तदा राजा विनश्यति ॥ ८६ ॥

अक्रूरो भयसंयुक्तः समायातस्ततः परम्
दृष्ट्वा कंसं सुविक्षिप्तं ननाम तं दुरासदम् ॥ ८७ ॥

उवाच प्रथमं नत्वा तमक्रूरो भयान्वितः
आहूतोऽस्मि त्वया राजन् यथादेश निबोधय ॥ ८८ ॥

सरलं भीतभीतं तं वेपमानं मुहुर्मुहुः
भयोपेताञ्च तस्योक्तिं दृष्ट्वा श्रुत्वा जगाद सः ॥ ८९ ॥

न भेतव्यं त्वया कार्यं मदादेशेन साम्प्रतम्
गोपानां वसतिगम्या व्रजनाम्ना सुविश्रुता ॥ ९० ॥

नन्दगेहे वसत्येकः कृष्णनामा सहाग्रजः
बुद्धिमान् बलसम्पन्नः सर्वकार्येषु चाग्रगः ॥ ९१ ॥

वयो मात्रेण बालोऽस्ति ज्ञाने बुद्धौ बृहस्पतिः
देवैः सम्प्रेषितो भूमौ मम हन्ता प्रतीयते ॥ ९२ ॥

देवैर्बुद्धिविहीनैः सः प्रेषितो व्रजमण्डले
विपरीतं हि कर्माणि नित्यं सम्पादयत्यहो ॥ ९३ ॥

लोकाः सर्वे समाकृष्टा मायया तस्य साम्प्रतम्
गंभीरेण च कार्येण दुष्कृत्यक्रियया धिया ॥ ९४ ॥

युद्धविद्यासु निष्णातो द्वन्द्वयुद्धेऽपि चाभगः
कलायां स प्रवीणोऽस्ति श्रूयते लोकरंजकः ॥ ६५ ॥

अतो गत्वा ब्रजं शीघ्रं कार्यं साध्यं त्वयाधुना
आनेतव्यः सठो बालो द्रष्टुमिच्छामि तं ध्रुवम् ॥ ६६ ॥

अथवा मल्लविद्यायाः समारोहे निमन्त्रय
यत्र भागं ग्रहीतुं सः समागच्छेत् सुनिश्चितम् ॥ ६७ ॥

कंसस्य मानसे कूरे वृत्तञ्चलति चक्रवत्
इच्छतोऽकार्यमाधातुं सर्वस्येव मुहुर्मुहुः ॥ ६८ ॥

कंसस्य वचनं श्रुत्वा भीतः सन्देशहारकः
आदेशं शिरसा धृत्वा प्रस्थानाय व्याचिन्तयत् ॥ ६९ ॥

राज्ञां दुर्व्यवहारेण सेवका वशवर्तिनः
ये भवन्ति शरीरेण ते तु राज्य — विनाशकाः ॥ १०० ॥

विनाशस्तस्य राज्यस्य यत्र सेवासु सेवकाः
मनसा कर्मणा कार्यं न कुर्वन्ति कदाचन ॥ १०१ ॥

इच्छाहीना वलाद्यत्र योज्यन्ते राज्यकर्मणि
राज्ञो नाशे न संदेहस्तस्य राज्यस्य च क्षितौ ॥ १०२ ॥

अकूरं योजयित्वा सः वीतचिन्तो दुराशयः
अमन्दानन्दसन्दोहं प्राप्तवान् कूपभेकवत् ॥ १०३ ॥

अकूरेऽथ गते कंसस्तत्र व्याचिन्तयत् स यत्
कार्यसिद्धौ न संदेहः करे कृष्णः समागतः ॥ १०४ ॥

रोगः प्रारम्भकाले हि रौद्धव्यो यत्नतो नरः
अन्यथाऽसाध्यतामेति हन्ति चान्ते समाश्रितान् ॥ १०५ ॥

योजनाबद्ध — कार्येण कंसः संहृष्टमानसः
साफल्यं मानसेधृत्वा मनोमोदकमास्वदत् ॥ १०६ ॥

कंसस्य कार्येण विवर्णचेता
दुःखाभिभूतः खलु तस्य दूतः ।
अक्रूरनामा व्रजवल्लभस्य
गेहं प्रतस्थे शुभदर्शनाय ॥ १०७ ॥

कृष्णोदये महाकाव्ये कृष्णमाहात्म्य — संयुतः
सर्गस्तृतीयोऽयं नीतो रामाशीषेण पूर्णताम् ॥ १०८ ॥

श्रीकृष्णोदये महाकाव्ये कृष्णमाहात्म्यवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः सम्पन्नः ।

चतुर्थः सर्गः

शोभां व्रजस्य व्रजवल्लभस्य
शुभां विचित्रामवलोकनाय ।
अक्रूरदूतो ननु धर्मभूतः
कंस — श्रितोऽसौ व्रजमाजगाम ॥ १ ॥

कृष्णस्य भूमिं शिरसा ववन्दे
लोकान् समस्तानिह बालकृष्णम् ।
शोभां ददर्शातिशुभां विचित्रां
कामानुगस्याथ वसन्तकस्य ॥ २ ॥

प्राप्ते जरस्त्वे शिशिरस्य तस्य
 पत्राणि जीर्णानि च पाण्डुराणि ।
 जातानि सर्वाणि महोरुहाणां
 लोके यथा जीर्णदशा भवन्ति ॥ ३ ॥

मुञ्चन्ति पत्राणि महोरुहा ये
 पीतानि सद्यः शिशिरस्य मृत्यो ।
 ते पत्रशून्या लघुवस्त्र — युक्ताः
 शोकस्थिता मौनमिवा — वहन्ति ॥ ४ ॥

लिप्ताः समस्ताः खलु तत्र वृक्षा
 येज्येष्टकार्ये शिशिरस्य तस्य ।
 मन्दानिलेताशु शुभे प्रभाते
 ते चेतनां सत्वरमावहन्ति ॥ ५ ॥

सौख्यान्तिमे दुःखमुपैति नूनं
 दुःखान्तिमे सौख्यमहो मनुष्यः ।
 द्वन्द्वस्य चक्रं ननु पादपेषु
 सदृश्यते द्वन्द्वदशा विचित्रा ॥ ६ ॥

कृष्णस्य सेवार्थमथागतोऽसौ
 व्याप्तोऽवसन्तो मुदितो व्रजेषु ।
 सन्द्रष्टुमिच्छन्नपि बाललीलां
 शोभामनन्यां सततं तनोति ॥ ७ ॥

बालो युवानं युवकस्तु वृद्धं
 वृद्धः पुनर्जन्मनि बालमेति ।
 एवं क्रमः स्थावरजगमानां
 सदृश्यते विश्वसृजो जगत्याम् ॥ ८ ॥

मन्दानिला गन्धयुता वहन्ति
 पुंस्कोकिलाश्चात्र गिरो गिरन्ति ।
 पत्रैरसंख्यैर्ननु पादपास्ते
 गायन्ति गीतं करतालशब्दैः ॥ ९ ॥

ये पक्षिणः शैत्यभयाद् गृहस्था
 स्ते साम्प्रतं दिक्षु प्रयाप्ति सर्वे ।
 श्रुत्वा सुरम्यं गिरमाकुलानां
 पुंस्कोकिलानां विजयाय नूनम् ॥ १० ॥

स्वच्छन्द — मानन्दमया त्रिहंगाः
 काकादयो रुक्षगिरं गिरन्ति ।
 तत्रैव कीराः कथयेति कामं
 पृच्छन्ति सत्यं निजकामिनीस्ते ॥ ११ ॥

सुस्वादयुक्तं जलमद्य नद्या
 दृष्ट्वागता मानसराजहंसाः ।
 स्वच्छाच्छनीरञ्च निपीय तुष्टाः
 सत्संभ्रमाः सन्ति सदा वसन्ते ॥ १२ ॥

नद्यास्तटे सैकतमध्यसंखान्
 चिन्वन्ति कन्या निजभूषणार्थम् ।
 कैशोर्ययुक्ताश्च तदा किशोराः
 पश्यन्ति ताः शान्तविभूढभावैः ॥ १३ ॥

स्वच्छेषु नीरेषु समृद्धवेगा
 सत्स्याः प्रियाभिर्विचरन्ति छन्दम् ।
 ऊर्ध्वं तथा तत्र समुच्छलन्ति
 शीघ्रं प्रियासंगमवाप्नुवन्ति ॥ १४ ॥

तीरेषु मीनव्रतधारिणस्ते
 शुभ्रा वका ध्यानमथावहन्ति ।
 आनन्दकन्दं हृदयस्थितं तं
 ध्यायन्ति मत्स्येश्वरमेवमत्र ॥ १५ ॥

चञ्चवा गृहीत्वा द्रुतमेव मत्स्यान्
 कुर्वन्ति साक्षात् हृदि कण्ठमार्गात् ।
 संगृह्य चान्ते विपुलोदरे ते
 भुञ्जन्ति नूनं पर वित्तलुब्धाः ॥ १६ ॥

वासन्तिकैश्चित्रितमव्यवस्त्रै
 र्द्वर्वाङ्कुरैर्नूतनरम्य पुष्पैः ।
 सम्भूषितोद्वाहगतो वसन्तो
 मन्दानिलैर्भाति सुगन्धपूर्णैः ॥ १७ ॥

त्रेतायुगे सैन्यबले जयार्थं
 वाणादियुक्ताः पशवो मनुष्याः ।
 राज्ये वसन्तस्य जयाय नूनं
 सत्पक्षिणः सन्ति मृगाश्च कीटाः ॥ १८ ॥

फुल्लाननां पीत — पटोत्तरीयां
 शुभ्रां वसन्तस्य प्रियां नताङ्गीम् ।
 दृष्ट्वा जनाः सन्ति प्रपीडितास्ते
 यैः स्वादिताश्चक्षुभिरायताक्ष्यः ॥ १९ ॥

आम्रादिवृक्षाश्च सुगन्धवन्तः
 सिञ्चन्ति विष्णून् मधुनः पुरस्तात् ।
 पुष्कोकिलाः स्वादपशः प्रमत्ताः
 कुर्वन्ति मत्तान् प्रमदान् स्ववाग्भिः ॥ २० ॥

इच्छारशब्दः सह कामदेवः
 पुष्पाण्यशोकस्य च मल्लिकायाः ।
 आदाय निघ्नन्ति सुतीक्ष्णवाणै
 र्मानं सुदत्याः किल कार्यसिद्धौ ॥ २१ ॥

मत्तास्तरुण्यो विपिने भ्रमन्ति
 पत्या सहैवात्र शुभे वसन्ते ।
 अन्योन्यसम्पृक्त — सरीसृपांश्च
 दृष्ट्वा स्वलज्जां नितरां त्यजन्ति ॥ २२ ॥

ये किशुका भान्ति प्रदीप्तवर्णा
 स्ते गन्धहीना न किरन्ति गन्धम् ।
 भव्याम्बरैर्भूषणभूषिताङ्गा
 विद्याविहीनाश्च यथा मनुष्याः ॥ २३ ॥

धन्यानि नीलोत्पलपुष्पकाणि
 गन्धान्वितान्याशु विमोहनानि ।
 वस्त्राणि भव्यार्थपराणि धृत्वा
 भान्तीव विद्यावल्लिता मनुष्याः ॥ २४ ॥

केकाभिरानन्दमया मयूराः
 संमोहयन्त्याशु मनांसि यूनाम् ।
 अथ्यद् वियोगादथ विप्रदेशे
 विश्लेषकाणां न कथा कथञ्चित् ॥ २५ ॥

द्रष्टुं वसन्तस्य समृद्धशोभां
 गच्छन्ति युग्मानि सुसज्जितानि ।
 वार्ताक्रमेणैव विलासवत्यः
 संश्लेषभावं ननु सूचयन्ति ॥ २६ ॥

आगत्य सर्वे हि पुनः प्रवाशात्
 पुँस्कोकिलास्तेऽत्र गिरो गिरन्ति ।
 श्रुत्वा नरः कामविभूढभावैः
 कान्ताभिराश्लेष — मनुस्मरन्ति ॥ २७ ॥

नेतादृशाः सन्ति दसन्तराज्ये
 कान्तावियुक्ताः सुखिनो भवन्ति ।
 सत्पक्षिणः स्वाश्रयमादधानाः
 सत्यं शिवं सुन्दरमागिरन्ति ॥ २८ ॥

यस्याकृतिः सौख्यत्रहाऽथ वाणी
 द्राक्षारसाप्लाविततृप्ति — युक्ता ।
 अङ्गेषु पुष्पाणि वसन्तकाले
 तस्यात्मभावस्य कथा विचित्रा ॥ २९ ॥

आम्रादिवृक्षस्य नवाङ्कुरेषु
 मुरघा द्विरेफा त्रिचरन्ति लोभात् ।
 आहृत्य कोशेषु मघूनि नित्यं
 संस्थापयन्त्यन्यजनस्य हेतोः ॥ ३० ॥

लोभेन मोहेन विभूढभावैः
 यैः सञ्चितं भीतिकवस्तुजातम् ।
 कालेन नूनं परकीयहस्ते
 गच्छन्त्यहो तश्यति वा समग्रम् ॥ ३१ ॥

पुष्पाण्यशोकस्य विमोहकानि
 रक्तप्रभामिर्जन — रञ्जकानि ।
 पादस्य घातेन विकासपूर्णं
 न्याभान्ति नूनं प्रमदाजनानाम् ॥ ३२ ॥

पुष्पाण्यसंख्यानि च पाटलस्य
वर्गेष्वनेकेषु विभान्ति तत्र ।
गन्धेन तेषां मुदिता नताङ्ग्यः
कान्तेन सार्धं विचरन्ति कुञ्जे ॥ ३३ ॥

कान्ता गृहीत्वा स्वप्रियस्य हस्तं
हस्तेन मोदाकुलिता भ्रमन्ति ।
भ्रूचालनैः पद्मप्रसूनवाणै
निघ्नन्ति चित्तं मृदुलं वनान्ते ॥ ३४ ॥

बालाः स्मरोन्मेषयुतास्तदानीं
सद्भूषिताः कज्जलरञ्जिताक्षयः ।
कामेन सम्बर्धितरम्य — भूमी
पश्यन्ति साश्चर्यमनङ्गचिह्नम् ॥ ३५ ॥

स्वच्छाभवस्त्रैः सुवृता युवानः
सूक्ष्मोत्तरीयेणयुता विभान्ति ।
गन्धान्विता लम्बितपुष्पमाला
येषां गले जालमिव स्मरस्य ॥ ३६ ॥

जालेषु येषां निपतन्ति नार्यः
पाशस्थिता मारवशा भवन्ति ।
ता मत्स्यरूपा ननु पाश्वभूता
स्तेषां गले श्लेषमवाप्नुवन्ति ॥ ३७ ॥

सूक्ष्मास्वरैश्चित्र — विचित्रभूतैः
श्लिष्टा नताङ्गयो विविधार्थयुक्तैः ।
कूलेषु नद्या विचरन्ति नित्यं
नूनं प्रभावादिह माधवस्य ॥ ३८ ॥

तासां मुञ्चं चन्दनरेणुलिप्तं
कर्णेषु सक्तं नवकर्णिकारम् ।
मालाः प्रमत्ता इव मोक्तकानां
वक्षोजपाश्वरे बहुश्छलन्ति ॥ ३९ ॥

तत्रातिचित्रैः सितसूक्ष्मवस्त्रैः
द्विष्टा युवत्यो लघुपारदृश्यैः ।
सद्वस्त्रयुक्तास्तु विवस्त्रभूताः
संतर्कितास्ता बहुभीरसज्जः ॥ ४० ॥

संदृश्यते कापि विमुक्तकेशा
वेणीयुता कापि वसन्तकाले ।
निर्माय गोलामय कुन्तलेस्ता
भावैरणैर्मण्ये प्रवृत्ताः ॥ ४१ ॥

वृक्षेषु नद्धा हि लता वसन्ते
रक्तांशुकाः पुष्पकदम्बयुक्ताः ।
आश्लेषपूर्णाः सविशेषभावैः
पत्यङ्क पर्यङ्कगता विभान्ति ॥ ४२ ॥

आम्रस्य वृक्षेषु हि कोकिलास्ता
स्तास्वरेणात्र 'कुहुः' गिरन्ति ।
श्रुत्वा क्वहन्तीति गिरं प्रियायाः
पुंस्कोकिलास्तत्र समाप्नुवन्ति ॥ ४३ ॥

सन्तो वसन्तो हि वने वसन्ते
संश्रुत्य शीघ्रं स्वस्मिन् तासाम् ।
भावस्थरागस्य विवर्धनेन
जाताः स चिन्ताश्चल — मानसेन ॥ ४४ ॥

श्रुत्वा गिरं तीव्रतरञ्च तासां
जाताः प्रहृष्टाः किल किन्नरास्ते ।
गेहस्थिताभिः प्रियवल्लभाभिः
सन्मानिता व्यङ्ग्यविशिष्टवाग्भिः ॥ ४५ ॥

निर्माय शुभ्रमलयेन युक्तै
द्रव्यैः सुगन्धागुरुचन्दनैश्च ।
अङ्गेष्वनङ्गस्य विशेषपत्रं
नागीव कुञ्जेषु गता चिरंटी ॥ ४६ ॥

पीताभवस्त्रेणयुता नताङ्गयो
गन्धान्विता नूतनपुष्पमालाम् ।
धृत्वा गले विम्बफलारोष्ठ्यः
कुत्राप्यनङ्गस्य गृहं प्रयान्ति ॥ ४७ ॥

उद्यानमध्य — स्थमनङ्ग — गेहं
गत्वा मनोजं ननु पूजयन्ति ।
पुष्पैरनेकैर्नव — पल्लवैस्ताः
कामस्य पूजा प्रथिता वसन्ते ॥ ४८ ॥

पात्रस्थपुष्पासव — पान — युक्ताः
कास्तेन सम्बंधितरागपूर्णाः ।
वातमिनङ्गस्य तथाच श्रुत्वा
पश्यन्ति सर्वत्र विमूढभावैः ॥ ४९ ॥

सूर्यो वसन्ते प्रवलः सहाय
स्तापं स्वरश्मेः सुखदं प्रयच्छन् ।
कुञ्जेषु तां प्रेष्य बभूव धन्यो
लोकोपकारार्थमिदं शरीरम् ॥ ५० ॥

वस्त्राणि यासां शिथिलानि तत्र
 केशस्थपुष्पाणि सूतानि भूभौ ।
 ताः श्वासयुक्ताः सुरताः सकामा
 भावप्रकाशे निरता लसन्ति ॥ ५१ ॥

कीराः स्ववाग्भिर्मधुरान्विताभि
 र्यूनां मनांसि प्रसभं हरन्ति ।
 दृष्ट्वा पुनर्विम्बफला धरोष्ठं
 स्त्रीणां समत्वेन ससंभ्रमास्ते ॥ ५२ ॥

हंसाः प्रियाभिर्विचरन्ति हृष्टाः
 कुर्वन्ति पानञ्च पयः नदीनाम् ।
 संस्पर्शमासाद्य तदैव तासां
 रोमाञ्चिताः सन्ति मुधा वसन्ते ॥ ५३ ॥

वृक्षस्य शाखाष्वथ कुञ्जमध्ये
 संस्थापितं पुष्परसं द्विरेफैः ।
 नूनं प्रयत्नेन च योगशक्त्या
 गोपा वने दस्युश्चिवाहरन्ति ॥ ५४ ॥

स्त्रीणां मुखाब्जानि सुगन्धयुक्ता
 न्यत्यन्तफुल्लानि प्रियप्रसङ्गैः ।
 सूर्यप्रसंगेन तथा नलिन्यः
 जताः प्रहृष्टा नितरां वसन्ते ॥ ५५ ॥

वाद्येन युक्तं पुरुषस्य यूथं
 भात्येकतो गानरतं सतालम् ।
 स्त्रीणां पुनर्गीतिसमन्वितश्च
 पक्षेऽपरे काममहोत्सवेऽडस्मिन् ॥ ५६ ॥

गीतेन युक्ता वनिता व्रजस्य
 कामाङ्गभूता मदनोपमस्य ।
 रङ्गेण देहञ्च मनः प्रियस्य
 दृष्टाः सुखाः खलु रञ्जयन्ति ॥ ५७ ॥

कामस्य मित्रः सुखदो वसन्तो
 नूनं वसन्ते वसति प्रहृष्टः ।
 तस्य प्रभावेण प्रभाविता वै
 जीवाः पृथिव्याः सुखिनो भवन्ति ॥ ५८ ॥

हृष्टा वसन्ते यदि काननाम्ना
 दूर्वा लताः पक्षिगणाः समस्ताः ।
 नूनं नरास्तत्र गुणाधिकेन
 सौभाग्ययुक्ताः सुखिनो वसन्ति ॥ ५९ ॥

इत्थं स दूतो व्रजमध्यशोभां
 कृष्णश्रितां कामचरेण पूर्णाम् ।
 पश्यन् प्रमुग्धो नितरां जहर्ष
 नूनं प्रभावं व्रजवत्लभस्य ॥ ६० ॥

दृष्ट्वा वसन्तस्य विशिष्टशोभां
 नद्या व्रजस्यास्य वनस्य भूमेः ।
 अक्रूरदूतो ननु सौख्यमग्नो
 नाप्नोति तृप्तिं हृदये तदानीम् ॥ ६१ ॥

इत्थं वसन्तसमयस्य विलोक्य शोभां
 द्रष्टुं जगाम विपिने विभवं स तस्य ।
 धैर्येण नन्दनवनो — पमभव्यभूते
 कंसस्य गुप्तपुरुषो नितरां प्रहृष्टः ॥ ६२ ॥

कृष्णादये महाकाव्ये नाम माधववर्णनम्
शामाशीषेण सगेषु चतुर्थो ग्रथितोऽधुना ॥ ६३ ॥

श्री कृष्णादये महाकाव्ये वसन्तवर्णनं नाम

चतुर्थः सर्गः सम्पन्नः ।

पञ्चमः सर्गः

कृष्णस्य कार्यमभिवीक्ष्य जना व्रजस्य
सर्वे गता वनविहारविलासहेतोः ।
लोका वनस्यपवनैर्ननु रोगहीनाः
स्वस्था भवन्ति जलतापवलेः सदैव ॥ १ ॥

वायुर्वनस्य सुखदः प्रतनोति प्राणान्
स्वच्छं जलं वननदस्य ददाति तृप्तिम् ।
नानाविधैस्तरुभिरोषधगुल्मगुच्छै—
हृष्टा जनाः प्रमुदिता विचरन्ति तत्र ॥ २ ॥

वृक्षा वनस्य नितरां परिवर्धितास्ते
छिन्ना नरैः प्रतिदिनं नवपत्रयुक्ताः ।
दुःखाभिभूतहृदया मनुजाः पृथिव्यां
सौख्यं क्रमेण शुभदं समवाप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

आलोक्य तां मुदितमानसफुल्लनेत्रां
तस्मिन् वने सुखदगन्धयुते मनोज्ञे ।
नारीमिवाच्छवसनां सुमुखीं वनाभां
हृष्टा भ्रमन्ति सकला व्रजवासिनस्ते ॥ ४ ॥

दूतो महान् सुविदितः किल तस्य राज्ञो
 द्रष्टुं विचित्रमभितो वनराजराजिम् ।
 तेषां सुखं विहरणं नवकल्परीति
 तत्राप्तवान् प्रमुदितः परमात्मदेशम् ॥ ५ ॥

दृष्टं जनैः सुखदशीतल—रम्यकुञ्जं
 केकाभिरम्यविरुतैस्त वन्यजीवैः ।
 शष्पाङ्कुरैर्विविधपादप — गुल्मगुच्छै-
 र्मन्दानिलेन सहितं रमणीयगेहम् ॥ ६ ॥

फुल्लैः प्रभूतसुमनैर्नव — रक्तपत्रै
 र्नानाफलैः सुखदशीतलछायया च ।
 श्वासानुकूलपवनेन सुरम्यदृश्यै—
 वृक्षाः समादधति कार्यमहो महान्तम् ॥ ७ ॥

शान्तस्य रागरहितस्य निवासभूमि—
 र्योगाय या मुनिगणैः सततं गृहीता ।
 सा साम्प्रतं मधुरदृश्ययुता सुरूपा
 भोगाय संदिशति भंगिभिराशु यूनाम् ॥ ८ ॥

मूर्ध्ना नतेन नववृक्षसमाश्रितेन
 पुष्पैः प्रकम्पितगुणननु मल्लिकायाः ।
 संस्वागताय वनकुञ्जमिहास्ति लग्नं
 यूनां प्रफुल्लमनसां नहि योगिनां तत् ॥ ९ ॥

या दृश्यते झरझरेति सुशब्दयुक्ता
 झंकारिणी हरितवस्त्रयुता वनश्रीः ।
 मध्ये सखीव कलनादयुता नदश्री
 दूरात् समाह्वयति सा पुरुषं नदन्ती ॥ १० ॥

आह्लादिता सरसरागयुता प्रहृष्टा
 रात्रिर्मृगाङ्कप्रभया वनपर्वतेषु ।
 सोमन्तिनीव रमणाय सिताम्बरा सा
 उच्चासनाद्दिशति प्रेमविधौ सुदीक्षाम् ॥ ११ ॥

वृक्षेषु याः प्रतिदिनं दृढरागरक्ताः
 संसक्तभावमवलम्ब्य लताः प्रहृष्टाः ।
 नार्यः स्वभावचपला इव चञ्चलाक्ष्यः
 पत्रैः प्रकम्पितकरैर्ननु तर्जयन्ति ॥ १२ ॥

सूर्योऽपि तत्र मधुरां प्रकृतिं दधाति
 चन्द्रो ददाति नितरां स्वरसं प्रभाभिः ।
 मेघः प्रियाभिरभितोऽस्ति प्रभावयुक्तो
 नूनं स्थिता सुसमये प्रकृतिः प्रसन्ना ॥ १३ ॥

वृक्षा नता नवलकीमलपत्रयुक्ताः
 शाखानिरातनशिखा वनभूभिभागे ।
 सञ्चारयन्ति पवनं सुखदं जनेभ्यः
 सत्सेवका हि समये सुखदा भवन्ति ॥ १४ ॥

छायाप्रधानतरवो मुदितास्तु यत्र
 तेषां मनोहरदलानि करान्वितानि ।
 फुल्लैर्विचित्रकुसुमैश्च लता लसन्त्यः
 संकेतयन्ति नवकुञ्जगृहं नताङ्ग्यै ॥ १५ ॥

पुष्पेषु यश्च निकरो भ्रमरस्य तत्र
 संस्वादयन्मधुरसान् भ्रमरीभिरेति ।
 मन्ये स्मरा रतिभिराशु विधाय रूपं
 वाणान् सचिह्नतगुणान् क्षिपतीव तीक्ष्णान् ॥ १६ ॥

कीटाश्च श्याममृदुलं तृणमादधानाः
 स्वां स्वां प्रियां ददति भोक्तुमिहैव खाद्यम् ।
 आस्वाद्य तां सुखचिरं समयोपहारं
 संस्पर्शभावमधिगम्य सुखं विदधुः ॥ १७ ॥

सर्वे खगाः सुमनगन्धचयैः प्रमत्ता
 स्तुष्टाः प्रियाभिरभिनन्दितनादयुक्ताः ।
 आस्वादयन्ति मधुराणि फलाणि तत्र
 हृष्टाः प्रियाभिरिह ते मधुरं नदन्ति ॥ १८ ॥

पश्यन्ति केऽपि विपिने मुदितं मृगेन्द्रं
 यूथेषु वन्यकरिणं करिशावकाञ्च ।
 आम्नाङ्कुरेषु मधुपानरतान् द्विरेफान्
 भावं स्वतन्त्रप्रकृतिं खगंशावकानाम् ॥ १९ ॥

वृक्षान्वितासु घनकुञ्जसमाश्रितासु
 सान्द्रान्धकारसहितासु गुफासु तासु ।
 आनन्दभावमधिगत्य घनप्रियास्ते
 गायन्ति रागषड्जं नितरां मयूराः ॥ २० ॥

गायन्ति चातकगणा निजकामिणीभि-
 र्गीति शुभामृषभरागसमन्विताञ्च ।
 श्रुत्वा प्रसन्नमनसा मुदिता मनुष्या
 गीतिर्यतो हि हृदि रागविवर्धिकाऽस्ति ॥ २१ ॥

गान्धाररागसहिता भ्रमणेऽपि छागा
 नूनं हरन्ति हृदयं रसिकस्य तत्र ।
 भावं यदा मिलति यस्य जनस्य रागः
 प्राप्नोति हर्षमतुलं रसिकस्तदानीम् ॥ २२ ॥

क्रौञ्चस्य मध्यमगिरं श्रुतवान् रसज्ञः
 क्रौञ्चया सहैव नदतः श्रुतिमोदकारीम् ।
 आनन्दमग्नहृदयः परिदर्शनार्थं
 तं तां ततश्च नितरां त्वरितो बभूव ॥ २३ ॥

चूताङ्कुरस्य बहुशो रसमादधानाः
 पुंश्कोकिला मधुरपञ्चमरागयुक्ताः ।
 उच्चारयन्ति ननु सामसुधातरंगान्
 संगीतशास्त्रमिह शान्तवने दिशन्ति ॥ २४ ॥

द्राक् ददुंरो द्रवति ध्रुवतरागयुक्ताः
 प्रस्फोटयत्यखिललोकमनांसि कर्णान् ।
 नूनं जलाशयतटे सलिले मदातौ
 भेकीं प्रियां प्रति वचो नितरां तनोति ॥ २५ ॥

ये हस्तिनो वनगुफासु गताः प्रियाभि-
 स्ते निर्गता जलविहारकृते च ताभिः ।
 नद्यां विहारसमये नितरां गभीरं
 रागं निषादभरितं त्वरितं जगज्जुः ॥ २६ ॥

छागाश्च चातकगणा वनहस्तिनस्ते
 क्रौञ्चा मयूरनिवहाः पिकददुंरा वं ।
 सम्मील्य सप्तषडजादिसुर — प्रवाहै-
 र्गयन्ति रागमधुरं विपिने प्रभूतम् ॥ २७ ॥

कालं विना खगगणाः पशवः समस्ता
 रागैः स्वकण्ठरचितैर्ननु पूरयन्ति ।
 आयोजनं वनगृहेषु सदा प्रभूतं
 गीतस्य रागसहितस्य प्रतीयते तत् ॥ २८ ॥

यः सेवितं सुखदरम्यमिदं कुटीरं
 संस्वादितं सरः नीरमहो नदीनान् ।
 आकर्णिताः सुभगकोकिलकण्ठशब्दा
 भार्यं सदा फलति नूनमिहैव तेषाम् ॥ २९ ॥

द्राक्ष्यस्थिता मुदितकीरगणाः स्वकान्ताः
 शब्दापयन्ति मधुमिश्रितवाग्भिरित्यम् ।
 पक्षैस्तथा नखयुतेश्चरणैः प्रहारं
 कुर्वन्ति नूनमिह कामदशा विचित्रा ॥ ३० ॥

कीराः प्रियाः स्वबचनैर्बहुभावयुक्तेः
 सम्मानयन्ति वनपादपपादमूले ।
 ते श्रावयन्ति वचनं ननु वीरतायाः
 कृष्णस्य वीरपुरुषस्य नराधिपस्य ॥ ३१ ॥

दंत्यान् जघान नरनायक—कृष्णचन्द्रः
 संक्रोडने निजगृहे प्रवलान् स्ववाल्ये ।
 ज्ञाने बले नगरकर्मविधौ प्रभूतं
 श्रेष्ठत्वमाप सकलासु कलासु भद्रः ॥ ३२ ॥

तस्मिन् वने खगकुलाय समाश्रिताय
 स्वच्छन्द—भावभरिताय मनोहराय ।
 कृष्णः स्वकोमलकरे निहितं फलान्नं
 भोक्तुं ददाति पशवे स दयाद्रचेता ॥ ३३ ॥

पूर्वं वचः सुखकरं कथितं मया यत्
 श्रुत्वा यदा ममप्रिया मुदिता बभूव ।
 व्याघस्तदा गुणसमूह—विनिर्मिते स्वे
 जग्राह मोहपतितां त्वरितं हि जाले ॥ ३४ ॥

बन्धनाति वे मधुकरः कमलाङ्गकोपे
 गन्धाय भो, जलचरो मुदितो रसाय ।
 स्पर्शाय नागनिग्रहो ननु रूप हेतोः
 कोटः स्वनाय नितरां भ्रियते कुरंगः ॥ ३५ ॥

पञ्चेन्द्रियैर्ननु नराः सततं पृथिव्यां
 संस्वादयन्ति सकला विषयाः प्रभूताः ।
 मोहान्धकारसहिते निपतन्ति कूपे
 ते पञ्चजोवसदृशा नितरां तृषार्ताः ॥ ३६ ॥

व्याधः शुकीं सपदि जालगुणात्तदानीं
 निःसार्यं तामविरलाम्बरपात्रमध्ये ।
 धृत्वा यदा स्वभवनं प्रति प्रस्थितोऽभू
 न्मुक्ता तदाम्बरदिशि व्रजवल्लभेन ॥ ३७ ॥

उद्धोषितं तदनु तेन तदा खगानां
 हिंसा कदापि न भवेत् विपिने मृगाणाम् ।
 स्वच्छन्दभावभरिताः पशवो खगाश्च
 गच्छन्तु भोतिरहिता मुदिता सदैव ॥ ३८ ॥

छायासु पादपदलस्य शिलातलेषु
 नद्यास्तटेषु सुखदागतसोकरेषु ।
 एकान्तभावमवलम्ब्य वने युवानः
 कान्ताभिरन्यविधिभिः प्रथयन्ति रागम् ॥ ३९ ॥

पीत्वा जलं वनफलानि मधूनि जग्ध्वा
 शोभां विलोक्य परितः प्रकृतेः सुमन्व्याम् ।
 वाचा तथा नयनयोरभिप्रेरणेन
 सम्मानयन्ति नितरां स्वप्रिया मनोज्ञाः ॥ ४० ॥

न गस्तटे पुलिनसंकतशुक्तिपुञ्जे
 सूर्यस्य दीप्तकिरणेननु भव्यभूते ।
 हस्तं सुकोमलमलं — कृतमायताक्ष्या
 धृत्वा जनाः सुखदहास्ययुता भ्रमन्ति ॥ ४१ ॥

दृष्ट्वा वने युवजनाः स्वप्रियानुरक्ताः
 पुष्पासवं व्रततिकुञ्जगृहे पिवन्तः ।
 पात्रस्थितं नयनकान्तिसमन्वितञ्च
 संस्वादितं प्रियतमाभिरहो वनान्ते ॥ ४२ ॥

युग्मानि मद्यसहितानि वनस्य मध्ये
 शब्दान्वितं सरसरागयुतं प्रभूतम् ।
 नेत्राङ्कितं सुमधुरं प्रिययोपभुक्तं
 स्थित्वा पिवन्ति सततं प्रिययोपहारम् ॥ ४३ ॥

पीत्वा रसं मधुयुतं प्रिययोपभुक्तं
 वाञ्छन्ति पातुमधरं तदनु प्रियायाः ।
 येनाधरेण मधुरत्वदशां गतोऽसौ
 पीयूषमत्र निहितं ननु देवयोगात् ॥ ४४ ॥

मांसप्रिया वनचराः स्वप्रियाभिरूढा
 व्याघ्रादयो वलयुता नितरां वनान्ते ।
 हिंसादिकार्यमपहाय समृद्धवेगा
 शोमाञ्चिता रसिकतां क्रियया विवव्रुः ॥ ४५ ॥

अत्र स्थिताः सुखकराः पशवः समस्ता
 गृह्णन्ति मित्रप्रकृतिं न च वैरभावम् ।
 अश्वेसराः प्रियतमामनु ते वनान्ते
 गच्छन्ति शब्दरहिता नवभावयुक्ताः ॥ ४६ ॥

दृष्ट्वा वनेषु पशवः किल सिंहराज
भीता व्रजन्ति दिपरीतदिशासु सद्यः ।
केचिद् गुहासु नितरां तमसावृतासु
लाङ्गुलपातसहिताः सहसा प्रविष्टाः ॥ ४७ ॥

केचिद् व्रजन्ति सद्ने त्रिवरे पृथिव्याः
केचित्पलताभिरभिनिर्मितशान्तकुञ्जे ।
केचित्तटे रजतशुक्तियुते नदीनां
दस्योर्भयादिह यथा मनुजाः पृथिव्याम् ॥ ४८ ॥

तस्मिन् क्षणे विकटदन्तभयाभिभूताः
पञ्चाननस्य भयदानरतस्य नूनम् ।
श्रुत्वा गभीरघनघषितघीरनादं
सत्त्वा वने प्रवल - विह्वलतामवापुः ॥ ४९ ॥

आरेभिरे निजविरोधप्रकाशनं ते
नीडेषु पादपदलस्य भयार्तचित्ताः ।
मात्रा सहैव कलमादरता विहंगा
श्चञ्च्वाच चारुचरणरव ताडयन्तः ॥ ५० ॥

पञ्चाननोऽपि सरलं मृगशावमेकं
जग्राह मातृरहितं नखदन्तधातैः ।
लोके मदेन सहितो घनयौवनाभ्यां
गृह्णाति साधुपुरुषं स्वविचारदुष्टाः ॥ ५१ ॥

एकान्तभावमवलम्बयितुं मुनीन्द्रा
दुर्वाङ्मुखेषु कमलासनसंस्थितास्ते ।
ज्ञात्वा प्रभां दधति विश्वनियामकस्य
योगेन वृत्तमखिलं जगतः समाधौ ॥ ५२ ॥

नूनं नियम्य निजपादयुगेन मार्गो
निम्न स्थितौ करयुगस्य दशाङ्गुलीभिः ।
कणौ दृशौ स्ववदनञ्च पिधाय नक्त्रे
ध्यायन्ति दिव्यपुरुषं हृदि योगिनस्ते ॥ ५३ ॥

दुर्वाङ्कुराणि तवकोमलशाद्वलानि
भूम्याः सुमञ्जुलकरैः रचितानि तत्र ।
वृक्षा लता निजदलैर्ननु वीजयन्तः
सेवां शुभां ददति भव्यवने मुनिभ्यः ॥ ५४ ॥

तस्मिन् वने मुनिगणा मुनिभावमाप्तुं
ग्रामं विहाय बहुबन्धनमागता ये ।
श्रुत्वा ध्वनिं सुमधुरञ्च विलोक्य दृश्यं
ते ग्राम्यभावमवलम्बयितुं यतन्ते ॥ ५५ ॥

ध्यानाय ये मुनिगणा विव्ररं गुहाया
याताः परात्परविभोरवलोकनाय ।
दिव्याङ्गनाः सपदि तान्तु विलासवत्यस्
तोक्षणं कटाक्षकिरणैरनु—धातयन्ति ॥ ५६ ॥

तत्रस्थिताः प्रिययुताश्च किरातकध्वो
दृष्ट्वा निजं प्रियतमं मधुरैः कटाक्षैः ।
संकेतयन्ति पवनेरितलास्ययुक्तां
वृक्षस्थितामरुणवस्त्रवधूँ लतान्ताम् ॥ ५७ ॥

गत्वा प्रियाभिरभिर्वर्तितरक्तनेत्रा
नद्यास्तटे व्रततिपादपपुञ्ज—कुञ्जे ।
धाराभिराहतजलस्य विशिष्टशब्दान्
शृण्वन्ति प्रेमसहितं परमार्थसक्ताः ॥ ५८ ॥

(५५)

हर्षाकुला मधुरशब्दयुता नताङ्गयः
 फुत्लानना विकचपुष्पयुताः सगन्धाः ।
 रोमाञ्चिताः सुमधुराभिरनन्य—भावे
 वाञ्छन्ति ताः किमिति प्रेमदृशो विदन्ति ॥ ५६ ॥

अस्मिन् क्षणे सुखदहास्ययुता युवानो
 ज्ञात्वा तदा सुखकरान् मधुमत्तभावान् ।
 पत्रान्वितौ कुसुमगुच्छसमौ प्रियायाः
 पश्यन्ति सूक्ष्मवसनेग्रंथितौ पयोधौ । ६० ॥

स्वच्छन्दगा मदयुताः सुभगाश्चमयः
 स्वच्छाच्छपुच्छनिवहैननु शोभमानाः ।
 दुर्वाङ्कुरग्रहणतत्परयूथमध्या
 दृष्टाः किरातललनाभिररण्य—भूमौ ॥ ६१ ॥

पुष्पाञ्चिताः सुखदलास्ययुता भ्रमन्ति
 संपीडयन्ति मदनातपतापतप्तान् ।
 विश्लेषितस्य पुष्पस्य कृते पुनस्ता
 बज्रं क्षिपन्ति ननु मत्किरातकन्या ॥ ६२ ॥

पुष्पाणि पत्रसहितानि किरातकन्या
 शिचन्वन्ति भृङ्गनिवहाञ्च भयाकुलास्ताः ।
 पश्यन्ति तत्र मदनोत्सुकशृङ्गलभ्नां
 छायासु सस्यितमृगीं प्रियवद्धचित्ताम् ॥ ६३ ॥

बाला वनस्य जनजाति—विशेषकस्य
 काष्ठानि पादपदलस्य तथापराणि ।
 पत्राणि शुष्कपतितान्यथ जीर्णकानि
 चिन्वन्ति सत्वरमहो दधति स्वपात्रे ॥ ६४ ॥

बाला व्रजन्ति विपिने मृगशावकानां
 पश्चात् सुकोमलकरेस्त्वरितं ग्रहीतुम् ।
 धृत्वा च तान् नयनयोरिह दीर्घतां ताः
 सम्पादयन्ति नितरां मुदिता मृगाक्ष्यः ॥ ६५ ॥

क्रोडे निधाय मृगशावकमत्र बाला
 गच्छन्ति मोदभरिताः विपिने प्रमुग्धाः ।
 माता तदास्य किल कातरभावयुक्ता
 दष्ट्वाजसा व्रजति पृष्ठदिशं च तासाम् ॥ ६६ ॥

चिन्वन्ति पादपदलस्य च संचयन्ति
 पुष्पाणि पीतहरिताशित—शुभ्रकानि ।
 बालाऽत्र दीर्घपुटके कदलीदलस्य
 पूजार्चनाय सुरमन्दिर — भूषणाय ॥ ६७ ॥

पुष्पोदगमोऽस्ति खलु पादपमाश्रितासु
 पत्रान्वितासु सकलासु लतासु तासु ।
 बालास्तदा तदवगत्य रहस्य—मित्थं
 द्वारं विशन्ति नितरां नवयौवनस्य ॥ ६८ ॥

ददशं चान्ते यमुनातटे शुभे
 व्रजस्य लोकान् स्वप्रियाभिरागतान् ।
 कटिप्रदेशावृत वस्त्रकान् तदा
 जलेषु खेलासु रतान् प्रफुल्लितान् ॥ ६९ ॥

वनश्रीर्वणिता यत्र सुखदा शुभदा नवा
 कृष्णस्यैव प्रभावेण नूनं संवर्धिता सदा ॥ ७० ॥

पाण्डेयोपाधियुक्तेन रामाशीषेण निर्मितः
 सर्गः पंचात्मकः श्रव्यः काव्ये कृष्णोदयात्मके ॥ ७१ ॥

श्री कृष्णोदये महाकाव्ये वनश्रीर्वर्णनं नाम पंचमः सर्गः सम्पन्नः ।

षष्ठः सर्गः

रसाकुला रक्तसरोजसंकुला

विकीर्णकेशातिसुगन्धपूरिता ।

समानभावेन निनादसंयुता-

पगाद्य नारीव मदालसोर्मिभिः ॥ १ ॥

प्रसाधिता मुक्तकचैर्वृतानना

गभीरनाभीं बहुपत्रचचितान् ।

पयोधरानम्बरमध्य — कम्पितान्

प्रदर्शयन्ती कुलटेव गच्छति ॥ २ ॥

विराजते शुभ्रजलैः सुपूरिता

विहंगवर्गेण भृशं विभूषिता ।

मनोहरा रम्यतटेन संयुता

सुरापगेवाति सुखप्रदा हि सा ॥ ३ ॥

जले सुरम्ये कलनादसंयुते

तटस्थिताश्चन्दनरेणुरूषिताः ।

ददर्श दूतो जलखेलनोत्सुका

विवेशयन्तीः प्रमदा मनोहराः ॥ ४ ॥

स्वकीयवस्त्राणि निधाय तत्तटे

प्रविश्य शीघ्रं लघुवस्त्रसंयुताः ।

जलेषु वाञ्छन्ति सुदूरवर्तिनीः

सखीः मनोज्ञाः परिधतुं मन्यथा ॥ ५ ॥

जलस्य मध्ये चकिताः प्रकम्पिता

व्यचिन्तयन्त्यः जलखेलसंरताः ।

किमस्ति मत्स्यो मकरोऽथ ददुरो

प्रताडिता येन जले हि साम्प्रतम् ॥ ६ ॥

घटस्तनीनां सहसा जलान्तरे
 नितम्बिनीनां रभसं प्रताडितैः ।
 नदी तरङ्गेण तरङ्गिता तदा
 सखीव भावं खलु प्रष्टुमिच्छति ॥ ७ ॥

कठोरवाचाल्पतया प्रयुक्तया
 तरङ्गिता सा निजगाद सत्वरम् ।
 स्वकीयभावं त्रिविधार्थसंयुतं
 मनः समुद्रेऽपि भवन्ति वोचयः ॥ ८ ॥

जलस्थिता मत्स्यगणास्ततः परं
 तरङ्गगेन विवृद्धमन्युना ।
 इतस्ततो गन्तुमना जलान्तरे
 प्रताडितास्ते पृथुलैः पयोघटैः ॥ ९ ॥

नखक्षतान्यूष्ययोधरस्थले
 जले शुभे शुभ्रसुगन्धिपूरिते ।
 सखी ददशथि कृतानि नायकैः
 शशाङ्कतुल्यानि निशाङ्कमंचके ॥ १० ॥

हिमांशुरत्रापि विचारविभ्रमो
 बलादनेके प्रभवन्ति मादृशाः ।
 मुखेषु तासां मिलिता हि दीप्तय
 स्तरङ्गयोगेन भवन्ति बन्धवः ॥ ११ ॥

प्रविश्य जग्राह परस्य हस्तकं
 जले शुभे स्नानरतापरा यदा ।
 तथा च पादौ जलजीवशङ्कया
 भयादितोऽन्यत्र गतांजसा तदा ॥ १२ ॥

चक्राश्च खेलां विविधां रसोत्सुकां
परस्पराश्लेषविशेषसयुताम् ।

जहार कामाधिककामिनां मनः
शुचिस्मिता तत्र जलान्तरे तदा ॥ १३ ॥

समस्तवस्त्रं प्रमदाभिरपितं
निधाय कुंजेषु च मन्दसेविका ।
समागता द्रष्टुमहो जलच्छवि
भवन्ति भावाभयुता नरो यतः ॥ १४ ॥

ददर्श तत्रैव मनोजसन्निभः
सुरम्य कुंजेषु विशिष्टवस्त्रकान् ।
व्यचिन्तयद्राग — विवर्धन — क्रियां
नरो विनोदेन सदेव राजते ॥ १५ ॥

ततो रसज्ञो ननु छद्मसंयुतो
जुगोप शीघ्रं वसनं मृगीदृशाम् ।
समीपमागत्य जगाद सेविकां
पिपासितोऽहं तव सत्कृपां विना ॥ १६ ॥

परस्परालिङ्गनतत्परास्तदा
जलच्छवि द्रष्टुमनन्यमानसा ।
ददर्श तं नापि जगाद तत्क्षणं
शृणोति लक्ष्ये निहिता न पश्यति ॥ १७ ॥

जलस्थितास्ता जलखेलसम्मतं
क्रियामनेकां सखिभिः सुसंयुताः ।
सरे समाचक्रुरहो सुशोभनां
विनोदयुक्ता हि भवन्ति मानवाः ॥ १८ ॥

सखीं गृहीत्वा हि जले शुभे ततः
वबन्धुरक्षीणि पटेन सत्वरम् ।
स्पृशन्ति सर्वा वदनं यथाक्रमं
वदेति पृच्छन्ति च नाम मामकम् ॥ १९ ॥

ध्वनिं परिज्ञाय यदा सुलोचना
ब्रवीति कस्याश्च यथार्थतामकम् ।
तदैव वस्त्रं नयनान्तसंयुतं
मुमोक्ष सा दृष्टिमवाप पूर्ववत् ॥ २० ॥

ततो द्वितीयां परिगृह्य सत्वरं
मृणालसूत्रेण चकार बन्धनम् ।
वभञ्ज वस्त्रं निविडं जलान्तरे
जलाम्बरेणात्र बभूव संयुता ॥ २१ ॥

सुगन्धपूर्णं नवमल्लिकास्रजः
तथा च पत्रस्थितचन्दनद्रवः ।
जले नखालक्तकलोहिता रसाः
गताः समस्ताः सममेव लीनताम् ॥ २२ ॥

न कज्जलं सम्प्रति नेत्रयोः क्वचित्
न मूर्ध्नि तासां किल पुष्पमालिका ।
न पत्रलेखा वदने मनोहरे
जलेन सर्वाः समरूपतां दधुः ॥ २३ ॥

शिरोरुहाणां मुखभागलम्बिते
तरङ्गभङ्गेण च निर्गतेऽम्बरे ।
नखक्षतादीन्यवलोकनक्षमा
तदा ददशं क्षतजस्थलादिकम् ॥ २४ ॥

अनन्तरे तासु ससंभ्रमा शुभा
जगाद दृष्ट्वा क्षतजस्थलादिकम् ।
उरस्थले मे व्रणलक्ष्म दृश्यते
जलस्य जीवैरहमद्य पीडिता ॥ २५ ॥

ततश्चिरण्टी ननु तासु मध्यमा
क्षनेह्वाच्चालि रतौ क्षतव्रणम् ।
तदा त्वया नाविदितं सुखागमे
सुखेषु दुःखस्य गतिर्न दृश्यते ॥ २६ ॥

नितान्तरम्यं वनिताङ्गभूषणं
सुवर्णसूत्रेष्वनुगुम्फितं नवम् ।
प्रभाषितं हारमनङ्गबन्धनं
शिखान्तलभनञ्च बबन्ध मालकम् ॥ २७ ॥

समाप्य खेलामपरासु चेष्टिता
विवेश नद्यामधिके जले तदा ।
अनङ्गनार्या परिगृह्य सत्वरं
मृणालसूत्रेण वृता कुमुद्वती ॥ २८ ॥

करैस्तथा शुभ्रप्रभासमन्विते
जंलेषु पादैर्बहुचालमक्षमेः ।
जलस्थिताभिः स्वशरीरगौरवं
मुनेः समाधाविव निश्चलीकृतम् ॥ २९ ॥

विधाय गोलाकृतिमत्र सुभ्रुवः
निधाय हस्तं चचिरं जलान्तरे ।
परस्परं भावसमन्वितान्यहो
वचांसि नूनं कथयन्ति साम्प्रतम् ॥ ३० ॥

अथात्न श्रम्या ग्रहभाग्यवादिनो
जगाद शीघ्रं त्रिदितं फलोदयम् ।
तत्रात्मभर्त्ता पञ्चकीयकामिनीं
ग्रहीतुमिच्छां कुरुते निरन्तरम् ॥ ३१ ॥

कपोललग्नेन नखक्षतेन ते
प्रतीयते भाग्यफलं गुणावहम् ।
मुखाम्बुजे विम्बफलाधरे शुभे
क्षतं गृहे दन्तबलैर्भविष्यति ॥ ३२ ॥

यदालिवर्गैः क्रियतेस्म सेचनं
जलस्य हस्तैरथ तच्छुभानने ।
तदा च तासां कटिवस्त्रमाकुला
प्रगृह्य शीघ्रं नितराम — कम्पयत् ॥ ३३ ॥

जलान्तरस्थं जघनस्थलादिकं
नखक्षतं कान्तनखाभिभूषितम् ।
नदो सखीवाथ ररक्ष सुभ्रुवः
सखीत्व-रक्षा विदिता हि भूतले ॥ ३४ ॥

यदागता धारयितुं स्ववस्त्रकं
तटे तदापश्यदनङ्गसेविकाम् ।
अहो हतं किं करवाणि साम्प्रतं
मुहुर्ब्रुवन्ती ननु साश्रुलोचनाम् ॥ ३५ ॥

सरोजपत्राणि जलस्थितानि ता
निधाय कट्यां करपल्लवादिकम् ।
व्रतं प्रकुर्वन्ति मनोभवार्चने
जलस्थिताः कम्पयुता मनोहराः ॥ ३६ ॥

ततो गता तासु प्रभूत - निर्भया
लताप्रतानावृतकुञ्जमण्डले ।

ग्रहीतुकामा ननु वस्त्रचौरकं
ददर्श भीतं चलमानुषं नवम् ॥ ३७ ॥

गतास्तदास्याः पदचिह्नचिह्निते
भयेन शैत्येन प्रकम्पिता ध्रुवम् ।
बलेन संघस्य परं सुसंयुता
यतः सदा संघबलं विभूषितम् ॥ ३८ ॥

स वस्त्रचौरो वनकुञ्जमण्डले
बलेन शाखासु समुच्छलन्तदा ।
दधारदिव्यं फलमद्भुतं जनः
समस्तनारीभिरसावलोकितः ॥ ३९ ॥

अतःस्थिताभिर्लघुपादपस्थितो
भयात् स जालस्यखगेव वीक्षितः ।
यथा प्लवंगः शिशिरे हिमाधिके
यथा सभायां विदुषां हि वालिशः ॥ ४० ॥

अवातरत् प्रार्थनया ततःपरं
प्रभावितः शान्तमनाः सुनिश्चलः ।
जगाद ताः प्रेमसमन्वितं वचः
त्रिनीतदासोऽद्य पुरः प्रवर्तते ॥ ४१ ॥

अताडयन्ता मुदिताः करोत्पलैः
प्रगृह्य तं चौरमनङ्गपीडितम् ।
इहापि खेलासु विभाविता रताः
प्रसन्नभावंरथ तालसंयुतैः ॥ ४२ ॥

ततः स धीरोऽपि भयात् प्रकम्पितः
कराभिघातेन प्रफुल्लमानसः ।
जगाद भूयो वचनं मनोहरं
वरो हि दण्डः किल कामिनां कृते ॥ ४३ ॥

न चौरवृत्या न च साध्यकर्मणा
न चापि बुद्ध्या समकार्यमात्मनः ।
कृतं मया तत् सकलं हि प्रेरितं
यदेव कृष्णेन प्रकाशितं पुरा ॥ ४४ ॥

समस्तमाधुर्यपेक्षितं क्वचित्
क्वचित् प्रभापूर्णमनङ्गवोक्षणम् ।
क्वचिन्मुखे पद्मदलस्य पूर्णता
विराजते सम्प्रति कुञ्जमण्डले ॥ ४५ ॥

अहो पृथिव्यां खलु जीवमण्डले
दशा विचित्रा सततं प्रकाशते ।
अनङ्गतापेन प्रपीडितं जगत्
तुरीयलाभाय भृशं समुत्सुकम् ॥ ४६ ॥

अनङ्गराजस्य प्रकाण्डमायया
भवन्ति नित्यं वशवर्तिनो जनाः ।
यथार्थंतामेति जगत् ततःपरं
विचित्रलीला भुवने विराजते ॥ ४७ ॥

धनस्य धर्मेण गतिविराजते
धनेन कामस्य तथा प्रकाशते ।
यदा तृतीयेन तुरीय — सेवनं
भवेत्तदा सार्थकमस्ति जीवनम् ॥ ४८ ॥

दधाति रूपं सुरदुर्लभं सुरो
नरस्य लीलामभिकर्तुमात्मनः ।
जगत् समग्रं किल तस्य मायया
प्रविश्य कार्येऽपि विभाति शाश्वतम् ॥ ४९ ॥

न चात्र दोषो नितरां प्रकाशते
कथं सदोषा तटवस्त्र — रक्षिका ।
विचित्रखेलां जलमध्यचालितां
गता यदा द्रष्टुमितः सुखावहाम् ॥ ५० ॥

दधाति जन्मात्र नरस्य देवता
करोति लीलां सुरदुर्लभां निजाम् ।
अजादयस्तामवलोकनाय ते
सदैवमायान्ति कथापरस्य का ॥ ५१ ॥

तटस्थिताञ्चित्रितशुभ्रवस्त्रकान्
ततो गृहीत्वात्र विचारितो मया ।
कथं न सेवां सुरदुर्लभामिह
करोमि युष्माकमवृत्तिभाजनः ॥ ५२ ॥

इयं हि दासो तटवस्त्ररक्षिका
गता नदीं द्रष्टुमतः समुत्सुकी ।
तदा त्वदीया ननु वस्त्रपोटली
निधाय कुञ्जेषु मयैव रक्षिता ॥ ५३ ॥

यथाम्बरेणावृतमस्ति देहकं
तथावृत तथ्यमहो परात्परम् ।
अपेक्षते ह्यावरणस्य मोचनं
यथार्थं — बोधाय परार्थप्राप्तये ॥ ५४ ॥

नरस्य रूपं विविधप्रसाधने-
 निलीयते नूनमिदं यथार्थतः ।
 तदात्मभूतं परिदर्शनात्मकं
 प्रतीयतेऽनावृतमेव केवलम् ॥ ५५ ॥

विनेव मूल्यं यदि वस्त्ररक्षकः
 करोति रक्षां तु कथं स दोषभाक्
 अहं भवत्या गृहमेव सर्वदा
 कृपा वसेयं यदि संभवेत्तदा ॥ ५६ ॥

तदा विनीतं विविधार्थं — संयुतं
 सुखात्मकं हास्यसमन्वितं प्रियम् ।
 जनस्य संश्रुत्य वचः सतालिका
 विदूषकं तं मुमुचुर्मनोहरम् ॥ ५७ ॥

विदूषकोऽप्यत्र मुखं प्रकम्पयन्
 करेण पादेन गतिं विवर्धयन् ।
 द्रुतं ययौ पादपपुञ्जसन्निभं
 पशुर्यथा बन्धनमुक्ततां गतः ॥ ५८ ॥

ततः परं ताभिरहोवलोकितं
 समस्तदृश्यं ननु लोकरञ्जकम् ।
 विदूषकः क्वास्ति न दृश्यते क्वचित्
 विचारितं कृष्णमहत्त्वमद्भुतम् ॥ ५९ ॥

विभूषिता वस्त्रसमन्विता यदा
 गृहं प्रयातुं त्वरितं प्रतस्थिरे ।
 तदातिमाधुर्यं रवं मनोहरं
 समागतं कृष्णमुखाद्विनिर्गतम् ॥ ६० ॥

विधाय रूपं नितरां सुदुर्लभं
 प्रतीयते कृष्णमहोदयः स्वयम् ।
 वचोभिरस्मान् जलमध्यसंस्थितान्
 प्रवञ्चयामास तदा विदूषकः ॥ ६१ ॥

भ्रमे स्थिता वा त्रिगतभ्रमा वयं
 जलान्तवृत्तं किमिदं भ्रमान्वितम् ।
 न कोऽपि जनाति रहस्यमद्भुतं
 सुरांशजस्यास्य नराधमद्विषः ॥ ६२ ॥

इत्थं विवेकबहुलां विविधार्थयुक्तां
 क्रीडां सुगन्धितजले व्रजसुन्दरीणाम् ।
 दूतो विलोक्य सहसा व्रजमध्यभूतां
 कृष्णालयं सुखकरं मुदितः प्रतस्थे ॥ ६३ ॥

पाण्डेयोपाधियुक्तेन रामाशोषेण शोभनम्
 वर्णनं जलखेलायाः सर्गे षष्ठात्मके कृतम् ॥ ६४ ॥

श्री कृष्णोदये महाकाव्ये जलक्रीडा दर्शनं नाम षष्ठः सर्गः सम्पन्नः ।

सप्तमः सर्गः

अकुरो मुदितो जगाम भवनं शीघ्रं प्रभाभिर्युतं
श्रीकृष्णस्य शुभप्रदस्य सकलस्याभान्वितस्यात्मनः ।
द्वारस्थं निजगाद तं प्रहरिणं कंसस्य दूतोऽस्म्यहं
संदेशं ब्रह्मनायकाय गदितुं प्राप्तोऽस्मि तं सूचय ॥ १ ॥

ज्ञात्वा दूतमिमं विधाय विधिवत् सत्कार्यकार्यं शुभं
द्वारस्थे भवने प्रतीक्षतु भवान् सम्मानपूर्वं वचः ।
उक्तेनैवः प्रहरी विवेश भवनं तत्सूचनार्थं तदा
श्रीकृष्णं स ददर्श तर्कनिरतं रामोद्वाम्या सह ॥ २ ॥

याते चैवमितोरिते प्रहरिणि द्वारस्थदृश्यं तदा
दृष्ट्वा सातिशयं ननन्द नितरां कृष्णेऽनुरागं नृणाम् ।
अकूरः श्रुतिशुद्धमार्गनिरतो नव्याञ्च शोभां शुभां
नूनं शुद्धजलान्विते जलनिधौ मत्स्यो भृशं नन्दात् ॥ ३ ॥

भृत्यास्तत्र रताः स्वकर्मणि मनोयोगेन सोत्साहिताः
दक्षा वीरविचक्षणा दृढबला सर्वे पदे संस्थिताः ।
दृष्ट्वा तानतिविस्मितः स नितरां व्याचिन्तयत् सत्वरं
राजा राज्यमुपैति वृद्धिमत्तुलां सम्मानिताश्चेत् प्रजाः ॥ ४ ॥

राज्ये यस्य नयेन नैव नितरां सम्पाद्यते शासनं
तत्रस्था जनता भवन्ति विमुक्ता राज्याच्च राजस्तदा ।
नीत्या राज्यमहो प्रशासनयुतं लोकेषु पूज्यं सदा
लोकाय प्रथितं नितान्तसुखदं धर्मार्थयुक्तं भवेत् ॥ ५ ॥

भृत्या भेदगता भवन्ति गुणतः कर्मानुकूले पदे
तेषां वर्गविशेषजन्यलघुता राज्ये न कल्प्या नरैः ।
राजा पश्यति कर्मशिष्टपुरुषान् सम्मानपूर्वं यदा
राज्यं तत् बहुधोर्लभति वितनुते वित्ते बले धर्मणि ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा शीघ्रमथागतं प्रहरिणं दृष्टिं स्वकीयां ततः
 ज्ञातुं कार्यमिह स्वयं स भगवान् तस्मिन्तथा दत्तवान् ।
 आज्ञां प्राप्य जयेति शब्दनिरतो बद्धाञ्जलिश्चागतो
 दूतो द्वारि विराजते मधुपुराद् देवाय संसूचयत् ॥ ७ ॥

शीघ्रं तं हि प्रवेशयेति कथिते कृष्णो यदाज्ञापय
 त्यायुष्मान् कथयन् वचः स प्रहरी गत्वा पुनः प्राविशत् ।
 अक्रूरेण समं प्रसन्नवदनेना — दर्शभूतेन ते
 पूज्याः सर्वजनैर्भवन्ति नितरां दूता सदाः भूतले ॥ ८ ॥

दूतो दर्शनलाभलुब्धहृदयो विश्वात्मनस्तत्क्षणं
 नानाजन्मजितार्जितं निजयशो दिव्याभया तस्य सः ।
 सम्प्राप्तुं सकलं जगाम निकटं तीव्रेण गत्या ततः
 साष्टाङ्गं प्रणिपत्य कृष्णवचसा हैमासने ह्याविशत् ॥ ९ ॥

आज्ञां प्राप्य बहिर्जंगाम प्रहरी कृष्णस्य तस्मिन् क्षणे
 संकेतेन प्रकाश्य कार्यमपरं रामोद्धवौ निर्गन्तौ ।
 अक्रूरो मुदितो विचारनिरतो दौत्ये शुभेऽचिन्तयद्
 भक्तिः सा प्रथमा भवेदिह परं कर्त्तव्यमग्रे स्थितम् ॥ १० ॥

वातावाप्ति सुगन्धमान्द्यसहिताः शंत्यान्विताः शोभनाः
 कूजन्ति प्रमदान्विता मदयुता हृष्टास्तथा पक्षिणः ।
 आकाशे गमनं प्रकामविशदं सूर्यस्य रश्मेः शुभं
 सानन्दं ननु दृश्यते सुसमये सर्वं प्रसन्नं जगत् ॥ ११ ॥

माता मातुलमुख्यबन्धनगृहे सन्त्रासभीताधिका
 तत्रैवास्ति पितेति तौ स्वमनसा ध्यायञ्च जानन्नपि ।
 ज्ञातुं तं व्यवहारकार्यकुशलो वृत्तं ततः पृष्ठवान्
 लोके सत्यमहो सदा विजयते सत्यान्न किञ्चित्परम् ॥ १२ ॥

अक्रूरं किल दूतकार्यनिरतं कृष्णो नृनीत्या महान्
जानन् वृत्तमथाखिलं स्वमनसा योगेन योगेश्वरः ।
प्रीत्या स्नेहमयेन नेत्रप्रभया दृष्ट्वा पुरः पृष्ठवान्
कंसो मातुलकः किमु सकुशलः स्वस्थस्तथा सान्वयः ॥ १३ ॥

तत्रस्थाः कुशलाः समस्तजनता कार्येषु नित्यं रताः
शिक्षा सम्प्रति बुद्धियोगविशदा शिक्षार्थिभिर्गृह्यते ।
यज्ञो वेदमुखोद्गतः स्मृतिपथा सम्पाद्यते भूरिशः
रक्षा किं क्रियते गवां श्रुतिरतानां तापसानां पुनः ॥ १४ ॥

राज्ञः कार्यमशोभनं यदि जनैः सन्दृश्यते नित्यशो
दुष्टाचारविवृद्धमन्युभिरहो यन्मृश्यते भूरिशः ।
तत्प्राप्ते समये प्रकृष्टप्रभया संस्फोटतां गच्छति
वर्णानां क्रमशः प्रभावसहितः स्फोटो यथा व्यज्यते ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा कृष्णप्रसन्नतो पुनरपि श्रुत्वा वचस्तस्य तद्
राज्ञः स्वस्य विशिष्टकौशलयुतः राज्यं प्रबन्धाश्रितम् ।
अक्रूरो निजगाद भावमखिलं नूनं मनस्यागतं
लोके सत्पुरुषा वदन्ति निहितं सत्वानुकूलं द्रुतम् ॥ १६ ॥

कर्त्तव्यं सुविचारयन् स्वहृदये भक्तिं दृढां धारयन्
शास्त्राचारविधानवद्धसकलां नीतिं तथा संस्मरन् ।
अक्रूरः सुखितः स्वभक्तिसहितः कंसस्य भीत्या ततः
आरेभे कथितुं तदा प्रमुदितो दूतस्य मार्गेण तत् ॥ १७ ॥

कर्त्तव्ये विनियोजिते मधुपुरे कंसेन मे का गतिः
खेच्छाचाररतेन धर्मसहितस्याधर्म — भूतेन वै ।
ज्ञातं वृत्तमथाखिलं च भवता योगेश्वरत्वेन तत्
शक्तियै खलु योगमार्गविहिता सा विश्ववन्द्या सदा ॥ १८ ॥

सत्तो योऽस्ति मदेन भूतजतले सत्यं सुरायाः पुमान्
 शून्यत्वं भजते स तस्य नितरां त्यागाद् भृशं चिन्तकः ।
 यो मतः खलु राज्यशक्तिप्रभया मिथ्याविचारेण च
 को जानाति कदा गमिष्यति ततो हीनत्वमस्यां स्थितौ ॥ १६ ॥

कार्यं यत्प्रतिपाद्यते तु वचसा कंसेन राज्येऽखिले
 तत्सर्वं मनसा तिष्ठतमहो सर्वैर्जनैः सर्वदा ।
 कार्याकार्यविचारशून्यहृदयेनाहं बलेनैव ते
 भृत्याः सन्ति नियोजिताश्च सकला राज्यास्पदे संस्थाः ॥ २० ॥

सर्वज्ञाय त्रिभाषिताय निखिलब्रह्माण्डभूताय किं
 भूतानामधिपाय सर्वजगतः नित्याय शुद्धाय च ।
 योगेनाखिललोकवृत्त — निगमायानन्त — चित्ताय तत्
 नूनं नास्ति प्रकाशनीयमपरं वृत्तं भुवः साम्प्रतम् ॥ २१ ॥

तास्या जनना महद्भययुतास्तस्योपग्राहकेन हि
 कार्ये सन्ति रताः फलेन रहिता राज्ये व्याघाभोगिनः ।
 सर्वे मन्त्रिगणाः वहन्ति सततं वाक्यं तदादेशकं
 नूनं नास्ति त्रिवारण्यविषयः का मन्त्रणा दीयते ॥ २२ ॥

हिंसा तत्र विराजते बहुविधा रक्षा गवां किं पुनः
 विप्राः सन्ति नियोजिताः कृषिवले यज्ञस्य का वा कथा ।
 वेदा विप्रगृहे प्रयत्ननिहिताः कीटानने प्रापिताः
 सर्वे कंसप्रचारितो हि विषयः सत्यं स्थिताः साम्प्रतम् ॥ २३ ॥

अन्नं लाघमहो नरस्य विहितं सर्वार्थसिद्धिप्रदं
 तत्रास्ते सुखभोजनं प्रतिदिनं वै भौतिकं जीवनम् ।
 दाताऽहं सकलाय भोगनिकरं ब्रूते मुहुः कंसराट्
 नो देवो न च भूतलेऽस्ति भगवान् नो ब्रह्मणः संस्थितिः ॥ २४ ॥

आत्मा नास्ति यदा समस्तभुवने श्रेष्ठात्मनः का स्थितिः
 देहो यो मनुजस्य सारवलितः सोऽयं सुखस्याकरः ।
 इत्थं नास्तिकधर्मशासनारो ब्रूते सुरायांरतः
 नूनं भोग्यमिदं जगच्च सकलं नान्यत्र लोकोपरः ॥ २५ ॥

आदिष्टोऽस्मि तथा नृपेण रभसं कंसेन भृत्यास्पदः
 गन्तव्या वसति—ब्रंजाख्यविशदा ते साम्प्रतं शोभना ।
 बालौ दिव्यगुणैर्वलैश्च सहितौ तत्रस्थितौ भूषिता-
 चानीयौ परिदर्शनाय विभवं शक्त्युत्सवे योजिते ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तस्य वचो नितान्तमुदितो द्रष्टुं भवन्तं शुभां
 शोभाञ्च ब्रजबालवृन्दरचितामत्रागतोऽयं जनः ।
 घ्यात्वा रूपमहो जगत्प्रसवितुर्जन्मार्जितं पापकं
 नूनं नष्टमुपैति यस्य प्रभया मोहान्धकारं घनम् ॥ २७ ॥

आदेशेन तथापि कंसनृपतेः पुण्येन वा जन्मनां
 भाग्याङ्केन विभाषितेन निखिलब्रह्माण्डभूताज्ञया ।
 आयातोऽस्मि शुभं ब्रजेन्द्रनगरं भव्यं दिवाखण्डजं
 दृश्यन्ते खलु साधनानि नितरां साध्यस्य सिद्धयै सदा ॥ २८ ॥

राजा यद्यपि तादृशेन बहुधा कार्येण शंकास्पदः
 कार्याकार्यविचारणे हि नितरां नापेक्ष्यते मन्त्रणा ।
 चाटुक्तिश्च विराजते बहुविधा कार्ये पुनः मन्त्रिणो
 नष्टास्ते निखिला विचारविषया लोकस्य संरक्षकाः ॥ २९ ॥

वीणावादनतत्परस्य विदुषो धीरस्य तस्मिन् क्षणे
 देवर्षेर्वदनाच्छ्रुतेन वचसा कंसोऽभवच्चिन्तितः ।
 चिन्ताचक्रगती भ्रमैश्च विकलो नैकत्र सन्तिष्ठते
 भङ्क्त्वा बन्धनशृङ्खलां प्रकुर्वते मत्तो गजेन्द्रो यथा ॥ ३० ॥

राजानो भुवि सन्ति चाद्य बहवो यैर्भूषितेयं मही
तेष्वेको विरलः कुबुद्धिसहितः कंसोऽपि राजायते ।
स्वेच्छाचाररतः करोति सततं मात्सर्ययुक्तां क्रियां
तस्माद्विम्यति मानुषा ननु मृगाः सिंहाद् यथा कानने ॥ ३१ ॥

शोभा मन्त्रिपदस्य तत्र विहिता कार्यं न मन्त्रस्य तत्
वस्त्रं स्वर्णं विभूषितञ्च सततं तैर्मन्त्रिभिर्धार्यते ।
राजा सर्वमिदं सदा प्रकुस्ते नो मन्त्रणा प्राप्यते
शक्त्या शासनमत्र तेन विहितं बुद्धिःस्थिता गह्वरे ॥ ३२ ॥

स्वार्थान्धो नहि दूतनेत्रप्रभया रात्रिन्दिव पश्यति
स्वार्थी यो नृपतिः करोति सततं चेष्टां निजार्थात्मिकाम् ।
वित्तान्धो स परस्य वित्तहरणे भोगाय संदृश्यते
नूनं याति लयं कुवृत्तिजलधौ दुष्कर्मकोलाहले ॥ ३३ ॥

नीत्या कार्यमहो यदा नृपतिना सम्पाद्यते नित्यशो
वृद्धिः सत्यमुपैति तस्य निखिले राज्ये प्रजानां तथा ।
सा धर्मेण समन्विता यदि भवेत् राज्ञां यशो वर्धते
तद्धीनो नृपतिः कलंकवर्लितः पुष्पाति देहं मुधा ॥ ३४ ॥

राज्ये सन्ति भटा बलेन सहिता मद्येरताः किन्तु ते
विद्वान्सोऽपि तथैव तत्र बहवश्चाटूनि कुर्वन्त्यलम् ।
धर्मज्ञाश्च तपस्विनः खलु जनाः सर्वे गुहायां गता
राज्ञां नीतिप्रभाविता हि सकला निम्नोन्नता वृत्तयः ॥ ३५ ॥

नूनं धैर्यसमन्विते जलनिधौ वृद्धिर्जलानां पुनः
चन्द्रं प्रत्यभिकर्षणेन सहसा संजायते सम्प्लवः ।
शब्दानामपि तत्समं भवति वै ह्रत्सागरादागमस्
तेषांमुद्वमनं जनः प्रकुस्ते तस्यां स्थितौ सर्वदा ॥ ३६ ॥

वृत्तं यत्प्रसृतं तदा मधुपुरे कंसाश्रिते विश्रुते
 दूतत्वेन स धर्मवित् शुभपले सामान्यबुद्धयाञ्चितः ।
 कौशल्येन जगाद वाग्भिरखिलं कृष्णाय तद्व्यञ्जितं
 भक्त्या व्यक्ति प्रभावतो भुवि नरा वाचं वमन्ति स्वयम् ॥ ३७ ॥

ये लोका निवसन्ति तत्र नितरामाज्ञां वहन्त्येव ते
 कार्याकार्यविचारचारुचतुराः सत्कार्यंशून्य-स्थिताः ।
 तेष्वेको निरतोऽस्मि तस्य विपुले कार्ये च दूताभिधे
 चिन्ताचक्रगतः स्वकीयमनसि व्याचिन्तयत्सेवकः ॥ ३८ ॥

राजा यद्यपि रञ्जनादिति सदा भूयात् प्रजानां तथा
 ज्यायान् राज्यमहो ततोऽस्ति भुवने जानन्ति सर्वे जनाः ।
 लोकानां हितकाम्यया प्रतिदिनं कार्यं करिष्याम्यहं
 सम्पूर्णं कथयामि वृत्तमचिरं तद्राज्यलाभान्वितम् ॥ ३९ ॥

संक्षिप्तं कथितञ्च वृत्तमखिलं राज्यस्य राज्ञस्तथा
 दूतेनाभिमुखेन कंसवचनं कृष्णाय रामाय च ।
 व्यायामस्य विशेषछद्मसहितं व्यायोजनं मत्लकं
 श्रुत्वा सातिशयं चकार मृदुलं हास्यं महान् माधवः ॥ ४० ॥

योगस्थो निखिलं रहस्यवचनं वृत्तञ्च लोके सृतं
 जानातीति जना वदन्ति सततं देवर्षिभिः सूचितम् ।
 योगेशाय नृपाय यन्निगदितं तत्पौनरुक्त्यं वचः
 भाषायां पुनरुक्तदोषवदिदं क्षन्तव्यमस्मिन् क्षणे ॥ ४१ ॥

यद्दूतेन मया प्रकाशितमहो वृत्तमहत्कर्मणा
 तद्दूतत्त्वप्रभावभाषितमिदं राज्ञो वचो ज्ञायताम् ।
 आज्ञा या भवतां भवेदिति पुनः श्रुत्वा गमिष्याम्यहं
 भृत्यानां ह्यधिकारतो विमुखता कार्ये विलम्बे सति ॥ ४२ ॥

राजाज्ञात्र प्रकाशिता च सकला दूतस्य मार्गेण सा
यच्चान्यं नितरां मया निगदितं तल्लोकलाभान्वितम् ।
दौत्यं यद्विहितं नृनीति — सहितं दूतत्वभावान्वितं
लाभो व्यष्टिसमन्वितो न रुचिरो लोकाश्रितशशोभनः ॥ ४३ ॥

श्रुत्वा तस्य वचो जगाद विहसन् कृष्णः स्वयं तत्क्षणं
दौत्यञ्चातितरां प्रसन्नमनसा प्राशंसयत् प्राक् ततः ।
अक्रूरस्य महत्कुबुद्धिनृपतेर्दूतस्य कंसस्य सः
दूताः सर्वजनैर्भवन्ति नितरां श्लाघ्यास्तथा पूजिताः ॥ ४४ ॥

निर्दिष्टे समये भविष्यति छलेनायोजिते मल्लके
प्रस्थानं व्रजतो विशेषविधिभिर्मित्रैः समञ्चावयोः ।
अभ्यस्ता व्रजबालकाः प्रतिदिनं वाञ्छन्ति स्त्रीयां कलां
प्रस्तोतुं मथुरापुरे हि विशदां विद्या प्रचाराश्रिता ॥ ४५ ॥

गन्तव्यास्ति यदा त्वया मधुपुरी ज्ञात्वातिदीर्घं क्षणं
भीत्या वा नृपतेस्तदा सद्यः वा संदर्शितुं पाटवम् ।
कार्यं जातमहोतिपूर्णमिति चेत् स्वच्छन्दतो गम्यतां
कर्तव्यं खलु वृत्तिजीविविदुषां सर्वोत्तमं सिद्धिदम् ॥ ४६ ॥

आज्ञां प्राप्य वचस्तदा भगवतां धृत्वा मनःकोष्ठके
नत्वा तं व्रजितुं व्रजेन्द्रभवनात् भक्त्याथ दौत्येन च ।
अक्रूरो मुदितो नितान्तसुखितः शोभां व्रजस्याखिलां
नेत्रानन्दकरामुपैति मथुरामालोकयन् सत्वरम् ॥ ४७ ॥

मन्दं मन्दमुपैति गन्धसहितः शैत्यान्वितः सर्वगः
वायुश्चाल्पवयाः खगा युवयुताः कूजन्ति सानन्दिताः ।
लाङ्गूलेन युता मृगा बलभूतो धैर्येण धावन्त्यहो
दृश्यन्ते खलु शोभनानि सततं दृश्यानि पुण्ये क्षणे ॥ ४८ ॥

दूते प्रव्रजिते ततः सुभवने रामोद्धवौ आगतौ
 कृष्णेनापि प्रकाशमानविषयेनात्रापि तौ सूचितौ ।
 ज्ञात्वा कंसकुबुद्धिजन्यनिखिलां रुद्यान्वितां योजनां
 गंभीरत्वं दशां गतौ हि विषमे प्राप्नोति कार्ये नरः ॥ ४६ ॥

रामः पौरुषसंयुतो हलधरः क्षेत्राधिपः क्षेत्रविद्
 व्यायामे नरमल्लके पशुरणे नूनं गदाचालने ।
 वीराणां प्रथमः जहर्ष नितशमायोजिते मल्लके
 गन्तुं धैर्यसमुन्नतेन सबलः शीघ्रं जगादेच्छया ॥ ५० ॥

वीरा नैव विचारयन्ति नितरां पूर्वं फलं कर्मणो
 मानं रक्षति माननीयपुरुषः कीर्तिं यशश्चोत्तमम् ।
 उत्साहैर्विजयं धनञ्च सकलं सम्प्राप्यते सर्वदा
 पुत्रो वीर्यसमन्वितो विजयते वीरेण भोग्या मही ॥ ५१ ॥

विज्ञानेन समन्वितो गुणयुतः श्री उद्धवो वेदवित्
 कालिन्दी जलमज्जनेन नितरां यः कृष्णतामाप्तवान् ।
 शास्त्रज्ञानजलेन यस्य हृदयं गंगाम्भवन्निर्मलं
 देहे चास्य विराजते ननु तयोर्नद्योः शुभः संगमः ॥ ५२ ॥

ज्ञानं सत्यतमं सदा विजयते तेनैव सत्यं जगत्
 तस्मै शास्त्रमहो सूतञ्च सकलं तस्मान्नरा ज्ञानिनः ।
 तस्यादेशमवाप्य शासनश्तास्तस्मिन्जले मज्जिता
 नूनं ब्रह्मपरं न लोकविदितं ज्ञानं परं केवलम् ॥ ५३ ॥

रामेणाय समं स उद्धवमहान् नन्दस्य गेहे शुभे
 कृष्णं वीक्ष्य तदिङ्गितेन मनसा हैमासने ह्याविशत् ।
 तस्मिन् ते विदितास्त्रयोबुधजना वैचार्यमञ्चिस्थिताः
 स्वर्गे लोकहितेच्छया शुशुभिरे देवा यथा चिन्तने ॥ ५४ ॥

एकत्रात्र विभूषिता—स्त्रिपुरुषा वेदास्त्रिपृष्ठे स्थिता
 ब्रह्माविष्णुमहेश — रूपसदृशा देवत्रयोद्भाषिताः ।
 त्रैलोक्यं किल संगतं व्रजतले त्रैगुण्य — रूपात्मकं
 किं वा चिन्तनसंरतं त्रिभुवनं तस्मिन् त्रये संस्थितम् ॥ ५५ ॥

शङ्का कापि न विद्यतेऽथ गमने पक्षोत्तरं सुस्थिरं
 कार्यं तस्य विचार्य पूर्वविहितः पक्षो निरस्तस्तदा ।
 दुष्कृत्यं शमनाय दुष्टनृपतेर्नाशाय चा — चिन्तयन्
 नूनं धर्मजयाय बुद्धिसहितैर्लोकेः सदा चिन्त्यते ॥ ५६ ॥

निर्णीतो विषयो यदा भगवता प्रस्तावितस्तत्क्षणे
 ताभ्यां शास्त्रसमन्वितेन वचसा वेदोक्तवाण्या तदा ।
 आचारं सुविचार्य लोकनिहितं तौ सत्वरं प्राहृतुः
 कालोज्यं समुपागतो मधुपुरे गन्तुं हि सर्वोत्तमः ॥ ५७ ॥

दिव्यायोग्रविहारणे गुणव ते कृष्णाय शमाय च
 नन्दानन्दगृहस्थिताय विदुषे कृष्णाय सख्ये तथा ।
 लोकाराधनतत्पराय धरते धर्मादिकं भूतले
 सत्यासत्यविचारकाय सुधिये पूज्याय तस्मै नमः ॥ ५८ ॥

प्रस्थानं मथुशपुराय नितरां निश्चित्य हर्षान्विताः
 सर्वे लेखमुखेन कार्यमखिलं सम्पाद्य तत्र स्थिताः ।
 सायाह्नस्य निनादमुच्चपटहस्याकाशमार्गाश्रितं
 श्रुत्वा सातिशयं प्रसन्नवदनाः स्वं स्वं गृहं प्रस्थिरे ॥ ५९ ॥

कृष्णः सातिशयं प्रसन्नवदनः सम्पाद्य कार्यं त्वरं
 सूर्यं पश्चिमसागरे स्वकिरणान् तीक्ष्णान् क्षिपन्तं मुहुः ।
 रक्ताभं स ददर्श तत्र नितरां जीवग्रहे तत्परान्
 किंवा मार्गपरिश्रमेण प्रथिलं स्नानुं विश्रान्तं जले ॥ ६० ॥

व्रजविभूषितरम्य — सुखप्रदा
 रुचिररक्तिममञ्जु — गभस्तयः ।
 शुशुभिरे ननु पादपराजिसु
 नवलवस्त्रयुता इव सुभ्रुवः ॥ ६१ ॥

पाण्डेयोपाधियुक्तेन रामाशीषेण निर्मितः
 अक्रूरकृष्णसम्वादः सर्गे सप्तमसंज्ञके ॥ ६२ ॥
 श्री कृष्णोदये महाकाव्ये अक्रूरकृष्णसम्वादोनाम सप्तमः सर्गः सम्पन्नः ।

अष्टमः सर्गः

अथ ददर्श तमो दिवसान्तकं
 रुविगभस्तिप्रभान्तकरं परम् ।
 प्रवलदैत्यमिवाधिकमायिनं
 भुवि प्रवृद्धमहो हततैजसम् ॥ १ ॥

दिनमणिः कृतवान् प्रविदारणं
 सुहरिदश्व रथेषु समाविशन् ।
 करशरैरहनन्तिमिरं मुहु-
 नंनु प्रभुत्वयुतो दिवसान्तिके ॥ २ ॥

तिमिशदैत्यगणैश्च समावृतो
 गगनतः पतितोऽस्ति विभाकरः ।
 भवति दुष्ट — जनेरपि सज्जनो
 विधिबलेन छलेन पराजितः ॥ ३ ॥

मुकुलितं निखिलञ्च महोत्पलं
 प्रमुदितं रविरश्मि — प्रभागतः ।
 गिरहदुःखयुतं दिवसान्तिमे
 प्रियजनस्य गिलोक्य प्रवासताम् ॥ ४ ॥

दिनकरेऽस्तमिते स निशाकरो
 नवप्रभाशरपुञ्जसमन्वितः ।
 स्वाकिरणैरहनन् निविडं तमो
 निधनमाशु भवत्यपि दुष्कृताम् ॥ ५ ॥

विशहदुःखकरस्य दिनस्य सा
 व्यपगते ह्यशिताम्बरधारिणी ।
 पुलकिताञ्जनरञ्जितलीचना
 तमसि कान्तजनेन समागता ॥ ६ ॥

शशधरेण निशा मुदिता निशि
 प्रमुदितो निशयास्ति निशाकरः ।
 प्रियजनं समवाप्य सुहृज्जनो
 भवति मोदयुतो मनसाञ्जसा ॥ ७ ॥

गिरहिणी नितरां गिरहान्तिमे
 प्रमुदिताधिगता प्रियसङ्गमम् ।
 जगति सत्यमहो सुखदुःखयो
 ब्रजति चक्रतिभः प्रथितक्रमः ॥ ८ ॥

रतिरहस्यकरः शुभलक्षणो
 मलयगन्धसुवासितचन्द्रमाः ।
 सपदि गच्छति शून्यगृहाङ्गणे
 कुमुदिनीनयनेशित-प्राङ्गणे ॥ ९ ॥

कुमुदिनी किमु हास्ययुतेन्दुना
 किमु तया मुदितः स निशाकरः ।
 जगति कारणकार्यं — विनिश्चये
 हसति केवलमत्र विचक्षणः ॥ १० ॥

व्यपगते मिहिरे ननु राजते
रतिपतेः रसदं भुवनत्रयम् ।
शशधरो निशि तस्य सुहृत्शुभां
किरति यत्र सुधारसमाधुरीम् ॥ ११ ॥

कलकलेति निनादयुताः खगा-
स्तखवरस्थगृहं प्रति प्रस्थिताः ।
वनपथेन गताः पशवस्तथा
स्वभवनं सुरमन्दिर — सन्निभम् ॥ १२ ॥

स्वपितरं ममतामयमातरं
खगशिशुः खलु वीक्ष्य समागतम् ।
कलकलेति चकार निनादकं
विरहजं दिवस्य च संगजम् ॥ १३ ॥

प्रियजनस्य विलोक्य समागमं
प्रमुदिता हि भवन्ति चराचराः ।
हृदि हितः किल भावचयोऽखिलः
प्रकटितो रसतामधिगच्छति ॥ १४ ॥

खगगणा निजचञ्चुपुट — स्थितान्
सलभकीटतृणान्नकणादिकान् ।
ददति प्रेमयुता मुखगह्वरे
नवशिशोर्मृदुरक्तिमभास्वरे ॥ १५ ॥

चमति कल्यमतः परमेकधा
तखवरस्थतृणावृतकोटरे ।
वदनमुष्मयन् खगशावको
वदनमध्यगतं पितुरात्मनः ॥ १६ ॥

विपिनतः पुनरागतधेनवः
 स्वभवने निजवत्सगणाय ताः ।
 मधुरभावयुता मधुरं पयो
 ददति लालयितुं रससम्मताः ॥ १७ ॥

भवति वत्सलता यदि धेनुषु
 खगगणेषु भृशं ननु दृश्यते ।

कमलसन्निभमात्मजमात्मनः

समवलोक्य नरा मुदितास्तदा ॥ १८ ॥

मुनिगणास्तटिनीतटसकते
 सरसिजासनबन्धविभूषिताः ।

हृदयपद्मदलस्थमनामयं

ननु विलोक्य विचित्रदशां ययुः ॥ १९ ॥

मुखजशंखमृदङ्गरवस्ततः

सुखमहालयमध्यगतोऽधिकः ।

रणरणन् धनगर्जनसन्निभो

द्विगुणितो बहुशब्द प्रकाशते ॥ २० ॥

जयजयेति मनोहरशब्दकान्

भजति तत्र मनुष्यगणश्चिरम् ।

कलशवेणयुताः खलु पक्षिणो

द्विगुणयन्ति रवं सुरसद्मनि ॥ २१ ॥

सुरगृहे सुररागसमुत्थितं

हरिपदं भवनाशकरं भृशम् ।

गगनमध्यगतं स्वशमिश्रितं

हरति तापमघं त्रिविधं परम् ॥ २२ ॥

गगनमध्यगताः किल वारिदा
रविगभस्तिभिरञ्जित — चित्रिताः ।
कनकशृङ्गयुता इव पर्वताः
शुशुभिरे गगने भ्रमणे रताः ॥ २३ ॥

अपरतः सरितश्च सुशोभना
रजतवारियुताः कमलान्विताः ।
रविकरस्य प्रभावप्रभाविताः
कनकवारिसमाः प्रवहन्त्यहो ॥ २४ ॥

कुमुदिनी धवलाम्बरधारिणी
गशधरस्य करैः प्रतिबोधिता ।
प्रियतमस्य करेण धृता यथा
प्रमुदितेन्दुमुखी रमणी निशि ॥ २५ ॥

जगति गच्छति निम्नमुखं यतो
विदितमस्ति ततो ननु निम्नगः ।
परमहो रविरश्मिप्रभावतो
गगनगो जलदः परिदृश्यते ॥ २६ ॥

दिनकरस्य विभासितरश्मिभि-
विविधरङ्गयुतैः प्रभयान्वितैः ।
जलतश्ङ्गमयेननु वारिदा
रुचिरताधिगताः शुभयोगतः ॥ २७ ॥

कमलरूपधरो ननु नायको
रविगतेऽस्ति स कुङ्कुमलसन्निभः ।
कुमुदिनी मुदिता नवयौवना
कथमियं भजते सुखमात्मनः ॥ २८ ॥

कुमुदिनी स्वपतिञ्च निशाकरं
 समवलोक्य सुखे ननु तिष्ठति ।
 विरहिणी समवाप्य निजं प्रियं
 कुमुदिनीव सुखे ननु तिष्ठति ॥ २६ ॥

सरसिजं खलु कुङ्मलरूपकं
 स्वसुहृदः पतने सति चिन्तितम् ।
 सहृदयो ननु मित्रवियोगतो
 भवति दुःखयुतो विरहान्वितः ॥ ३० ॥

प्रियतमस्य विलोक्य प्रसन्नतां
 त्यजति मानमहो ननु मानिनी ।
 कुमुदिनी मुदितास्ति सुखप्रदा
 शशधरं सततं निशि पश्यति ॥ ३१ ॥

दिनकरस्य गते प्रमदावने
 भ्रमति वस्त्रविभूषितभामिनी ।
 छविवती कचगुल्मसमन्विता
 व्रजविलासिभिराशु विलोकिता ॥ ३२ ॥

व्यपगते मिहिरे दिवसान्तिके
 जगति शान्तमभून्ननु तापकम् ।
 वदनमत्र विलोक्य च सुभ्रूवां
 शशधरोऽपि विचित्रदशां गतः ॥ ३३ ॥

हिमकरः किल शैत्यप्रदायको
 मदनताप — मिदं परमद्भुतम् ।
 तपनशान्तकरो विदितो हिमस्
 तदपि शैत्यमहो न प्रयच्छति ॥ ३४ ॥

सखिजनोचितमाह विलोक्य सा
 ज्वरयुतां वनितां स्मरपीडिताम् ।
 व्यपगमाय हिमो न सुवाकरो
 धवकरो गदनाशकरो भवेत् ॥ ३५ ॥

नयनवाणयुता मदनानुरा
 मदनवाणहताऽपि मनीहरा ।
 स्मरगृहे समराय हि तत्परा
 व्रजति कापि तदा मदनाङ्गना ॥ ३६ ॥

मलयचन्दनपत्र — विभूषिता
 विविधरत्नप्रकाश — प्रकाशिता ।
 धवगृहे धवलाम्बरधारिणी
 रतिरिवाद्य गता मुदितानना ॥ ३७ ॥

ननु विलोक्य पति मदनोपमं
 रतिरिवाद्य तनोति प्रसन्नताम् ।
 प्रथमसङ्गमवाप्तु — मितः पुनः
 कमललोचनमाशु निमीलति ॥ ३८ ॥

युवतयो ननु शास्त्र — विशारदा
 अनुभवेन भवन्ति गुरुं विना ।
 मदनशास्त्रविधौ किल दक्षता
 मधिगताः कुलकार्यविशेषतः ॥ ३९ ॥

बुधवशास्तु भयेन पलायिता
 युवतितो रतिशास्त्रविधौ सदा ।
 रसिकतामधिगत्य कृतश्रमा
 विजयमाप्नुमथा — भिलषन्ति ते ॥ ४० ॥

दिनकरेऽनुगतेऽस्तमथान्धकः

स्वप्रभया जितवानखिलं जगत् ।
युवतिभिः सह भोगिषु दृश्यते
मदनभा च विभा किल योगिषु ॥ ४१ ॥

स्वपिति यत्र जनो मुदिताननः
परमहो निशि जाग्रति योगिनः ।
प्रवलयोग — विधौ ननु ते पुनः
प्रकृतिमध्यगता विजितेन्द्रियाः ॥ ४२ ॥

विविधमासनमत्र कृतं पुना
रतिरहस्यचरैर्मदनोत्सुकैः ।
युवतिभिर्ननु योगविधौ तदा
सफलताधिगता बहुचचिता ॥ ४३ ॥

युवककान्तरसाकुलकामिनी
प्रियतमेऽधिगते विधिसंयुते ।
रचयति स्वगृहं ननु शोभनं
कुमुदिनी धरणो रत्नी जनी ॥ ४४ ॥

प्रियतमोऽधिकतापनिवारकः

सरसशैत्यशरैरहनन्मुहुः ।
निजगृहे नखसंवृतचन्द्रमा
नखहतः प्रथमेहि न हि तिष्ठति ॥ ४५ ॥

नवबधूँ परिपृच्छति नायको
बहुविधान् प्रणयान्वित—प्रश्नकान् ।
नाहनहीति सदुत्तरमाकुला
गदति केवलमत्र प्रफुल्लिता ॥ ४६ ॥

(८६)

प्रियतमा रतिशास्त्र — विशारदः
 प्रियतमां नहिशब्द — प्रियामिह ।
 स्पृशति रम्यगृहे परमुत्सुकी
 नहि नहीति करोति प्रियम्बदा ॥ ४७ ॥

युवतयो रतिकालसमुद्गते
 प्रणिगदन्ति नहीति विमोहिताः ।
 हृदयवृत्तिरहोऽत्र विशिष्यते
 रतिरहस्यविदा किल बुध्यते ॥ ४८ ॥

मदनदुन्दुभिराशु प्रताडिता
 त्रिविधपुण्य — विनिमित्तदण्डकैः ।
 शशधरोऽपि सुशीतलरश्मिभि-
 र्धवलवस्त्रमिहाद्य तनोति सः ॥ ४९ ॥

कुसुमचापधरः श्रुतिगह्वरे
 त्रजगृहेषु सुवासितसुभ्रुवाम् ।
 अकथयत् सहसा भ्रमरेमुखै-
 र्हृदयगह्वरके स च प्राविशत् ॥ ५० ॥

किमपि प्रष्टुमितोऽस्ति रहस्यकं
 पतिवचस्युदिते सति मानिनी ।
 रहसि गच्छति सा मदयौवना
 पतिमुखेन परन्तिवह चुम्बिता ॥ ५१ ॥

किमिदमस्ति रहस्यवचः पुन
 वचनमाह सुभूषितकामिनी ।
 रतिषु भाषणमद्य विधीयते
 छलयुतः स जगाद मनोहराम् ॥ ५२ ॥

(८७)

नवलवस्त्रवृत्ता वरयौवना
मलयचन्दनरेणु — विभूषिता ।
हृदयबद्धमहो दृढकञ्चुकं
शिथिलयेति जगाद सत्रीं ततः ॥ ५३ ॥

रतिरहस्यगतां किल भावनां
सखिजनस्य तथा हृदि वेदनाम् ।
समवलोक्य सहासमथावदत्
शिथिलयिष्यति ते करधारकः ॥ ५४ ॥

मदनभावप्रभावसु — विस्मिता
हृदयतापप्रकाशनभावनाम् ।
न वचसा निजभावनया धिया
प्रकटयन्ति तदा मदनानुरा ॥ ५५ ॥

कमललोचनसूचित — सत्क्रियां
समधिगन्तु — मिहास्ति सुहासिनी ।
परमिमं समवाप्य विभूषितं
सफलतामखिलामिह प्रावृणोत् ॥ ५६ ॥

कुसुमचापप्रभावप्रभावितां
कुसुमरेणुभिरञ्जितविग्रहाम् ।
पतिगृहे विहितामपरां तदा
समवलोक्य निशां ननु निन्दति ॥ ५७ ॥

रतिरहस्यविशेष — विलासिनी
समधिगच्छति भावमनाविलम् ।
सखिजनस्य विशेषसहायिका
भवति निश्चितमेव हि भामिनी ॥ ५८ ॥

स्वभवने मदनोपमनायकं
 सपदि वीक्ष्य समन्वितचेष्टया ।
 ननु चकार विलासमधोमुखी
 सहजभावयुता मुदितानना ॥ ५९ ॥

खगमृगालिखिते नववासके
 मणिसमूहसुसज्जितकोष्ठके ।
 कुसुमसौरभसारसमन्विते
 ननु ददर्श पति कुसुमासने ॥ ६० ॥

सुखदवस्त्रविनिर्मितप्रच्छदे
 पृथुललम्बप्रफुल्लसुवासितम् ।
 तदुपवर्हयुगं विशदोन्नतं
 प्रियतमासविधे ननु धारितम् ॥ ६१ ॥

मधुरमीक्षणमर्चनमुत्तमं
 प्रियतमेन गृहीतमनामयम् ।
 तदनु हस्तधृता च शुचिस्मिता
 किल चकार विभाषितखेलनम् ॥ ६२ ॥

मदनकेलिसमुत्सुककामिनी
 हृदयभावगता त्रपयान्विता ।
 प्रियतमेन समं सुखमाप्तये
 स्वभवने हि बभूव हियं विना ॥ ६३ ॥

प्रियतमो मदनच्छविधारकः
 प्रियतमाकर-कञ्जमनाविलम् ।
 सरसिजेन करेण गृहीतवान्
 कमलयुग्मपुटं किल संगतम् ॥ ६४ ॥

करुहैरिह पञ्चदलेयुं तं
 द्विगुणितं किल जातमहोत्पलम् ।
 नखगतो बहुरूपविधायकः
 सपदि पश्यति तत्र निशाकरः ॥ ६५ ॥

हृदि करे वदने वरपादयो
 नयनयोः कमलं किल राजते ।
 तनुरिदं कमलेन विनिर्मित
 किमिति कोमलतामलतांकृते ॥ ६६ ॥

प्रियतमा मुखपद्मसुगन्धिभि-
 विकसितं हृदयं कमलोपमम् ।
 प्रियतमस्य बभूव निरामयं
 ननु गतिः प्रथिता किमु संगतिः ॥ ६७ ॥

करुहाः किल तस्य सुकोमलाः
 प्रियतमावरवारिदकुन्तले ।
 ददति मन्दमहो गमनं तदा
 रसमिमं खलु वेत्ति रहस्यविद् ॥ ६८ ॥

श्रवणवद्धसुवर्णप्रसूनके-
 विमलगण्डतले छविरागता ।
 अक्षयत्रयुगं मुहुराकुलं
 वदनपद्ममिदं ननु मुञ्चति ॥ ६९ ॥

कुसुमसारसमुद्भवपानकं
 रजतहैमविनिर्मित — पात्रके ।
 प्रियतमा — मुखपद्म — सुवासितं
 पिबति प्रेमरसं प्रिययापितम् ॥ ७० ॥

सरसप्रमरसो मदिरारसो
रतिजभावयुतः प्रथमोरसः ।
ननु कवित्वरसो नवधाभिवतः
मुखकरो विदितोऽस्ति महीतले ॥ ७१ ॥

मधुर — तिक्तकषाय—रसादयो
हृदिगता सुखदा किल भोजने ।
प्रथमवत्सलवीरभयानका
ददति सौख्यमहो कृष्णादयः ॥ ७२ ॥

हृदयमध्यगतः कुसुमासत्रः
सततप्रेमरसेन च पूरितः ।
बहुविधं हि चकार गुणोत्करं
भवनमध्यप्रभेव प्रकाशते ॥ ७३ ॥

वृ सुमसार — प्रभावप्रभाविता
प्रियतमा — मदघूर्णितलोचना ।
मधुरहास्ययुता प्रियपाशगा
नदति केवलमत्र हि चुम्बिता ॥ ७४ ॥

प्रियतमस्य करः कमलोपमः
सपदि बन्धनमिच्छति तत्क्षणम् ।
प्रियतमावसनं कटिसंयुतं
गतमधोमुखमत्र विमुक्तये ॥ ७५ ॥

स्वरचिते भवबन्धनबन्धने
विशति भोगरतो भुवनेऽखिले ।
पतति देहगतं वसनं यदा
भवति तस्य विमुक्तिरयात्मनः ॥ ७६ ॥

परमहो रजनीकरकृष्णता
 प्रकृतिभावयुता ननु गच्छति ।
 निजगणे परमाधिक-सम्मदो
 भवति सत्यमिदं वचनं मुनेः ॥ ७७ ॥

भवति शून्यमहो निशि दर्शनं
 तमसि बस्तु यथा नहि दृश्यते ।
 परिवृत्तं भुवनं ननु मायया
 वसति यत्र नरोऽपि विचक्षणः ॥ ७८ ॥

द्रुततरगतियुक्ता कामिनीकामपूर्णा
 विलसति सह पत्या रात्रिपर्यन्तमेव ।
 सुखकरशयनीये साति निद्राङ्कभूता
 निजपतिकरजालैः पाशवद्धेव शेते ॥ ७९ ॥

स्वपिति सकललोको भोगयुक्तः पृथिव्यां
 क्षणिकसुखदरात्रौ मायया सम्बृताङ्गः ।
 अनुभवति प्रमोदं सत्यहीनं प्रियान्तं
 विचरति पथि शून्ये स्वप्नजाले विशाले ॥ ८० ॥

सूर्यास्तं रात्रिजं कृत्यं यस्मिन् सर्गेऽस्ति वर्णितम्
 अष्टमः स हि संप्रोक्तः शमाशीषेण निमित्तः ॥ ८१ ॥
 श्री कृष्णोदये महाकाव्ये सूर्यास्तवर्णनं नामाष्टमः सर्गः सम्पन्नः ।

॥ ८२ ॥

नवमः सर्गः

अथ जलदगभीरं घोरमुच्चैः प्रभाते
 मुरजपटहवाद्यान्निःसृतं माधवेन ।
 श्रुतिसुखदवचोभिर्मिश्रितं मागधस्य
 श्रुतमधिकमभोजं तानयुक्तं हि गानम् ॥ १ ॥

श्रुतिमधुरनिनादः श्रूयते ब्रह्मकाले
 विविधसुखदवाद्यान्निःसृतो मन्त्रयुक्तः ।
 करतलरवमिश्रः कामिनीभिः प्रयुक्तो
 धवलशिखरयुक्तेषूच्चदेवालयेषु ॥ २ ॥

निगमनिहितमन्त्रः सस्वरः सुप्रयुक्तः
 श्रवणमननहेतोः सौख्यलाभाय तूतम् ।
 जगति विहिततापं कायजं मानसं वा
 हरति विशतिकर्णे ध्वान्तमाशु प्रदीपः ॥ ३ ॥

संपदि सुभगनिद्रां त्यक्तवन्तः सुवीरा
 द्रुततरमनुकार्यं चिन्तने सन्ति लग्नाः ।
 दधति विविधपाठं स्वस्थतायै मनुष्या
 ननु भवति नितान्तं पुण्यकार्यं प्रभाते ॥ ४ ॥

विदधति निजकार्यं वृद्धिहेतोर्मनुष्याः
 कवयति कविरीनश्चिन्तयत्यर्थजातम् ।
 पठति सुपठराठं पाठकः पाठकाले
 विमलगगनमध्ये याति सूर्यः प्रभाते ॥ ५ ॥

नगरसकललोकां वीतनिद्रास्तदानां
 निगममधुरगानं सस्वरं सौख्यपूर्णम् ।
 करतलरवयुक्ता बालवृद्धा युवत्यः
 सुखदसुभगमित्थं सामगानं ह्यागयन् ॥ ६ ॥

सुरभवनसमुत्थो वेदवाक्यानुकूलः

श्रवणसुभगवाद्यानिःसृतस्तालयुक्तः ।

खगकुलरवमिश्रो भव्यभूतो निनादो

व्रजवसतिसदस्यैः श्रूयते सुप्रभाते ॥ ७ ॥

गगनगमनहेतोस्तत्परास्ते शकुन्ता

दिनकरकरपूर्वं वेगयुक्ताः प्रयान्ति ।

परिशिथिलितगात्राः किन्तु प्रत्यागतास्ते

जगति सकलजीवैश्चेष्टते वर्धनाय ॥ ८ ॥

उदयगिरिनिषन्नाः पूर्वतो मध्यभागे

दिनकर—रथवाहास्तीव्रवेगेन यान्ति ।

अनुचरतिपतङ्गस्तेजसा वर्धमानस्

चलति विदितमार्गे मानवः सज्जनानाम् ॥ ९ ॥

प्रमुदितशशिरेखा याति खिन्नाऽतिदीना

ननु मुदितप्रदीपः सूर्यभोत्याऽस्ति हीनः ।

तिमिरमिलितरात्रिमुञ्चति ध्वान्तमिदं

जगति सकललोका यान्ति देवस्य मार्गे ॥ १० ॥

दिनकरमणिकान्त्या दूरभूतेऽन्धकारे

व्रजति शशधरोऽयं पश्चिमायां समुद्रे ।

सुभगप्रियतमाङ्गादुत्थितः प्राणनाथः

परिहरति प्रभाते कौतुकागारमेवम् ॥ ११ ॥

अगणितकरजालैः खेचरो भाति प्राच्यां

व्रजति हिमकरोऽयं पश्चिमे दिग्विभागे ।

भवति गतिरपूर्वा तेजसां नूनमेको

निवसति सुखयुक्तश्चापरो दुःखमेति ॥ १२ ॥

दिनकरकरशोभां भाललग्ना—मुषाया
 ननु हसति रभाते तारका वीक्ष्य भङ्ग्याम् ।
 असितबहुलवस्त्रेदुःखिता सा त्रियामा
 प्रकटयति सुताया विप्रयोगात् स्वपीडाम् ॥ १३ ॥

सपदि घनतमिस्रे जेतुमिच्छन् तमोरि
 व्रजतिजगति मध्ये पुण्यप्रस्थानकाले ।
 करखरशरयुक्तं वीक्ष्य देदीप्यमन्तं
 नदति विजयनादं तज्जयार्थं शकुन्तः ॥ १४ ॥

अगणितकशवाणः संविभिद्याद्य सूर्यो
 मृदुललितकराङ्गं तस्य पीयूष-रश्मेः ।
 विजयरथप्ररुढो गच्छति ग्राममध्यान्
 ननु समरजदोषैर्दीप्यते रक्तवर्णः ॥ १५ ॥

विकसति कमलश्रीमोदमाप्नोति पत्नी
 निजप्रियतमसङ्गं प्राप्य हृष्टा रथाङ्गी ।
 रजतसलिलविन्दून् मुञ्चतिह्लाद—युक्ता
 प्रमुदितदिननाथं वीक्ष्य घन्या घरित्री ॥ १६ ॥

निवसति तु रजन्यां निद्रया संप्रयुक्तः
 शशिकरकरशोभां वीक्ष्य लोकः प्रभाते ।
 त्यजति सुखदनिन्द्रां याति कार्यार्थमित्थं
 कथयति दिननाथो जाग्रतोतिष्ठ निष्ठः ॥ १७ ॥

अविहतगतिसूर्यं कार्यसंलग्न—चित्तं
 सततगमनशीलं पूर्वतःपश्चिमान्तम् ।
 इह जगति मनुष्या वीक्ष्य कुर्वन्ति कार्यं
 कथयति किल भानुः कर्मयोगस्य तत्त्वम् ॥ १८ ॥

अगमजलधिमध्यादुत्थितं रक्तवर्णं
 सुखदमधुरसोमेनाञ्चितं पूर्वंमागे ।
 दिनमणिमधिरुढंवीक्ष्य खे शुभ्रचन्द्रो
 ननु पतति प्रतीच्यां तत्र निह्नोतुमब्धौ ॥ १६ ॥

निजपतिशयनीयादुत्थिता काऽपिनारी
 त्यजति कुसुममालां वस्त्रसज्जां कराति ।
 कनकखचितहाराञ्छिन्नभूतान् सुमुक्तान्
 स्पृशति कपटसुप्तस्तान् ग्रहीतुं प्रभाते ॥ २० ॥

असितचिकुरमध्वे शौणसिन्दूरशोऽ
 शुभदरुचिरवस्त्रेणावृता पूर्वकाष्ठा ।
 सरसिजवदना सा श्यामवर्णा दधाना
 नवपरिणयकान्त्या कापि कन्येव भाति ॥ २१ ॥

प्रमुदितदिननाथो याति हन्तुं तमोरि
 शुभशकुनशकुन्तालापकल्लोलशब्दः ।
 श्रुतिसुखदसुमन्त्रेवदविद्भिः प्रवीणै
 ननु विजय—निनादः श्रूयते सुप्रभाते ॥ २२ ॥

रमणरभसकार्ये कान्त्या सार्धमेव
 विविधसुभगलीलां भूरिसम्पाद्य रात्रौ ।
 उपपतिरिवहित्वा याति तां सुप्रभाते
 दिनकरभयभीतो वीतनिद्रः सुचन्द्रः ॥ २३ ॥

सुखप्रदशयनीये मानयुक्ता नताङ्गी
 प्रियतमशतवाक्यैः प्रार्थनाभिनिशायाम् ।
 वितरति खलु खेलां स्वार्थलाभाय चान्ते
 त्यजतिसपदिमानं शब्दतः कुक्कुटानाम् ॥ २४ ॥

विविधसुभगचित्रेणाङ्किता रात्रिकाले
 रतिजशतकलाभिर्दक्षपत्युः प्रमोदे ।
 विकृतशवलचित्रा याति प्रातः सखीभि-
 भ्रमति च परिहासेर्लज्जिता सुस्मिता सा ॥ २५ ॥

सुभगरुचिरमुक्ता मानभूता निशाया
 मृदुशशधरहस्तेस्त्रोटिता वै निशान्ते ।
 मनसिजपरितापादुत्थितोऽसौ दिनेश
 श्चुडति सपदिशुभ्रैः रश्मिभिस्तान् प्रभाते ॥ २६ ॥

रतिरमणविलासे रात्रिपयन्तमेवं
 नवलनवललीलां तत्र सम्पाद्य धात्री ।
 रुचिरघवलवस्त्रा स्नानसम्पन्नवेषा
 धियति रजतमुक्तां सुप्रभाते कचेषु ॥ २७ ॥

बहति सुखदवायुर्दक्षिणेनागतोऽसौ
 किरति मधुरगन्धं दिक्षु पद्मस्य रम्यम् ।
 नदति सपरिवारो विष्किरः सुप्रभाते
 ननु विजयपताका याति सूर्यस्य भव्या ॥ २८ ॥

भवति सुखदयात्रा पूर्वतः पश्चिमाया-
 मुदयति यदि सूर्यः शोणसिन्दूर दिव्यः ।
 अथ शुभशिविकायां रक्तवस्त्रावृतायां
 नवपरिणयकान्त्या यात्युषा सुप्रभाते ॥ २९ ॥

भ्रमति सुखदमार्गे लास्यपूर्णा नताङ्गी
 बहति युगलवेणीं पृष्ठपश्चार्धभागे ।
 ननु रुचिरप्ररोही लम्बितौ शीर्षदेशात्
 सुचतुररसिकानां दोलयन्ती मनांसि ॥ ३० ॥

मुदितहृदयतारा खे प्रभाहीनभूता
 दिनकररथदीप्तो साम्प्रतं सुप्रभाते ।
 त्यजति निजप्रभावं दीप्तियुक्तोऽपिलोको
 विमलविपुलदीप्त्या पूजितानां समक्षे ॥ ३१ ॥

अमृतरसशङ्को हीनतामेति नूनं
 नभविचरणकार्ये रात्रिपर्यन्तलग्नः ।
 रजनिप्रियतमायाः क्रोडमध्ये प्रदीप्तः
 परिशिथिलितगात्रो मन्थरः सुप्रभाते ॥ ३२ ॥

विविधसुमविलासी पद्मपत्रे निबद्धः
 प्रमुदितमधुसेवी सुप्रभातेऽस्ति छन्दः ।
 मनसिजप्रियमित्रः पुष्पितानां लतानां
 परिरमति सुशब्देः कामिनीभिः सवेगैः ॥ ३३ ॥

कमलगृहनिबद्धः कामिनीभिर्द्विरेफो
 निर्विडविशितवर्णो रात्रिसख्या कृतज्ञः ।
 कुतुकभवनप्राप्तः साम्प्रतं पीतमद्यः
 दिनकरकरमुक्ताद् द्वारमार्गादुपेति ॥ ३४ ॥

सरलसहजभावैर्प्राप्त्यगावः समस्ताः
 रजनिजनितनिद्रात्यक्तुकामा यतन्ते ।
 अवयवपरिमाणोदायतोत्पादयन्त्यो
 मृदुलतृणसमूहं भक्षयन्ति प्रवेगम् ॥ ३५ ॥

सततमभिलपन्तो बालवत्सा मृगाणां
 निजसरलजनन्या दुग्धपानार्थमाशु ।
 ननु बलसहितास्ते प्रग्रहं कर्षयन्तो
 नवगठितशरीरा बन्धनं मोक्षयन्ति ॥ ३६ ॥

तरुशिखरिनिषन्नाविष्किराः स्वन्निनादः
 प्रतिपदमुपगीतेर्मानवान् तोषयन्ति ।
 अनुसरति च तेषां शावकस्तं निनादं
 दिशति जनसमूहे पाठकालोज्यमस्ति ॥ ३७ ॥

गिरिशिखरि निषन्नाः कामिनीभिर्मयूराः
 निजशबलशिखण्डानायतीकृत्य भूयः ।
 विमलगगनमध्ये वारिदाभाभ्रमेण
 प्रमुदितगतियुक्तास्ते सनृत्या गिरन्ति ॥ ३८ ॥

जगतिविहितमाया भ्रामयत्येव सर्वान्
 सकलवितथजातौ सत्यरूपा चकास्ति ।
 धवलरजतपुञ्जे शुक्तिमावेदयन्ती
 पथि निपतितरञ्जौ दर्शयन्ती भुजङ्गम् ॥ ३९ ॥

क्वणति^१ किल कुपक्षी काकनामा गृहस्थः
 खनति^२ निजपदाम्ब्यां कीटहेतोः पृथिव्याम् ।
 गदति^३ हृदयभावं प्राप्य कीटान् प्रियायै
 घसति^४ सपदि प्रातः सा मनोज्ञा प्रसन्ना ॥ ४० ॥

चदति^५ चतुर पक्षी चातको मेघविग्रहन्
 छदति^६ सपदि मेघः स्वोग्ररूपेस्तदानीम् ।
 जषति^७ मुदितशक्रस्तं स्ववज्रेण शीघ्रं
 क्षपति^८ कुशलचञ्च्वा भाग्यवान् स प्रभाते ॥ ४१ ॥

१-क्वण् शब्दे ।

२-खन् अवधारणे ।

३-गद् व्यक्तायांवाचि ।

४-घस् भक्षणे ।

५-चद् याचने

६-छद् आवरणे

७-जष् हिंसायाम्

८-क्षष् आदाने

टलति¹ किल तुरङ्गो रश्मिबद्धः प्रभाते
 ठपठपमितिशब्देस्फोटयत्याशु कर्णम् ।
 डयित²-विहगमाला संगता मित्रभावात्
 ढवढयति नूनं कुम्भकारो गृहस्थः ॥ ४२ ॥

तपति³ खलु दिनेशो रक्तवर्णः सुभय्यः
 थुडति⁴ रजनीनारी खे विकीर्णान् स्वमुक्तान् ।
 दहति⁵ सकलतापं तापदाता विहारी
 धवति⁶ सरसवायुः पादपस्था लतास्ताः ॥ ४३ ॥

पतति किल शशाङ्कः शङ्कितो मार्गमूढः
 फलति⁷ दिवसनाथो ध्वान्तमत्यर्थमाशु ।
 बलति⁸ खगसमूहश्चञ्चुपात्रे सवेगं
 भणति⁹ सुभगकीरः पञ्जरस्थः प्रभाते ॥ ४४ ॥

यभति¹⁰ च कृकवाकुः कामभूतः कुपक्षी
 रटति¹¹ कृककृकेति स्पर्शमासाद्य सद्यः ।
 लडति¹² सर्पादपि च्छंरुध्वंभूतैः प्रियाभि-
 वंदति¹³ परमवेगः स्वां प्रियामग्रमार्गे ॥ ४५ ॥

शठति¹⁴ सपदि काकं कोकिलस्तस्यनीडे
 पडति¹⁵ विशदकोषान् भक्षयित्वा तदानीम् ।
 सगति¹⁶ च निजकोषं तत्समं तत्र सद्योः
 हसति किल समीपे वृक्षशाखानिषत्तः ॥ ४६ ॥

1-टल् वेक्लव्ये,
 2-डा विहायसा गतौ,
 3-तप् सन्तापे, प्रकाशे,
 4-थुड्-संवरणे,
 5-दह्-भष्मोकरणे,
 6-धू-कम्पने,
 7-फल-विशरणे,
 8-बल्-प्राणने,

9-भण्-शब्दे,
 10-यभ् मैथुने,
 11-रट्-परिभाषणे,
 12-लड्-विलासे,
 13-वट्-वेष्टने,
 14-शठ् केतवे,
 15-षट् + अति,
 16-सग् - संवरणे ।

(१००)

भवति विपुलभाण्डे मथ्यदण्डेन नारी
 जुभनमथनरज्जुं चालयत्याशु धृत्वा ।
 वरघरश्चयुक्तं मन्द्रसंगीतपूर्णं
 विशददधिसमूहं सारमुद्धतुं कामा ॥ ४७ ॥

दधिमथनप्रकोष्ठे बालकानां समूहः
 कथयति मृदुवाग्भिर्देहि मह्यं पयस्यम् ।
 मुदितहृदयनारी सारमल्पं गृहीत्वा
 सपदि विशदपाणौ यच्छति स्वक्रमेण ॥ ४८ ॥

किलकति किल बालो रेणुभिर्भूषिताङ्गः
 करचरणनियोगेः प्राङ्गणे याति तूर्णम् ।
 मुदितहृदयमाता तं पतन्तं चलन्तं
 धरति निजकराभ्यां क्रोडमध्ये प्रभाते ॥ ४९ ॥

दिनकरतनया सा शान्तभावा सवेगा
 व्रजति ननु प्रभाते यौवनोन्मादयुक्ता ।
 त्रिभुवनजनपूज्यं वीक्ष्य रोषेण युक्तं
 गृहपतिमिव सूर्यं ग्राम्यजाला विमूढा ॥ ५० ॥

अरुणवसनयुक्ता यौवनोन्मादपूर्णा
 सपदि कृतप्रणामा याति पत्युः समीपे ।
 नदति कलकलेति श्यामवर्णा न किञ्चिद्
 गणयति ननु बाला स्वं गृहं स्वामिनस्तत् ॥ ५१ ॥

द्रुततरगतियुक्ताः कामिनीभिर्युवानौ
 मृदुलकरगृहीता वाटिकायां भ्रमन्ति ।
 सपदिनगरवृद्धास्तान् विलोकयायताक्षीन्
 दधति मनसि दुःखं शान्तभावास्तदानीम् ॥ ५२ ॥

सरसहृदयवाला स्वाश्रितं कामचिह्नं
 मुहुरावकलभावैः पश्यतिस्वाङ्गनद्धम् ।
 अतिनिकटनिषण्णां वाञ्छति प्रष्टुमालीं
 परमधिकमनोज्ञा लज्जया शब्दशून्या ॥ ५३ ॥

सुखदमधुरवायुवर्ति सर्वत्र भूमौ
 हरति सपदि खेदं कामजन्यं प्रभाते ।
 द्रुततरगतियुक्ता वीर्यवन्तो मनुष्याः
 खगमृगकृमिजीवा भान्ति कार्येषु लग्नाः ॥ ५४ ॥

लघुसितकटिवस्त्राः कञ्चुकाच्छन्नदेहाः
 प्रतिदिनमिव वीरा यान्ति बाला युवानः ।
 विततमृदुलभूमौ भव्यमभ्यासगेहं
 भवतिसकलसिद्धिर्नमभ्यास-कार्यात् ॥ ५५ ॥

विचरति किल वत्सः प्राङ्गणे भव्यभूते
 जननिकरगृहीतो मन्दगत्या प्रभाते ।
 विशददधिसमूहं तस्य हस्तात्तदानीं
 परिहरति कुपक्षी काकनामा द्रुतेन ॥ ५६ ॥

गुह्यसदन—निषन्ना बालका वेदमन्त्रान्
 विकृतिसहितपाठान् सस्वरान् संस्मरन्ति ।
 वदति घनसमूहान् सारिका पादपस्था
 तदनु सुभगकीराः कीर्तयन्ति प्रभाते ॥ ५७ ॥

याते सूर्ये प्रखरकिरणे खे ततः किञ्चिद्दूत्रं
 रामो शक्त्यायुधपरिवृतस्तेजसां दिव्यभूतिः ।
 आयातोऽसौ सपदिसविधे कृष्णचन्द्रस्य सद्यः
 नूनं सर्वे ददति समयं कार्यरूपं प्रबुद्धाः ॥ ५८ ॥

मातृगेहे शुभे गन्तुमुत्कण्ठितौ
 रामकृष्णौ ततः मङ्गलावाप्तये ।
 मातृपूजा प्रशस्ता यतो भारते
 भूतले संस्कृतिर्यस्य संशोभते ॥ ५९ ॥

प्रभातवर्णनं रम्यं हृदयाह्लादकारकम्
 रामाशोषेण सम्प्रोक्तं सर्गे नवमसंज्ञके ॥ ६० ॥

श्री कृष्णोदये महाकाव्ये प्रभातवर्णनं नामनवमः सर्गः सम्पन्नः ।

दशमः सर्गः

यत्र गेहे महावीरबालौ शुभौ
 रामकृष्णौ प्रभाभिर्युतौ संस्थितौ ।
 आगतानन्दहेतोर्विभासंयुता
 रामकृष्णस्य माता यशोदा द्रुतम् ॥ १ ॥

मातरं वीक्ष्य तौ वीरबालौ शुभौ
 पादपद्मद्वयं संस्पृशन्तौ तदा ।
 मोदपूणौ स्वमातु - द्रुतं शोभनं
 चक्रतुभूरिशो नन्दनौ वन्दनम् ॥ २ ॥

हृष्टबालं समुद्वीक्ष्य ता मातरो
 धन्यधन्या वयञ्चेति सम्मोदिताः ।
 मातृभावः प्रसूनात्मकः कोमलो
 भावगन्धेन सम्प्लावितो भूतले ॥ ३ ॥

(१०३)

दीर्घमायुर्यशोवर्धतामाशिषं
 मस्तकं चुम्बयित्वा ददौ तत्क्षणम् ।
 बालको सा क्रमेणाङ्गमध्यस्थितौ
 सम्यगालिङ्ग्य जाता प्रमोदान्विता ॥ ४ ॥

उत्थितो मातृपदमाङ्गमध्यात्तदा
 मातरं पादपदमस्पृशन् श्रीहलिः ।
 कार्यहेतोगतः प्रापयन्नाशिषं
 मातृभावो विभावो भृशं भूतले ॥ ५ ॥

बाह्नकृष्णस्य दिव्यं वपुः कोमलं
 चुम्बयित्वा भृशं मोदमाना च सा ।
 तस्य चाञ्जल्यभावान्वितां भावनां
 वीक्ष्य तं भव्यवालं जगाद त्वयम् ॥ ६ ॥

ज्ञायते चातुरी ते मया बालत
 इचञ्चलस्त्वं हि मे प्राणभूतःशिषुः ।
 यच्च सम्पाद्यते ग्राममध्ये त्वया
 वीक्ष्य कार्यं सदा वेपते मे मनः ॥ ७ ॥

या च लोला त्वया बालकाले कृता
 पूतना राक्षसो दुग्धदाने मृता ।
 भावना यादृशी यस्य सन्तिष्ठते
 तादृशी मानवस्य स्थितिर्दृश्यते ॥ ८ ॥

एकभूतोऽपि नानागृहे दृश्यसे
 प्राङ्गणे चत्वरे कुञ्जमध्ये स्थितः ।
 एककाले यदा सर्वतस्तिष्ठसि
 चातुरी ते कथं ज्ञायते मानवैः ॥ ९ ॥

मातुलस्ते नरो नास्ति का वा कथा
 तस्य राज्ये सदा हिंसनं पीडनम् ।
 सज्जना धर्ममार्गान्विताः पीडिता
 गच्छसि तद्गृहे वेपते मे मनः ॥ १० ॥

राक्षसीवृत्तिमाश्रित्य यन्बन्धने
 सज्जनः सत्यमार्गाश्रितः क्षिप्यते ।
 तस्य राज्ये समायोजिते मल्लके
 गच्छसि त्वं यतो वेपते मे मनः ॥ ११ ॥

वेदमार्गेण हीनं भवेच्छिक्षणं
 शासने यस्य राज्ञोऽस्ति संपीडनम् ।
 यत्र माता पिता बन्धवो बन्धने
 शेरते तेन वं वेपते मे मनः ॥ १२ ॥

बालकः सर्वसामर्थ्ययुक्तः परः
 प्राणभूतः समेषां जनानां व्रजे ।
 काञ्चनाभायुतं कोमलं ते वपु
 गच्छसि त्वं यतो वेपते मे मनः ॥ १३ ॥

तामसीवृत्तिमाश्रित्य यो भूतले
 संयुक्तलोकान् तथा पश्यति ।
 नास्तिकी भावना यत्र संराजते
 गच्छसि त्वं यतो वेपते मे मनः ॥ १४ ॥

दुष्टता दुर्जनस्यास्ति वृत्तिस्तथा
 श्वानपुच्छेन तिर्यक् सदा तिष्ठति ।
 वक्रता यस्य भावे हि संदृश्यते
 तत्र दाक्षिण्य - भावस्य का वा कथा ॥ १५ ॥

मातृवाक्यं सुधाप्लावितं सम्मतं
 मातृभावान्वितं सत्यतासंयुतम् ।
 बालकः कृष्णचन्द्रो द्रुतं धारयन्
 प्रोक्तवान् ज्ञानवृद्धोपमो वत्सलः ॥ १६ ॥

शाश्वतं जन्म मृत्युर्यदा भूतले
 जन्म धृत्वा नरो मृत्युमाप्नोति सः ।
 मृत्युरस्यापि कर्माश्रिता जन्मनि
 प्रेरितोऽयं क्रमः सर्वशक्त्याश्रितः ॥ १७ ॥

पञ्चतत्त्वैरिदं निर्मितं देहकं
 रक्तमज्जादिभिः पूरितं भूषितम् ।
 चर्मणा वर्मणा शक्षितं सम्बृतं
 चाल्यते कस्य शक्त्या न जानाति कः ॥ १८ ॥

अग्निना वायुना वारिणा खेन च
 प्राप्य तत्त्वं भुवा प्राणिनो भूतले ।
 निर्मिता यान्ति नूनं लयं तेषु ते
 कस्य शक्त्या क्रमोऽयं सदा चाल्यते ॥ १९ ॥

वायुना वारिणा खाद्यतत्त्वेन यच्च
 चर्म रंगेणयुक्तो भवेद् भूतले ।
 तेन कृष्णो नरो वाऽथ गौरो भवेत्
 तत्र शक्तिः परेषां सदा दृश्यते ॥ २० ॥

गौरवर्णो न श्रेष्ठोऽस्ति कृष्णस्तथा
 कर्मणा श्रेष्ठतामाप्यते मानवैः ।
 उच्चता निम्नता या सृता भूतले
 कर्मणा सापि नित्यं दरीदृश्यते ॥ २१ ॥

भूतले भान्ति जीवास्त्रिधा वृत्तिः
 सात्त्विका राजसास्तामसास्ते सदा ।
 दृश्यते तन्महत्त्वं समेषां कृते
 मुख्यतायामुभौ लीनतां गच्छतः ॥ २२ ॥

सात्त्विकाः प्राणिनः सत्त्वकर्माश्रिताः
 सत्त्वभावेनयुक्ताः पृथिव्यां सदा ।
 दानदाक्षिण्यसेवापरा कोमलाः
 श्रेष्ठताया गुणैरन्वितास्त्यागिनः ॥ २३ ॥

शोभनाचारयुक्ता धिया विद्यया
 विश्वकल्याणहेतोर्भृशं चिन्तिताः ।
 धीरगम्भीरवाचा युता रक्षका
 भूतले पुण्यभूताश्च देवोपमाः ॥ २४ ॥

राजसा वीरवन्तो गुणैः राजसे
 दीप्तिमन्तो सदा भूतले प्राणिनः ।
 क्षात्रभावेनयुक्ता भृशं ज्ञानिनो
 रक्षका भूमिभागस्य कर्माश्रिताः ॥ २५ ॥

ज्ञानविज्ञानपक्षे कलायां पुनः
 शिक्षिता ज्ञानिनो वै सतां रक्षकाः ।
 कर्मणा पूजिता धर्ममूलाः सदा
 लोककल्याणकामाय युद्धे रताः ॥ २६ ॥

तामसास्तामसीवृत्तिमाश्रित्य ये
 क्रोधयुक्ताः सदा षड्विकारान्विताः ।
 मद्यमांसप्रिया द्वेषिणो दूषकाः
 स्वार्थलाभाय चेष्टाश्च भूतले ॥ २७ ॥

भौतिकं साधनं स्वर्गसम्प्राप्तये
 भौतिको प्रेयता स्वर्गतुल्या तथा ।
 वैदिकं धार्मिकं नास्ति तेषामतं
 ६ ते पीयते क्रीडते केवलम् ॥ २८ ॥

सर्वदेशेषु सन्ति त्रिधा मानवाः
 उत्तमा सात्विका मध्यमा राजसाः ।
 हीनबुद्धयाधमा तामसा प्रोच्यते
 उत्तमः सर्वदा शश्यते मानवैः ॥ २९ ॥

तामसीवृत्तियुक्तः स्वयं कंसराट्
 सेवका मन्त्रिणस्तामसास्ताः प्रजाः ।
 सत्यमुक्तं वचो यादृशो भूपति
 स्तादृशी तस्य राज्ये प्रजा जायते ॥ ३० ॥

कोमलं चिन्तितं मातृचित्तं भृशं
 जायते वीक्ष्य कार्यं स्वपुत्रस्य यत् ।
 उच्चकार्येण मोदान्वितं शोभनं
 दृश्यते प्रेमबन्धनेन युक्तं हि तत् ॥ ३१ ॥

मातृचित्तं भृशं वत्सलेनान्वितं
 वीक्ष्य कृष्णो जगद्ज्ञानबृद्धोऽधुना ।
 आत्मतत्त्वावबोधाय नाशाय च
 द्वन्द्वभावस्य सम्प्रोक्तवान् तद्वचः ॥ ३२ ॥

जीव आत्मा सदा तिष्ठतः स्वे पुरे
 भोगयुक्तोऽस्ति जीवोऽपरो दर्शकः ।
 नामधेयं समानञ्च तौ विभ्रतो
 दर्शनेनास्ति जीवो विहीनः पुनः ॥ ३३ ॥

एकवृक्षस्थितौ पक्षिणौ शौमनी
 तत्कलास्वादने संरतश्चादिमः ।
 अन्तिमः पश्यति तस्य संस्वादनं
 शून्यभावेन गिरपभूत्वा सदा ॥ ३४ ॥

मायया संवृत्तो भोगयुक्तः पुन
 बन्ध्यते बन्धने भोगभावान्विते ।
 बन्धहीनः स्वतन्त्रोऽपरोऽसौ खगः
 सत्रदा गन्तुमुत्कण्ठितस्तिष्ठति ॥ ३५ ॥

दृश्यते कार्यजातं पृथिव्यां सृतं
 तत् समग्रं मया प्रेरितञ्चालितम् ।
 कापि शङ्का न कार्या भृशं चिन्तनं
 नैव कार्यं मदीये कृते कर्मणि ॥ ३६ ॥

सन्ति मार्गा विभिन्नाश्च सम्प्राप्तये
 तत्पदस्यात्मनः ज्ञानकर्मादयः ।
 कर्मनिष्ठैर्जनैर्गम्यते सत्त्वं
 ज्ञानयोगादिकाश्चापि संसेविताः ॥ ३७ ॥

तत्त्वज्ञानेन सिद्धिर्भवेत् सर्वदा
 ब्रह्मणो ज्ञानमासाद्य मोक्षे स्थिताः ।
 मानवा ज्ञानमार्गे चलन्तो भृशं
 क्षूरधाराव्रतं साधयन्ति ध्रुवम् ॥ ३८ ॥

योगमार्गोऽपि योगस्य संसाधकः
 ब्रह्मयोगाय चाष्टाङ्गयोगाः सूताः ।
 ये समाधौ स्थिता ब्रह्मयोगे रता
 मोक्षमासाद्य तस्मिन् पुरे शेरते ॥ ३९ ॥

चित्तवृत्तिनिरोधेन योगो भवेत्
निष्ठया कर्मयोगोऽस्ति निष्कामजः ।
सांख्य - तत्त्वरपि ज्ञानमार्गेण तत्
प्राप्यते सर्वभूताधिवासः स्वयम् ॥ ४० ॥

अचिमार्गेण निष्कामगो गच्छति
सूर्यलोके चिदानन्दगेहे शुभे ।
प्रत्यवायो न यत्रास्ति नाशः क्वचित्
कर्मणस्त्रायते यो भयात् सर्वथा ॥ ४१ ॥

देवयानेन मार्गेण यो गच्छति
ब्रह्मासायुज्यमाप्नोति तत्र स्थितः ।
अचिमार्गेऽयमस्ति प्रशस्तो यतो
मोक्षमासाद्य नाप्नोति जन्मात्मकम् ॥ ४२ ॥

कामनासंयुतो धूम्रमार्गेण वै
चन्द्रलोके स्वपुण्येण सन्तिष्ठते ।
क्षीणपुण्ये पुनः मर्त्यलोकं गतोः
जन्म धृत्वा त्रितापान्वितो दृश्यते ॥ ४३ ॥

कर्ममार्गोऽस्ति मोक्षस्य संसाधकः
स्वर्गं सम्प्राप्तये यज्ञकार्यं शुभम् ।
द्रव्यसाध्यं परं भौतिके भूतले
श्रद्धयाहीनकार्येण किं वा फलम् ॥ ४४ ॥

अश्वमेधादिको यस्तु यज्ञादिको
द्वापरान्तो भृशं लाभयुक्तः श्रुतः ।
वर्जितोऽयं कलौ संभवेद् भूतले
प्रोच्यते साधुभिः सज्जनैः साधकैः ॥ ४५ ॥

भक्तियोगस्तु मोक्षाय संसाधकः
 सर्वगम्यः सदा रक्षकस्त्राणदः ।
 ज्ञानशून्यैरपि योगशून्यैः पुन
 भक्तिमार्गेण विष्णोः पदं प्राप्यते ॥ ४६ ॥

नामसंकीर्तनं तत्कथायां रतिः
 सर्वदा विष्णुपादाङ्गुलेश्चिन्तनम् ।
 पादसेवार्चनं वन्दनं सख्यकं
 दास्यभावात्मभावेन संवेदनम् ॥ ४७ ॥

यापि भक्तिः ग्रहाङ्कप्रकारान्विता
 भूतले राजते विष्णुसम्प्राप्तये ।
 तत्र नामग्रहं तस्य संकीर्तनं
 मोक्षदं भूरिज्ञः प्रोच्यते साधुभिः ॥ ४८ ॥

सर्वतो भावशुक्तैर्नरैः केवलं
 तस्य पादेषु सर्वात्मनाभ्यर्प्यते ।
 मुक्तिमासाद्य विष्णोः पदं प्राप्तये
 बन्धनं मायिकं छिद्यते सर्वथा ॥ ४९ ॥

दास्यभावोऽपि मार्गोऽस्ति तत्प्राप्तये
 सर्वकार्यस्य सिद्धौ प्रसिद्धोऽधुना ।
 येन भावेन मोदान्विता मानवा
 देवता तेन दानाय किं नो क्षमा ॥ ५० ॥

सख्यभावो विभावो भृशं सौख्यदः
 विष्णुपादाम्बुज — प्राप्तये सर्वथा ।
 सख्यरूपात्मको मानवो ब्रह्मणोः
 भीतिहीनः सदा मोदते तद्गृहे ॥ ५१ ॥

अर्चनं गन्धपुष्पादिभिः श्रद्धया
विष्णुपादाब्जसम्प्राप्तये केवलम् ।
भावनाभिर्युतं कर्मणावेष्टितं
विष्णुलोकाय मोक्षाय वै शाश्वतम् ॥ ५२ ॥

वन्दनं वेदमन्त्रादिभिः संस्तवे
स्तस्य विष्णोः प्रसादाय वै राजते ।
वन्दनेनाति तुष्टो भवेन्मानवो
देवता तुष्टये तत् कथं नो क्षमम् ॥ ५३ ॥

या कथा वेददेवादिसम्भाविता
सा सुधाप्लाविता तृप्तिदा भूतले ।
मोक्षलाभाय तस्याः श्रुतिः सर्वदा
साद्युभिर्वेदवाक्यै — भृशं वर्णिता ॥ ५४ ॥

कीर्तनं नामधेयस्य पुण्यास्पदं
श्रोमतः सर्वशक्त्यान्वितस्यात्मनः ।
रामकृष्णादिकं नामसंकीर्तनं
भक्तिलाभाय मोक्षस्य सम्प्राप्तये ॥ ५५ ॥

मानवैः श्रेष्ठता प्राप्यते स्वैर्गुणैः
कर्मणाधारितास्तत्र तेषां गुणाः ।
धर्मशास्त्रान्वतं सज्जनैश्चालितं
कर्म सम्पादनीयं सदा मानवैः ॥ ५६ ॥

भूतले रंगमञ्चे सदाप्राणिनः
कार्यनिर्वाहिहेतो — भ्रमन्ति ध्रुवम् ।
तत्र सम्पाद्यकार्यं विशन्ति स्वयं
चित्रगेहे ततः धर्मसम्प्राप्तये ॥ ५७ ॥

आत्मनो येन सञ्जायते नित्यशः
 कार्यभारेण स्वीयैर्गुणैश्च चत्ता ।
 योऽस्ति निःश्रेयसे लक्ष्यसम्प्राप्तये
 वेदत्रिदिग्धः स धर्मः सदा प्रोच्यते ॥ ५८ ॥

यत्र विद्वेषभावो भवेद् हिंसनं
 नास्ति धर्मः कुधर्मः स सम्प्रोच्यते ।
 एकता सर्वग्रीवेष्विति भावना
 यत्र धर्मो स धर्मः सदा राजते ॥ ५९ ॥

वर्त्तमानाखिलं भूतजातं तथा
 भव्यवृत्तादिहं वेद्म्यहं सर्वदा ।
 साम्प्रतं वर्ण्यते त्वं शृणु यन्मया
 भारहारेण बालेन तद्भूतले ॥ ६० ॥

आगता देवलोकात् पृथिव्यामिह
 रक्षणे पालने दुग्धदानाय मे ।
 त्वं दिवं स्वेच्छया यास्यसि भूतलात्
 कर्मणो यत् फलं प्राप्यते तद् ध्रुवम् ॥ ६१ ॥

कंससम्प्रेषिता राक्षसी ते गृहे
 दुष्टभावेन युक्ता कराली भृशम् ।
 क्ष्वेडयुक्तं पयो दानहेतोर्मया
 घातिता स्वर्गता यागता पूतना ॥ ६२ ॥

मानवी क्रीडनं मे त्वया संश्रुतं
 द्रक्ष्यते चापरं क्रीडनं वै ततः ।
 पुण्यभूतासि माता जगद्रक्षितुः
 पश्य, कार्यं स्वबालेन सम्पादितम् ॥ ६३ ॥

ज्ञायते मे रहस्यं त्वया जन्मतो
मृत्तिकाया वमन्नवसरे गह्वरे ।
यत्र लोका सदेवोरगाः प्राणिनः
शेरते तन्मुखे संरताः कर्मणि ॥ ६४ ॥

यत्र कालत्रयं दिव्यज्योतिः स्वयं
चन्द्रसूर्यात्मकं दृश्यते शोभते ।
पर्वता वन्यजीवास्तथा सागरा
लीनतां यान्ति वै विस्तृते मे मुखे ॥ ६५ ॥

मातरं वीक्ष्य खिन्नां स्वयं श्रीप्रभुः
स्नेहदृष्ट्या प्रपश्यन् तदा स्वे गृहे ।
सारगर्भान्वितं तद्वधं सौख्यदं
कृष्णचन्द्रो जगाद द्रुतं निश्चितम् ॥ ६६ ॥

मातृभावेन त्वं सर्वदा पश्यसि
वेपते ते मनस्तेन हेतोर्भृशम् ।
येन शङ्का त्वदोया विनष्टा भवेत्
दर्शयिष्याम्यहं पूर्वरूपं सृतम् ॥ ६७ ॥

मातृभावान्विता कृष्णवाक्याश्रिता
संस्मरन्ती रहस्यं पुरा वीक्षितम् ।
सत्वरं प्राह तं मोदपूर्णनिनं
कृष्णचन्द्रः स्वपुत्रं जगद्रक्षकम् ॥ ६८ ॥

पुत्रवात्सल्ययुक्ता सदा मातरं
तस्य वीर्यं बलं वीक्ष्य चिन्तातुरा ।
बालकाले रहस्यं मया वीक्षितं
नास्ति चिन्ता मदीया यतस्त्वं प्रभुः ॥ ६९ ॥

बालकृष्णोऽपि श्रुत्वा वचो मातरं
 प्राह तां हर्षशोकाश्रुयुक्तां ततः ।
 दुष्टकंसस्तु मे मातुलो वीर्यवान्
 मातुनस्यास्ति भावो न तस्मिन् मनाक् ॥ ७० ॥

दण्डिताः सर्वदा तत्र वै सज्जनाः
 स्वार्थलाभाय राज्यं हि संचाल्यते ।
 तादृशं मे बलं विद्यते तच्छृणु
 चक्रमेकं चक्रुः भृशं तच्छिरः ॥ ७१ ॥

आशिषं सर्वजेता भव त्वं भृशं
 मस्तकं चुम्बयित्वा ददौ शोभनम् ।
 देवताया गृहे मंगलावाप्तये
 पूजनायागता सा विशालानना ॥ ७२ ॥

मानवेदं वपुर्मानवीये — गुणैः
 सर्वकार्यार्थं — हेतोर्भृशं तत्परम् ।
 दिव्यभावेन कार्यं भवेत्तत्पुरे
 रोचते न्यायमार्गेण संवेष्टनम् ॥ ७३ ॥

पुत्रा देवाचारो भरतवसुधायां सुविदितः
 नराणां देवत्वं प्रथितमखिले देवसदने ।
 नरत्वं देवास्ते सततमधिगन्तुं प्रयतिता
 परं दत्त्याचारश्चलति ननु देशे प्रतिदिनम् ॥ ७४ ॥

यशोदाकृष्णसम्वादो रामाशीषेण वर्णितः
 आत्मतोषाय मोदाय सर्गो दशम—संज्ञके ॥ ७५ ॥

श्री कृष्णोदये महाकाव्ये यशोदाकृष्णसम्वादो नाम
 दशमः सर्गः सम्पन्नः ।

एकादशः सर्गः

कृष्णस्याज्ञानुरूपं नृपविहितपथेनात्र सेवाप्रवीणैः
सम्पूर्णं ग्राममध्ये युवजनसन्निधौ बालवृद्धान्तमेवम् ।
डंकानादैः सहैवावनिपतिवचनं कंसराजप्रसूतं
व्यायामं व्याजपूर्णं सकलजनकृते व्याकृतं वायुवेगात् ॥ १ ॥

कृष्णो रामेण सार्धं व्रजति मधुपुरे मातुलस्याद्य गेहे
द्रष्टुं व्यायाममल्लं मधुपुरभवनं तस्य राज्यादिकञ्च ।
कंसस्यामन्त्रणेन प्रथितजननिधेर्भाविनां मातरं तद्
वृत्तं सूतं समस्तं व्रजजनहृदये हासलासैरुपेतम् ॥ २ ॥

गन्तव्या प्रातरेव प्रथितमधुपुरी ज्ञायते तत्र सर्वैः
सम्प्राप्ता नन्दगेहे शुभशकुनस्ता बालवृद्धाः समस्ताः ।
बाला धीरा युवत्यः शुभवसनवृता हैमपात्रार्घ्ययुक्ता
नूनं वीरा लभन्ते विशदनिजयशो मङ्गलैराशु कृत्यैः ॥ ३ ॥

काचिन्माल्येन युक्ता सुरपितकुसुमा कुङ्कुमन्यस्तहस्ता
काचिद्दध्यक्षतेनारुणरससहितेनाम्रपत्रेण भव्या !
रक्षासूत्रेरथान्या नववसनवृता मोदपूर्णा मनोज्ञा
माङ्गल्याशीर्बचोभिर्मधुरमृदुरवैः काचिदाभाति तत्र ॥ ४ ॥

कौशेयं पीतवस्त्रं सुरघनुशवलं वह्निपिच्छान्तलग्नं
भव्यं शीर्षानुरूपं कनकजमुकुटञ्चानयःपाशु काचित् ।
चक्रं शाङ्गं विशालं सुरतरुसुमनेर्निमितां शुभ्रमालां
कृष्णस्याभूषणार्थं सपदि नवविधं कौस्तुभं रत्नवद्धम् ॥ ५ ॥

आयाता नृत्ययुक्ताः शुभवसनवृता ग्राम्यवाद्यैरुपेताः
पुष्पाणां मालिकाभिर्ग्रथितकचकुला बालिका बालकाश्च ।
डंकानादः प्रवृत्तो मधुररवयुतो वेणुवादस्तदानीं
गीतं रागेणयुक्तं सुखप्रदमधिकं गीतवन्तश्च सर्वे ॥ ६ ॥

काश्चिच्चन्द्रोज्ज्वलाभा विहसितवदनाः पद्मनेत्रास्तरुण्यः
सम्प्राप्तास्तीव्रगत्या पञ्चजनसहिता मङ्गलाचारहेतोः ।
गीतं संगीतमित्थं परमधिकमहो भावयुक्तं तदानीं
ताभिः सम्मील्य नव्यं नवरसभरितं भाग्यसम्बर्धनार्थम् ॥ ७ ॥

नूतनं वस्त्रं गृह्यत्वा कटिदिशि धृतवान् पीतपीतं वरेण्यं
भव्य कौशेयवस्त्रं भुजयुगलदिशि स्कन्धयोर्लम्बमानम् ।
विद्युत्सवेष्टितानां विमलगगनमध्यस्थितानां घनानां
शोभां तां दिव्यभूतां परिवृतवसनश्चाशु कृष्णो दिधाय ॥ ८ ॥

शीर्षे धृत्वा किरीटं परमधिकशुभं हैमशोभाभिभूतं
चित्रैः पिच्छैरुपेतं नवजलद्वयपुः शोभते चक्रपाणिः ।
शैलस्यात्युच्चशीर्षे कनकशिखरिणः कृष्णमेघे निषण्णे
शोभा या भाति भव्या किमधिककथनं नोचितं तादृशी सा ॥ ९ ॥

माला या दिव्यभूता सुरभितकुसुमा वक्षसि भ्राजमाना
शुभ्राभव्या विशाला नवनवरचिता नीरदाभस्य तस्य ।
शोभा तस्याश्च रम्या कनककषलसत्स्वर्णरेखा समाना
नूनं मायेव धन्या विलसति नितरां शोभना विश्वधातुः ॥ १० ॥

भाले तस्यातिभव्ये मलयरजयुतं चन्द्रनं कुङ्कुमाक्तं
दत्तं विम्बाधराभिर्दधिसहितमहो चाक्षतं शुभ्रवर्णम् ।
गन्धर्वर्णैरथान्नैः सरसिजनयनो भूषितो दीप्तवर्णो
देवानामग्रगण्यः सपदि गगनगैर्यानि संस्थेः स दृष्टः ॥ ११ ॥

किं भाले भव्यचन्द्रो नवलजलधरस्याद्यदेवस्य तस्य
दिव्यः पूर्णाङ्गयुक्तो विलसति गगने प्रावृडानन्तरं किम् ।
पुष्पाणां स्वच्छगुच्छो विटपकिसलयैरावृत्ताः श्यामपत्रैः
शैले शेते तुषारो नहि नहि विशदश्चन्दनाक्तः कपालः ॥ १२ ॥

आगत्यानेकनार्यस्त्वरितगतियुताः साक्षताः पात्रहस्ताः
पुष्पाणां मालिकाभिर्विशितकचत्रयान् ग्रन्थयन्त्या विभान्ति ।
ताष्वेका कज्जलेनासितरजमिलितेनाङ्कयत्याशु नेत्रे
दीर्घयिते च तस्या युवजनहृदये वाणभूते प्रयातः ॥ १३ ॥

वृद्धा ज्ञाने बले वा वयसि सुवदनाः शोभनाः शीघ्रमेवं
सम्प्राप्तास्ताः प्रभूताः प्रमुदितसुभगा हर्षसन्दोहपूर्णाः ।
नूनं कृष्णस्य शीर्षं मणिमुकुटयुतं चन्दनेनाञ्चितं तत्
व्याचुम्बन् ताष्वनेका मधुररत्रयुता गन्धमाल्येन युक्ताः ॥ १४ ॥

भाले कपूरयुक्तं मलयरजकणैश्चन्दनं भाति सक्त
भव्या मुक्तावली स्याद्हृदि ललितमणिः कौस्तुभो यस्य कण्ठे ।
रम्यैः स्वर्णस्य सूत्रै—नैवविधिरचितं स्कन्धयोस्तारीयं
वर्हपिच्छेन चित्रं नवमणिमुकुट मस्तके माधवस्य ॥ १५ ॥

गीतं गीतं तदानीं सुगमपदसृतं तालमिश्रं स्वरान्तं
बालाभिः कामिनीभिर्मधुररत्रयुतं तत् समस्ताभिराशु ।
श्रुत्वा देवा जहर्षुर्दिशि दिशि गगने यानरूढाः प्रियाभि
द्रष्टुं कृष्णस्य रूपं मधुपुरनृपतेः क्षोणशोभामरूपाम् ॥ १६ ॥

इत्थं शृङ्गारपूर्णं भगवतिशुभदे कृष्णचन्द्रे सुखेन्द्रे
सम्प्राप्तो वीरवेषो हलधनुषधरस्तत्क्षणं रौहिणयः ।
हस्ते यस्यातिभव्यः कृष्णकनिधिहलो वीरतायाः प्रतीकस्
तूणोरः स्कन्धदेशे प्रकटयति तदा कर्मवीरस्य कान्तिम् ॥ १७ ॥

श्रीरामस्यापि शीघ्रं त्वारतगतियुता वालिकाश्चोत्तमाङ्गं
द्रव्यैर्देहोपमेयै—विविधरसयुतेभूषयन्त्यः सुहृदाः ।
गीतं माधुर्यपूर्णं स्वरलयसहितं गीतवत्यस्तदानीं
सर्वान् सो नीलवस्त्रः करतलपुटकेनाशु मूढान् ननाम ॥ १८ ॥

सम्प्राप्ता वेदविज्ञाः क्रमपदसहिताश्चन्दनाक्ताः सुवासाः
 रुद्राक्षैः रश्मितास्ते ष्वजघनविकृतिं दण्डमाले जटाञ्च ।
 रेखां नूनं शिखान्तं पदवहुलरथं पाठ्यमानास्तदानीं
 प्रस्थातुं मङ्गलार्थं श्रुतिविहितपथः स्वस्तिवाचं प्रचक्रुः ॥ १९ ॥

प्रस्थाने दिव्यकीर्तिं ददति धनवलं स्वस्तिवाचं प्रभूतं
 कल्याणं कामलक्ष्यं पथजनितसुखं धीरतां कर्मनिष्ठाम् ।
 आत्मोत्थानं विकासं नवनवस्त्रिरां योग्यतां तोत्रशक्तिं
 भद्रा वेदस्यमन्त्रा दढकवचनिभाः सर्वथा सुप्रयुक्ताः ॥ २० ॥

साकल्यैर्वह्निकुण्डे कुशसहितकरैराशु मन्त्रेण युक्ते
 वेदज्ञैर्हूतमन्ते सुवक्रमलकरैर्नीरदाभन नूनम् ।
 रामेणापि प्रकाशं प्रमुदितमनसा तत्क्षणं मङ्गलार्थं
 देवेभ्यो हव्यमेवं मधुघृतसहितां तत्र वह्नौ प्रदीप्ते ॥ २१ ॥

ग्रीवायां भालदेशे श्रुतिपथनिरता भष्ममादाय शीघ्रं
 हृद्देशे बाहुमूले जयरवसहिताः काष्ठकेन स्रुवेन ।
 कृष्णस्याभान्वितस्याग्रजकृष्णकनिधेस्त्र्यायुषं तत्र कृत्वा
 ऋक्रमन्त्रः साममन्त्रं रथशुभयजुषाम्यचनञ्चाति चक्रुः ॥ २२ ॥

वेदज्ञान् धर्मवृद्धानवनमितशिखौ चक्रुस्तौ प्रणामं
 दत्त्वा ते साधुणां जयतु जयतु वाण्याशिष दत्तवन्तः ।
 आशीर्वाद् गृहोत्त्वा बलमपरिमितं लब्धवान्तौ सुवीरौ
 नूनं सौभाग्यहेतोर्गृहजनवाचनं भाति सर्वत्र लाके ॥ २३ ॥

खे देवा यानमध्ये विहसितवदनाः कामिनीभिस्तदानीं
 दृष्ट्वा रूपं मनोज्ञं सुरधनुलसितं नीरदाभस्य तस्य ॥
 प्रारम्भं चक्रुरेवं स्तुतिमयं परमं वेदमार्गानुकूलं
 यं लोका ज्ञातवन्तो गगनजवचनं तत्र चाश्चर्यभूतम् ॥ २४ ॥

मेघाभं श्यामदेहं धृतयुगवसनं पीतपीतोत्तरीयं
 शोभाङ्ग्य सौख्यगेहं सरसिजनयनं वेणुवाद्येन युक्तम् ।
 पूर्णाभं चक्रहस्तं मणिमुकुटयुतं सवदा सुप्रसन्नं
 त देव विश्वरूपं श्रुतिपथनिरतं विश्वबन्धुं नमामः ॥ २५ ॥

योगेशं योगिनाथं युगवसनधरं योगिनामप्यगम्यं
 राजन्तं रश्मिपुञ्जं रजतगिरिनिभं रात्रिकाराधमानम् ।
 लीलालालित्यपूर्णं सुललितवदनं ब्रह्मनिष्ठ वरेण्यं
 वीराणामग्रगण्यं नवजलदधरं वीरपुत्र नमामः ॥ २६ ॥

गोविन्दं गोपनाथं गुरुमुखपठितं वेदविज्ञानदक्षं
 दंत्यारि दीनबन्धुं प्रणतवशगतं वासुदेवं वरेण्यम् ।
 हन्तारं राक्षसाणामथशकटहरं पूतनादूषणं त
 कृष्ण कालस्य कालं दनुजवनहरं देवदेवं नमामः ॥ २७ ॥

गोपालं गोपबन्धुं विबुधपरिवृतं गोपिकावल्लभं तद्
 वक्त्रे त्रिंश्वं समस्तं विशति प्रतिदिन जायते यस्य योगात् ।
 जीवाः प्राणान्प्रभूता दधति खलु रतास्तस्यकार्ये जगत्या
 तं देवं कृष्णचन्द्रं भवविभवघरं लोकपूज्यं नमामः ॥ २८ ॥

आयाता बालवर्गं जयरवसहिताश्चित्रकेतुं गृहीत्वा
 दण्ड वाणं महास्रं नगरयुत्रजनाश्चापि वृद्धा मृदङ्गम् ।
 उत्साहस्याभिवृद्धौ सर्पदि पदयुता मागधा माधवस्य
 सौभाग्ये सर्वसिद्धिर्भवति बहुविधा भूतले मानवानाम् ॥ २९ ॥

ये लोकास्तत्र दृष्टा ब्रजजननगरे देववृन्दैस्तदानीं
 ते वीरा दीर्घकायाः सुघटितवदना मांसला इमश्च युक्ताः ।
 वीराभा भान्ति येषां प्रमुदितवदने मूर्तरूपा वदान्या
 नूनं तेजो नराणां प्रकटयति निजं रूपमग्नेः शिखावत् ॥ ३० ॥

कृष्णस्तान् वीरमित्रान् विहसितवदनो मानपूर्वं जगद
प्रस्थानं मातृगेहे भवति मधुपुरे नैव शङ्का विधेया ।
युष्माकं चेद्यदीच्छा मधुपुरगमने द्रष्टुमाहूतमित्थं
व्यायामं मल्लसौर्यं सुविहितसमये नैव दोषोऽस्ति कश्चित् ॥ ३१ ॥

श्रुत्वा कृष्णस्य वाक्यं प्रमुदितहृदया घन्यघन्यास्ततस्ते
वीरा धीरा महान्तः सुललितवचनेः स्वेच्छया सौम्यशब्दैः ।
व्याजल्पन्तस्तदानीं निजनिजभवने गन्तुमानन्दभावेः
सम्प्राप्तास्तत्र तूर्णं मधुपुरनगरे सुव्यवस्थाञ्च चक्रुः ॥ ३२ ॥

वीराणां नागराणां मधुपुरगमनं संभविष्यत्यवश्यं
सर्वेषां सौम्यवेशैः श्रुतिपथनिरतैः संश्रुतं देववृन्दैः ।
किं तेषां मानवानां सुविदितयशसां दृश्यते चात्र मानः
किं वा कार्यं विशिष्टं व्यवहितगमनैश्चिन्तितं स्वात्मभावेः ॥ ३३ ॥

कृष्णो रामेण सार्धं कुलसुरसदनं प्राप्तुमाज्ञां तदानीं
गत्वा मूर्ध्ना नतैव प्रणमति मनसा प्राप्तवानर्थसिद्धिम् ।
आयातस्तस्य कर्णे ध्वनिरति सुभगः पुष्पसंघः कराग्रै
सर्वे जानन्ति लोके ननु शुभशकुनं सौख्यसंवर्द्धनाय ॥ ३४ ॥

मन्दं मन्दं सगन्धः प्रवहति पवनः शैत्ययुक्तः सुखान्तो
विप्रेभ्यो वेदमन्त्राः स्वरकरसहिता दिक्षु तारं भजन्ते ।
आदित्यो दिव्यभासा प्रथयति भुवने श्वेतकान्तिं पराभां
नूनं यात्रा सुभव्या भवति सुखयुता प्राणिनां सौख्यकाले ॥ ३५ ॥

वृक्षाः पत्रैः प्रपूर्णाः फलभरनमिताश्चित्रपुष्पैरुपेता
नद्यो गंभीरभादैः प्रमुदितसलिलाभान्ति मत्स्योच्छलाङ्गैः ।
फुल्लैर्नानाप्रकारैः सरसिजवदनैः पद्मनेत्रैः सदैव
जानन्त्येवं ग्रहज्ञा भवति सुखप्रदं रम्यदृश्यं सुखाय ॥ ३६ ॥

गावो वत्सेह्येता विलसितवदना मांसला भिन्नवर्णाः
क्षेत्रे गृह्णन्ति शष्पं ददति मधुपयः बालवत्सय हृष्टाः ।
तस्पीत्वा ते सुवत्सा निजपृदुगमनैर्लोभयन्ति प्रभूतं
नूनं सद्वत्सला गौर्भवति शुभप्रदा कार्यप्रारम्भकाले ॥ ३७ ॥

आयाताः दिव्यनार्यः सलिलभरघटं सव्यपाश्वर्गे गृहीताः
काश्चित्क्षीर्षे गृहीत्वा घटभरनमिता दिव्यशोभाभिभूताः ।
सौभाग्यामोदयुक्ता निजसुतसहिताश्चित्रवस्त्रैरुपेताः
कृष्णस्याग्रेऽतिशोघ्रं कुसुमितनयनास्तत्र प्रस्थानकाले ॥ ३८ ॥

एको दिव्याङ्गयुक्तः सुललितवदनो मालिकां तां गृहीत्वा
तस्यागत्याभिमुख्ये सरसिजमिलिता गन्धकपूर्णयुक्ताम् ।
उच्चाङ्गे मूर्ध्नि शीघ्रं सविनयवचनैर्यच्छति प्रेमभावं
रित्थं प्रस्थानकाले नगरजनगणाः स्वागतं चक्रुरस्मं ॥ ३९ ॥

मार्गाः स्वच्छन्दभूता रजतरजभरा भान्ति भव्याः समस्ता
नार्यो बाला युवानः सकलनगरजाः पुष्पमालां गृहीत्वा ।
प्रस्थाने मङ्गलार्थं शुभभरसमये तेषु पाश्वंस्थितास्ते
कुर्वन्तस्तत्रवार्तां सरसिजनयनं व्याकुला द्रष्टुमासन् ॥ ४० ॥

योग्ये लग्ने शुभस्थे ग्रहगणसविधे सम्मुखस्थे च चन्द्रे
प्रस्थानं तौ सुविज्ञौ प्रमुदितवदनौ चक्रत रामकृष्णौ ।
नत्वा सम्प्राप्य सौख्यं युगलकरपुटेस्तत्र लोकान् स्वमूर्ध्नां
नूनं सौभाग्यमेति ग्रहगणमुदिते मानवः सर्वकाले । ४१ ॥

ये लोकास्तत्र संस्थाः सुविहितसमये मार्गभागे विभागे
ते दृष्ट्वा तौ सुवीरौ धृतनवकुसुमा मानपूर्वं तदानीम् ।
नत्वा दत्वातिशोघ्रं प्रमुदितवदना धन्यधन्यञ्च मत्वा
सम्प्राप्ताः सम्मुखस्थं निजनिजभवनं वपयन्तो हि नाम ॥ ४२ ॥

आयाती तौ सुवीरौ बहुजनसहिता सूर्यकन्यासमीपे
 ताम्यामन्ते हि सर्वे युगकरनमिताः स्वं शुभञ्चापि दत्वा ।
 सौभाग्यानन्दहेतोर्जयजयसहिता निगन्तास्ते तदानीं
 मार्गे सम्मानकर्त्ता सलिलतरुपथेभ्यस्तु प्रत्येति शीघ्रम् ॥ ४३ ॥

ताभ्यां दृष्टाऽथ कृष्णा दिनकरदुहिता शान्तभावा सुरम्या
 यत्रानेके सुजीवा विविधगतियुता भान्ति शोभाभिभूताः ।
 मत्स्याः सम्मोदयुक्ता जलचरसविधे प्रोच्छलन्त्यः सुवर्णा
 नूनं ताः सुप्रसन्नाः प्रमुदितहृदयाः ह्लादयुक्ताः प्रयाताम् ॥ ४४ ॥

कन्या सूर्यस्य कृष्णा सरसिजनयनं कृष्णचन्द्रं विदित्वा
 वर्णैकत्वञ्च दृष्ट्वा प्रमुदितमनसा वाञ्छति स्पर्शमाप्नुम् ।
 लोलां लोलाम्बुमध्ये प्रकटितसुषमां जीवहस्ता चकार
 पादौ रामस्य शीघ्रं स्पृशति भययुता कृष्णचन्द्रस्य पश्चात् ॥ ४५ ॥

किं दृष्ट्वा रौहिणेयं सरसिजवदना लज्जयाकषिताङ्गी
 याता संमूढभावा मृदुगतिसहिता हंसशिष्येव नम्रा ।
 भोत्या ज्येष्ठस्य शीघ्रं समधिकसरला शुभ्रवर्णापि तस्य
 वस्त्रं नोलाभयुक्तं प्रमुदितमनसा स्त्रीचकारात्र कृष्णा ॥ ४६ ॥

इत्थं दृश्यं सुरम्यं जलचरविहितं सर्वरम्यं तदानीं
 दृष्ट्वा तौ मोदपूर्णा दिनकरतनुजां नावसंस्थौ क्रमेण ।
 आयाती तोव्रवेगौ सुललितवदनी तां वियुज्यायताभां
 कूले तस्या द्वितीये घनतरुलसिते सिद्धिलाभाय नूनम् ॥ ४७ ॥

केवतंस्ती सुवीरौ प्रमुदितवदनी बालभूतो महान्तौ
 सिंहस्कन्धौ च दृष्ट्वा सरसिजनयनौ रामकृष्णौ तदानीम् ।
 मोदाभारेणयुक्तौ नदतटभवने स्वागतं सर्वभावैः
 सहलादैः पुत्रपौत्रैः सपदि हि कृतवान् भाग्यवान् धन्यभूतः ॥ ४८ ॥

कैवर्तः कृष्णचन्द्रो भवनिधितरणे ताश्यत्यत्र लोकान्
नूनं कार्यानुकूलान् सकलजनपदस्यात्मभूतान् प्रभूतान् ।
सोऽयं कैवर्तपोते प्रमुदितमनसा याति कृष्णातरङ्गे
शिक्षा ग्राह्याऽय देया सुविदितसमुदाचारमात्रेण सर्वैः ॥ ४६ ॥

वाचा दृष्ट्या तदानीं कमलवदनयोः प्राप्य शान्तिञ्च सौख्यं
धृत्वा ज्ञानप्रकाशं परमसुखयुता लब्धवन्तश्च ताम्याम् ।
कैवर्ती बालवृद्धा युवजनसहिताः कर्मदीक्षां सुखेन
या लोकेषु प्रशस्ता श्रुतिपथविहिता धर्मलाभेनयुक्ता ॥ ५० ॥

कैवर्तः कृष्णचन्द्रः प्रमुदितमनसा दिव्यशान्तिं प्रयच्छन्
तस्मै शुल्कं तदानीं भवनिधितरणं दत्तवान् दिव्यभावं ।
पूतात्मा सोऽपि धन्यो नहिनहि कथनैः प्राप्तवान् कार्यमूल्यं
नूनं लोका लभन्ते फलमिह भुवने कर्मणो युक्तकाले ॥ ५१ ॥

दृश्यं पश्यन् सुखाढ्यं प्रमुदितवदनो रौहिणेयेन सार्धं
वार्तां कुर्वन् तदानीं सरसिजनयनो दिव्यशोभाभिभूतः ।
सौभाग्यामोदयुक्तो नगरजनगणान् मोदयन् प्रेमधाक्ये
शयातः शीघ्रमेवं मधुपुरनगरस्यान्तिके कृष्णचन्द्रः ॥ ५२ ॥

लोका यामस्य तस्याशितशितवदनी वीक्ष्य सम्मोहरूपौ
दीप्ती दीर्घाङ्गयुक्तौ सरसिजनयनो दिव्यशोभाभिभूतौ ।
हस्ते कृष्णस्य चक्रं कृषिबलभरितं लाङ्गलं रामहस्ते
गच्छन्तौ लोकमध्ये रविशशिसदृशौ ते भृशं सम्प्रसीदुः ॥ ५३ ॥

लावण्यं तस्य भव्यं सकलजनकृते मोहकं सर्वरम्यं
दृष्ट्वा पुष्पेणयुक्तं प्रमुदितगतिकं तं विभुं देवदेवम् ।
नूनं मार्गस्थलोकोः सपदि सुखयुतास्तत्क्षणे तस्य पश्चात्
नारोद्धं वीक्ष्य मार्गे कलकलसहिता बालका हि व्रजन्ति ॥ ५४ ॥

हस्ते रामस्य केतुं मृदुतरचिते दण्डके लाङ्गलाख्यं
 दृष्ट्वा भूकर्षकास्ते प्रमुदितमनसा यान्ति पश्चात्तदानीम् ।
 उद्घोषं घोषयन्तो जयजयसहिताः काष्ठदण्डं गृहीत्वा
 नेताऽस्माकं हलीस्तु व्रजति बहुजना राजमार्गे ब्रुवन्ति ॥ ५५ ॥

सम्बोध्यैवं स वीरः सकलमुनिजनान् साम्प्रतं यान्तु गेहं
 द्रष्टव्यं भव्यमल्लं सुविहितसमये सर्वलोकेरवश्यम् ।
 रामः सद्बैर्ययुक्तः सुललितवचनैरप्रतः संजगाम
 नूनं कायेण नेता भवति भुविजनो बुद्धिमत्तो विद्वत्ति ॥ ५६ ॥

एवं सत्कारसंयुक्तो, रामकृष्णौ शुभप्रदे
 राजमार्गे जनैः सर्वमंधुरायां समागतौ ॥ ५७ ॥

नगरस्यैकदेशे तु रामः कृष्णक - बाधवः
 स्थितिं तेषाञ्च विज्ञातुं ययौ कृष्णकसद्मनि ॥ ५८ ॥

कृष्णोदये महाकाव्ये रामाशीषेण वणितम्
 गमनं मधुपुर्यां हि कृष्णस्यैकादशाख्यके ॥ ५९ ॥

श्री कृष्णोदये महाकाव्ये कृष्णस्य मधुपुर्यां गमनं
 नाम एकादशः सर्गः सम्पन्नः ।

द्वादशः सर्गः

पंक्तिबद्धानि लिप्तानि सुधाद्रव्यैः सहस्रशः
हिमस्य शिखराणीव कृष्णो गृहाणि दृष्टवान् ॥ १ ॥

शाखदध्राणिवत्तानि हर्म्याणि शिखराणिवत्
आगतानां हि लोकानां हरन्ति प्रसभं मनः ॥ २ ॥

ध्रुवमुत्पादयन्त्याशु जीवानथ चराचरान्
चन्द्राभापुञ्जरूपाणि गगनोच्च — गृहाणि किम् ॥ ३ ॥

अध्राणि शीतकालस्य गगने विचरन्त्यहो
किं देवेन्द्रभयान्नूनं हिमवानत्र संस्थितः ॥ ४ ॥

मधुना निर्मिता किं वा राक्षसेन पुरा बलैः
जिता येनेयमत्यर्थं स्वनाम्ना सा कृतान्तिमे ॥ ५ ॥

मधुपुरीति यस्याऽस्ति नाम सर्वत्र विश्रुतम्
मधूका पादपा यत्र बाहुल्येन विभान्त्यहो ॥ ६ ॥

मद् धुनोति मनः कान्ते द्रष्टुं तां नगरीं शुभाम्
इति चर्चाऽस्ति सर्वत्र ख्याता मधुपुरी ततः ॥ ७ ॥

मधुमासः सदा वर्षे तिष्ठति यत्र सौख्यदः
तेनेयं नगरी ख्याता नूनं मधुपुरी ततः ॥ ८ ॥

कृष्णो मधुकरः प्रोक्तो निगमान्त — वचो मधु
बाहुल्यात्तस्य नामेदं ख्यातं मधुपुरीति किम् ॥ ९ ॥

शुभ्राणि यत्र शृङ्गाणि गवोन्नतशिखानि च
खे वार्ता कर्तुं मुस्कानि सौधोत्सङ्गानि सर्वदा ॥ १० ॥

नगरीं परितो भव्या वाटिकाश्चाति विस्तृता
पत्रपुष्पफलोपेताश्चित्रिता भान्ति भूरिशः ॥ ११ ॥

इदृशीं दूरतः शोभां पश्यन् कृष्णस्तथोत्तमाम्
नगर्यां निकटे तत्र समायातः सुखान्वितः ॥ १२ ॥

वापीभिरावृता नूनं नगरी भाति साम्प्रतम्
नारीवास्या मुखाब्जं तत् शैवलेषु प्रकाशितम् ॥ १३ ॥

दृश्यन्ते लतया कीर्णाः पादपा पाश्ववर्तिनः
अभितः नगरीः केशा नारीमिव प्रलम्बिताः ॥ १४ ॥

किं वा धर्मपरित्यागात् धर्महीनाऽस्ति साम्प्रतम्
विरहे मुक्तकेशा वा कृष्णस्य विदितात्मनः ॥ १५ ॥

दृश्यन्ते वाटिकामध्ये बहुशः सजला हृदाः
तस्या धर्मविहीनत्वात् यत्र नेत्राम्बु राजते ॥ १६ ॥

वाटिकायां बहून्यासन् पुष्पाणि विविधानि च
नाना वर्णभियुक्तानि पङ्क्तिबद्धानि सर्वतः ॥ १७ ॥

करकाः केशराशोकाः सिन्धुवारा जयन्तिकाः
शेफालिकाश्च वासन्तीः क्रमपूर्णा विभान्त्यहो ॥ १८ ॥

मागधीमल्लिकावृक्षाः पत्रपुष्पान्विताः शुभाः
वृक्षाणां मध्यभूतस्थाः शोभां विस्तारयन्त्यहो ॥ १९ ॥

हेमपुष्पा च बन्धूकाः करीराश्चित्रकाः पुनः
पाटला विविधाकाराः पङ्क्तिबद्धाः सुशोभिताः ॥ २० ॥

तेषु विकसितान्यासन् रक्त — पत्रान्वितानि च
कुङ्कुमलान्यथ पुष्पाणि नानागन्धमयानि च ॥ २१ ॥

पादपस्था लताः सर्वा हर्षनिर्भरमानसाः
विकचैः पुष्पपुञ्जैस्ताः सौभाग्यं सूचयन्त्यहो ॥ २२ ॥

अलिग्नरता ह्येता लताः सत्यं सुशोभिताः
ताषां स्खलन्ति पुष्पाणि मौक्तिकानि रतौ यथा ॥ २३ ॥

पादपाः पुष्पसंयुक्ता यथा रोमाञ्चिता नरः
संयोगमेत्य सौभाग्यात् लतानां कृत्रिमे वने ॥ २४ ॥

गन्धान्वितानि पुष्पाणि हरन्ति प्रसभं मनः
किंशुका गन्धहोनास्ते दुनोति नितरां पुनः ॥ २५ ॥

पाटलाः कण्टकाकीर्णा नितरां भान्ति साम्प्रतम्
कृच्छ्रायासात् समुत्तीर्णा यथा लोके नरेश्वराः ॥ २६ ॥

मधूपाः पानपात्रस्थाः कामिनीभिः पिवन्त्यहो
पुष्पसारं सशब्दास्ते प्रहृष्टाः पुष्पपादपे ॥ २७ ॥

उच्चशृङ्गखेतानि भवनानि विभान्त्यहो
अक्षीणोवायताक्षीणां तेषु वातायनानि च ॥ २८ ॥

व्यस्तकेशाः शुभा यत्र क्षिपन्त्यक्षीणि त्रिदशः
तिष्ठन्त्यः पानसंयुक्ताः पथिकेषु विमोहिताः ॥ २९ ॥

उत्क्रान्ति यत्र हर्षाणि वार्ताः कर्तुं नभस्तलैः
शृङ्गोन्नतमुखेनित्यं भास्ति सर्वत्र भूरिशः ॥ ३० ॥

भवतान्यावृताभ्यासन् पश्चिवावलयेस्तथा
जलपूर्णैः शुभैर्येषु विम्बं तेषां विराजते ॥ ३१ ॥

तेषु पश्यन्ति स्वं रूपं नगरी सा मुहुर्मुहुः
प्राशंस्ये द्रपणे नारी शृङ्गारार्थं यथा सदा ॥ ३२ ॥

भ्रमन् कृष्णो यदागश्यद् वाटिकायां समन्ततः
सौन्दर्यं सर्वभावस्य प्रकृतेर्मानवस्य च ॥ ३३ ॥

दृष्टिः रूपेण सन्तुष्टा गन्धेनाय च नासिका
रसना रससंयो — गेस्तुष्टा कलरवैः श्रुतिः ॥ ३४ ॥

शोतलैर्मन्दगन्धैश्च मधुरैः सुखसंयुतैः
पवनैः संभृतं तस्य चर्म प्राप्तं निरन्तरम् ॥ ३५ ॥

मनसा चालितान्येतान्यङ्गानीति हि विश्रुतम्
यंस्तुष्टैस्तुष्टिमाप्नोति मनः सत्यं विशेषतः ॥ ३६ ॥

मनसस्तुष्टिमापन्ने तानि तुष्यन्ति पूर्णतः
अङ्गाङ्गिभावमापन्ने नैव कार्या विचारणा ॥ ३७ ॥

प्रग्रहानिन्द्रियाणाञ्च धृत्वा केन्द्रे व्यवस्थितम्
सञ्चालनं समायुक्ते जानन्ति वशिनो मनः ॥ ३८ ॥

नररूपस्य कृष्णस्य मनसो गतिरन्यदा
ज्ञातुं व्यायोजनं तस्य जाता कंसस्य तत्क्षणे ॥ ३९ ॥

पुष्पोद्याने भ्रमन्कृष्णः पुष्पाशोभाविमोहितः
पुष्पाणां वृत्तिमाज्ञातुं पुष्पलावीमलोकयत् ॥ ४० ॥

मालाकारस्य या पुत्री कुब्जा नाम्नोति विश्रुता
आयाता मात्स्यमानेतुं कृष्णदृष्ट्या पपात सा ॥ ४१ ॥

अङ्गानि गठितान्यासन् तस्याश्चुम्बितयौवनम्
लावण्यं मृगशावाक्ष्या हरत्याशु मनो नृणाम् ॥ ४२ ॥

व्यवहारेण कंसस्य कार्याधिक्येन नित्यशः
हृगता कुब्जतामाप्ता नाम्ना तेनैव विश्रुता ॥ ४३ ॥

कृष्णं दृष्ट्वा घनश्यामं वनमालाविभूषितम्
सौम्यं सा विह्वला जाता खूलावण्यमोहिता ॥ ४४ ॥

सौन्दर्येण यथा नारी पुरुषं प्रति मुह्यति
लावण्येन तथा तस्याः पुरुषोऽपि विमुह्यते ॥ ४५ ॥

नेत्रयोरेकप्रान्तेन पश्यन्त्यासीन्निरन्तरम्
कान्त्या तस्य परं शीघ्रं नेत्रेऽस्याः पूर्णतां गते ॥ ४६ ॥

अजस्रं दीर्घनेत्राभ्यां रूपपानं करोति या
सा कृष्णस्याक्षिमार्गेण हृदये संस्थिता ततः ॥ ४७ ॥

ततः सोऽचिन्तयत् कृष्णः केयं भ्रमति साम्प्रतम्
वाटिकायां किमर्थं सा बलात् केनापि प्रेषिता ॥ ४८ ॥

रूपं शीलञ्च लावण्यं गमनं तस्या मनोहरम्
परमव्यक्तदुःखेन मनस्तापेन दह्यते ॥ ४९ ॥

अवयवा गठिताश्चास्याः परं कुब्जायिता कथम्
अवश्यं सातिदुःखेन दुःखिता सम्भविष्यति ॥ ५० ॥

अतो ज्ञास्यामि तद्दुःखं चिन्तयामि ततः परम्
अपाकर्तुञ्च तच्छीघ्रं नृभावेन समन्वितः ॥ ५१ ॥

प्रयत्नीयं सदालोके सर्वत्र श्रेष्ठमानवैः
दुःखं कस्याप्यपाकर्तुं प्राणिनो हितहेतवे ॥ ५२ ॥

कुब्जापि तस्य सौन्दर्यमुग्धाभूता व्यचिन्तयत्
कोऽयं रूपेस्वरश्चात्र वाटिकायां विराजते ॥ ५३ ॥

भ्रमरीवासवाकृष्टा मन्त्राकृष्टोरगीरिव

रूपाकृष्टा तथा कुब्जा समायातान्तिके ततः ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा कृष्णस्य तद्रूपं याता फुल्लानना यदा
चन्द्रं वीक्ष्य निशायां सा यथा याति कुमुद्वती ॥ ५५ ॥

लज्जया नमिताङ्गी सा तस्य पार्श्वे ततः परम्
स्तब्धा मुढा हि पादाब्जं पश्यन्ती नमति त्वरम् ॥ ५६ ॥

कृष्णो दृष्ट्वा विशालाक्षीमन्तस्तापेन पीडिताम्
नमन्तीं सम्मुखस्थां तां जगाद मधुरं वचः ॥ ५७ ॥

अभयं ते प्रदास्यामि भयपूर्णा यदि स्थिता
भयस्य कारणं ब्रूहि सफला त्वं भविष्यसि ॥ ५८ ॥

तस्य वाक्येन दिव्येन रूपेणाति प्रफुल्लिता
कुब्जभावविनिर्मुक्ता भाति पूर्णाङ्गयौवना ॥ ५९ ॥

जीवलोकेषु यो व्याधिविद्यते द्विविधस्तु सः
कायजन्यो मनोजन्यो मुख्यभूतः क्रमोत्तरः ॥ ६० ॥

माधवस्य प्रभावेण कुब्जा याति चिकित्सिताम्
मनो दुःखविनिर्मुक्ता सस्मिताऽथ जगाद सा ॥ ६१ ॥

अन्तःपुरचरी दासी कुब्जानाम्नीति विश्रुता
मालिकां गन्धद्रव्यञ्च कसराज्ञे नयाम्यहम् ॥ ६२ ॥

दर्पेणाथ सुरोन्मत्तो वसन्तित्यं स सन्ननि
दृष्ट्वा मां मालिकायुक्तां कुक्कुरस्येव धावति ॥ ६३ ॥

रक्षार्थं स्त्रीत्वभावस्य कुब्जरूपास्मि संवृता
तस्य दृष्टिर्विदूरे स्यात् मम कायात् विशेषतः ॥ ६४ ॥

तव धैर्येणवाक्येण कुब्जहीनाऽस्मि संवृता
मात्रा पूर्वं विनिर्दिष्ट वचः सत्यं बभूव हि ॥ ६५ ॥

किं ब्रवीम्यधिकं दुःखं चिन्ता चक्रेऽस्मि पातिता
किमादिशत्यसौ राजा न को जानाति भूतले ॥ ६६ ॥

कथयित्वा तदा शुभ्रा विरराम व्यचिन्तयत्
अस्य दर्शनमात्रेण कथं चिन्तापगा गता ॥ ६७ ॥

अवश्यं कोऽप्यपूर्वोऽयं वदते वयसा लघुः
मोहनञ्चास्य तद्रूपं मां मोहयति साम्प्रतम् ॥ ६८ ॥

किं कृष्णो देवकीपुत्रो यो मे वसति मानसे
भयमाप्नोति कंसोऽपि यस्मान्मत्तोऽपि साम्प्रतम् ॥ ६९ ॥

इत्थं विचारमग्नायां तस्यां कृष्णोऽब्रवीद्वचः
मन्दहासेन संयुक्तो दिव्याभाभिर्विभूषितः ॥ ७० ॥

यः शतयति मूढात्मा लोके लोकान्निरन्तरम्
सोऽवश्यं फलमाप्नोति कर्त्तव्याय महाशुभम् ॥ ७१ ॥

कार्यरूपं फलं नित्यं भवत्येव हि भूतले
द्राक्षा न जायते काचित् निम्बपादपपोषणात् ॥ ७२ ॥

अतश्चिन्ता न कर्त्तव्या दुःखहीना भविष्यसि
नाशमेष्यति दुष्टात्मा स्वात्मलाभेन निश्चितम् ॥ ७३ ॥

निर्भयं निरहङ्कारं दृष्ट्वा कृष्णं ततः परम्
वचसा वपुषा भावैः कंसनाशनतत्परम् ॥ ७४ ॥

साऽपृच्छद् वद किन्ताम को मे माताऽस्ति कः पिता
तव वाक्येन विश्रब्धा परं निर्वृत्तिमागता ॥ ७५ ॥

किमर्थं देत्यराजस्य नगर्यामागतो भवान्
कथमेतादृशं वाक्यं कंसराज्ये ब्रवीति च ॥ ७६ ॥

कुब्जाया वचनं श्रुत्वा कृष्णः कमललोचनः
जगाद निखिलं वृत्तं दत्त्वा परिचयं , निजम् ॥ ७७ ॥

ज्ञात्वा तं देवकीपुत्रं भृशं शोकाकुलाऽभवत्
परं तस्यातिध्वंसेन विस्मितात्मा व्यचिन्तयत् ॥ ७८ ॥

वयसा लघुभूतेऽपि भयं स्तोत्रं न विद्यते
यस्माद्विभेति दुष्टात्मा कंसो नित्यं विशेषतः ॥ ७९ ॥

षडयन्त्रं रचितं सर्वं कंसेन मथुरापुरे
तत्कुब्जा कृष्णचन्द्राय शनः शीघ्रमथाव्रवोत् ॥ ८० ॥

कृष्णः श्रुत्वा परं हर्षं जगाम तदनन्तरम्
मात्यं विजयसम्मिश्रं घृतवान् कुब्जयापितम् ॥ ८१ ॥

कृष्णस्य प्रेयसीं कुब्जां कृष्णं को ज्ञातुमर्हति
योगेश्वरोऽस्ति त्रिख्यातस्तथा कुब्जेश्वरः स्वयम् ॥ ८२ ॥

कृष्णाभां मानसे घृत्वा हृदये तस्य रूपकम्
सावधाना स्वकार्ये सा तत्र गन्तुं व्यचिन्तयत् ॥ ८३ ॥

साऽपि रूपसमाकृष्टा नत्वा तं पुरुषेश्वरम्
अर्पयित्वा निजां भक्तिं तस्मै सुखमवाप्नुयात् ॥ ८४ ॥

सा शीघ्रं निगंता तस्मात् राजगेहाय तत्क्षणे
लक्षिता दुष्टकंसेन न भवेदिति प्रस्थिता ॥ ८५ ॥

चन्दनालेपसंयुक्ता भूषितावरयीवना
आयाता मुदिता तत्र काचिद्धानाय तत्क्षणम् ॥ ८६ ॥

अपूर्वां निमितां मालां गले दृष्ट्वा शुचिस्मिता
ज्ञात्वा परिचयं तस्य मोदपूर्णा बभूव सा ॥ ८७ ॥

कुब्जायाः प्रथमामाला विजयाय भवेद्ध्रुवम्
धारितानेन विज्ञेन सर्वसौभाग्य — विभ्रता ॥ ८८ ॥

गन्धानुलेपनं दत्त्वा तस्मै सा मुदितानना
हर्षमाप ततः शोघ्रं रूपलुब्धा च विस्मिता ॥ ८९ ॥

गन्धानुलेपनं तस्या प्रथमं सौख्यकारकम्
माघवेन गृहीतं तत् दत्तं सर्वार्थसाधकम् ॥ ९० ॥

राज्ञः कंसस्य दुर्वृत्तं कृष्णाय विनिवेदितम्
अन्यायेन कृते राज्ये प्रजा दुःखान्विताः सदा ॥ ९१ ॥

कृष्णं नत्वा ततो हृष्टा भवन प्रति प्रस्थिता
चन्दनं राक्षसेन्द्राय दातुं तत्र समागता ॥ ९२ ॥

द्वितीयं चन्दनं तस्या भालशोभाभिवृद्धये
राक्षसाय तया दत्तं दैवं पूर्वं प्रकाशितम् ॥ ९३ ॥

निर्माय प्रथमां मालामचिन्त्याय समर्पय च
कुब्जा प्रतिदिनं तस्मै ददातिस्म द्वितीयकाम् ॥ ९४ ॥

तथाद्यं चन्दनं घृष्टमचिन्त्याय समर्पयत्
द्वितीयं राक्षसेन्द्राय ददौ नित्यं निराद्रिता ॥ ९५ ॥

दधि शुघ्रं शरच्चन्द्रं मस्तकस्थं शुभानना
नीत्वाऽऽयाता सुशब्देका कृष्णपाश्वे ततः परम् ॥ ९६ ॥

नीयतां शीतलं शुघ्रं मधुरं माहिषं दधि
शरच्चन्द्रनिभं स्वच्छं सर्वथा तृप्तिदायकम् ॥ ९७ ॥

श्रवणं दधिशब्दम्य मार्गे तस्य च दर्शनम्
मगलाय हि यात्रायां विजयाय भवेद् ध्रुवम् ॥ ९८ ॥

दृष्ट्वा दधि धृतं पात्रे मत्वा शुभमथेदृशम्
सम्मानं तत्र सम्प्राप्तो हर्षमाप स मोहनः ॥ ९९ ॥

रम्यं कलरवं श्रुत्वा खगानां तेन मोहनम्
प्रसन्ना प्रकृतिर्दृष्टा दृष्टं दृश्यं मनोहरम् ॥ १०० ॥

इत्थं मञ्जुलमयुक्ते मन्दभायी प्रवाहिते
शुभं मत्वा विशालाक्षो भृशमुत्साहमाप्तवान् ॥ १०१ ॥

ततः स वाटिकां रम्यां दृष्ट्वा नगरमाविशत्
द्रष्टुं तत्रापि प्रासादं नैकद्वयेन समारभत् ॥ १०२ ॥

राज्ञः कंसस्य दुर्नीत्या धनं दुर्नीतिरूपकम्
पापव्यूहं महैश्वर्यं क्रूरतामिह दृष्टवान् ॥ १०३ ॥

विशालानि विचित्राणि गोपुराणि विभान्त्यहो
रक्षायामपि संलग्ना मत्ता रक्षार्थिनो भृशम् ॥ १०४ ॥

प्रासादाः पर्वताकाराः सुधाद्रव्यैः प्रकाशिताः
तिष्ठन्तो विमलाकाशे शारदीया घना इव ॥ १०५ ॥

हिमालयस्य शृंगेषु वृषभा धवलाम्बराः
दृश्यन्ते शङ्करारूढाः संस्थिता मुदिता यथा ॥ १०६ ॥

प्रासादं परितः सन्ति जलपूर्णा महाहृदाः
तत्र नावं समारुह्य मस्यान् गृह्णन्ति धीवराः ॥ १०७ ॥

बालिका धीवराणां तान् वंशपात्रे मुहुर्मुहुः
गृहीत्वा दक्षहस्तेन स्थापयन्ति निरन्तरम् ॥ १०८ ॥

तीरस्थाः पुरुषास्तत्र पश्यन्ति तान् तथा च ताः
गठितं वदनं तासां मीनान् जालेषु संस्थितान् ॥ १०९ ॥

राज्याधिकारिणस्तत्र भ्रमन्ति मत्स्यलोलुपाः
पुष्पोद्यानस्थिता भृंगा यथा पुष्पाय मोहिताः ॥ ११० ॥

प्रासादं परितो मार्गः शोभनो व्यापृतो नरैः
गतागतिञ्च कुर्वाणा दृश्यन्ते पुरुषाः भृशम् ॥ १११ ॥

प्राङ्गणस्थैकदेशे तु दीर्घे प्रासादसन्निभे
मल्लक्रीडाव्यवस्थायां व्यापृताः सन्ति मानवाः ॥ ११२ ॥

पूर्वमेव समायातं हलयुक्तं बलान्वितम्
सूक्ष्माभिवीक्षकं रामं माधवस्तत्र दृष्टवान् ॥ ११३ ॥

व्यवस्था राजगेहस्य नासीत्तत्र नियन्त्रिता
गच्छन्ति स्वेच्छया लोका मत्तास्तिष्ठन्ति सैनिकाः ॥ ११४ ॥

मल्लस्थानं तु यत्रासीत् तत्र द्रष्टुं सविस्तरम्
आगतः सहसा कृष्णः गगने तोयदो यथा ॥ ११५ ॥

रामः संक्षिप्य देवेशं कृष्णोऽपि तं तथाविधम्
वार्तामनुभवञ्चैव यथायथमथावदत् ॥ ११६ ॥

मल्लस्य समयात्पूर्वं व्यापृतं मल्लप्राङ्गणम्
सोत्साहै — वीरवेशैश्च नानानुगामिभिर्नरैः ॥ ११७ ॥

आनन्दलसितौ वीरौ दृष्टौ नगरवासिभिः
वीरमूर्तिधरावेतौ मथुरायां समागतौ ॥ ११८ ॥

कोमलौ कठिनौ वीरौ हेमपद्मविनिर्मितौ
तौ दृष्टौ पुरुषैः सर्वैः सर्वथा लोकरञ्जकौ ॥ ११९ ॥

कृष्णं चक्रधरं बालं रामं हलायुवन्तथा
दृष्ट्वाश्चयंयुताः सर्वे निगदन्ति परस्परम् ॥ १२० ॥

किमेतौ बालकौ वीरौ क्रीडनार्थमुपागती
दर्शनाय हि मल्लस्य कस्य पुत्रौ मनोहरौ ॥ १२१ ॥

आगच्छन्तो जनास्तत्र परितस्ती व्यवस्थितौ
आकाशे तारका नूनं खेवरौ मुदितौ यथा ॥ १२२ ॥

चन्द्ररूपेण कृष्णोऽस्ति रामश्च सूर्यसन्निभः
एकस्मिन् समये नूनं दिवसे समुपस्थितौ ॥ १२३ ॥

चन्द्रो ददाति पीयूषं सूर्यो ज्योतिः प्रयच्छति
दानाय सर्वलोकेभ्यः किमेतौ समुपस्थितौ ॥ १२४ ॥

लोका गच्छन्ति तत्रैव यत्र मल्लस्य योजना
लोकानां क्रमपङ्क्त्या हि सूच्यते तच्छुभस्थलम् ॥ १२५ ॥

सर्पदि धृतमृदङ्गाश्चागतास्तत्र तूर्णं
रचित — बहुलवेशा वादका मल्लभूमौ
अविराकरतालैः काण्डदण्डैस्तथा तान्
ननु निजनिजभावंस्ताडयन्तो भ्रमन्ति ॥ १२६ ॥

शोभा यत्र विराजते सुखप्रदा काव्ये च कृष्णोदये
ताः ण्डेयविभूषितेन नितरां मथुरानगर्याः शुभाः
रामा षमहाशयेन सुखदां राच्यां नगर्यां पुनः
सम्पत्तः श्रुतिशालिना शुभप्रदः सर्गो ह्ययं द्वादशः ॥ १२७ ॥

श्री कृष्णोदये महाकाव्ये मथुरापुरी वर्णनं नाम
द्वादशः सर्गः सम्पन्नः ।

त्रयोदशः सर्गः

मल्लं द्रष्टुं विचित्रं समधिकसुखिता भद्रकाक्षित्रवासा
ग्रामस्था दूरदेशात् सपदिनववयाः सम्प्रयातुं प्रवृत्ताः ।
आयाता ग्राम्यनृत्यं रधिकमुखगतैरावृतं वीच्यवृन्दैः
डं डं डं का निनादर्मधुपुरनगरे मल्लकेन्द्रेऽपराह्णे ॥ १ ॥

केतुं हस्ते गृहीत्वा सितसिलहरितं पाटलं पीतमित्यं
नाना देशाद् विचित्रैरथनववसनैः संस्कृता दर्शकास्ते ।
सम्प्राप्ता मल्लवेषैः सरसिजनयनं कृष्णचन्द्रञ्च मल्लं
द्रष्टुं सौभाग्यहेतोः सुललितमधुरे — गीतवाद्यरूपेताः ॥ २ ॥

सामोष्णे राजगेहे बहुविधिरचितं मल्लकेन्द्रं विचित्रं
दीर्घं वृत्तं समस्तं तस्त्ररनिकरेवं शदण्डैः पलासैः ।
रज्ज्वा लौहस्यसूतं दृढमनु रचितैश्चित्रपत्रैरुपेतं —
माया नूनं स्वरूपं रचयति नितरां बन्धनार्थं जगत्याम् ॥ ३ ॥

ताम्रमूलं मागधीयं रजतरजयुतं दिव्यभूतं सुपक्वं
घृत्वा केचिद्रटन्ते रजतजपुटके सम्भ्रमन्तः सुवेशाः ।
केचिन्माधुर्यपूर्णं लघुपृथुमृदुलं मोदकं पेटिकायां
क्रोणन्तु स्वर्णमालां कनकगुणयुतं शोभनं वस्त्रकञ्च ॥ ४ ॥

रामः कृष्णभवस्त्रो विपुलहलयुतः शुभ्रदेहो विशालो
वीराणामग्रगण्यः कृष्णपरिवृतः कृष्णकेतुं गृहीत्वा ।
आयातस्तत्र तूर्णं बहुविधवचनैः संयुतो धर्मशब्दैः
पश्यन् भव्यं विचित्रं मधुपुररचितं तोरणद्वारभागम् ॥ ५ ॥

कृष्णं कालस्य कालं कटिवसनयुतं पीतवस्त्रोत्तरीयं
दीर्घाक्षं दीर्घत्राहुं सरसिजदहनं चाक्ष्वक्षं विशालम् ।
कृष्णाभं व्योममध्ये जलधर — निकरं वर्हपिच्छैरुपेतं
मलस्थाने सुवीरं धृनदृढकवचं दृष्टवन्तः प्रवीराः ॥ ६ ॥

पीतं कृष्णस्य वस्त्रं जलधरनिकटे त्रिद्युदाभं मनोज्ञं
मेघाभं बालकृष्णं कनकगिरिहितं नीरदं प्राणभूतम् ।
दृष्ट्वा दृष्टिर्जनानां झटितिनिर्पातता सर्वतस्तं महान्तं
लोकाः पश्यन्ति शोभ्रं गगनगतियुतं दीप्तिमन्तं हिचन्द्रम् ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा सम्मोहनं वै कुलिशवपुधरं मूर्तिमन्तं महान्तं
वीराः पीत्वा प्रमत्ताः कुसुमफलरसाभामिषान्नञ्च जग्ध्वा ।
पीना रक्ताभनेत्रा विकचकचयुता दीर्घवक्षा विशालाः
सम्प्राप्तास्तत्र तूर्णं बहुविधवचनैः कल्पयन्तस्तदानीम् ॥ ८ ॥

काष्ठाया दक्षिणस्यां कनकरचितसिंहासने भव्यभूते
यस्मिन् कंसः प्रमत्तो विलसति बहवो वीरवेषैः प्रवीराः ।
पार्श्वे तस्यैव मल्ला विकसितनयना भान्ति दण्डैरुपेताः
पूर्वस्यां काष्ठपीठं सहचरसचित्राश्चाटुकाराश्च सर्वे ॥ ९ ॥

डंकानादं प्रवृद्धं नवनवरसिका मल्लहेतोर्महान्तः
श्रुत्वा मल्लोचितेनासितसितवसनेनावृता वीरभावाः ।
व्यायामेदण्डभूतः शतशतविहितैर्दर्शयन्तः स्वपक्षं
चक्रुर्हुंकारशब्दं पृथुभुजजघनां मांसलाः पिण्डभूताः ॥ १० ॥

कृष्णो रामेण सार्धं बहुजनसहितः संसिद्धश्चोत्तरस्यां
श्रुत्वा शब्दं गभीरं जयजयसहितं हर्षसम्मोदपूर्णः ।
पश्यन् वीरान् विचित्रान् मधुरसमुदितान् पङ्क्तिबद्धान् तदानीं
दृष्ट्या सम्मोहयुक्त्या निजकरनिहितं पाञ्चजन्यं स दध्मौ ॥ ११ ॥

प्रासादञ्चित्रवासाः सरसिजनयना बालवृद्धा युवत्यः
पश्यन्त्यारुह्य दृश्यं सुललितवदन कृष्णचन्द्रञ्च दूरात् ।
उच्चस्याः संलपन्त्यो नृपतिपत्तिरे तेन योद्धुं प्रयाति
को वीरश्चेति निन्द्यो मधुपुरनगरे लज्जया विः युक्तः ॥ १२ ॥

डंकानादेन सार्धं सुपठितवदनी बालकौ वीक्ष्य केन्द्रे
कसेनाज्ञा प्रदत्ता निजविधिसहिता मल्लप्रारंभजन्या ।
दृष्टौ पूर्णं पुनस्ती पटुतरबलिनी वक्षसि क्रीडनस्थौ
लोकैर्वीरैः समस्तैर्नवनवसनैरावृतैर्बालवृद्धैः ॥ १३ ॥

दृष्ट्वा बालस्य शक्तिं क्षणनवविहितां तेजपूर्णाम् कलाञ्च
जाताः स्तब्धाः समस्ता विपुलबलयुत भ्रातरं तस्य तत्र ।
आकाशात् स्वल्पमेधैर्जलकणसहितैर्भूतं लप्लावयन्त
लोके प्राप्नोति चित्रं प्रमुदितहृदयः सत्यमित्थं गृहस्थः ॥ १४ ॥

कसो दृष्ट्वाग्नितेजं सततजयधृतं कृष्णचन्द्रं वरेण्यं
दग्धस्तस्याग्निपुञ्जे हृदयजतमसि मञ्जयन् दुःखसिन्धौ ।
आदेशं दत्तवान् तान् विपुलबलयुतान् राक्षसान् मत्तभूतान्
हन्तुं शीघ्रं परं हा कुलिशसमकरैः प्राणशून्या गतास्ते ॥ १५ ॥

इत्थं जाताः प्रसन्ना जयरवसहिता दर्शका हस्ततालैः
कर्णान् प्रस्फोटयन्तः क्रमिकजययुतं कृष्णचन्द्रञ्च दृष्ट्वा ।
द्रष्टुं वैकल्ययुक्तं विचलितमनसः कसराजस्य रूपं
शब्दञ्चक्रुर्विचित्रं ननु भयरहिताः पक्षिणो ग्राम्यगावः ॥ १६ ॥

कसेनाज्ञा प्रदत्ता नवबलवलिनः कृष्णचन्द्रस्य वीर्याद्
भीत्या घृत्वाऽऽशुबालं बहुसलिलचये तेजवह्नी क्षिप त्वम् ।
प्राणान् बालस्य तूष्णं हर ममपुरतश्चेति श्रुत्वा स मुष्टिः
हन्तुं शीघ्रं गतो हा! विपुल बलघरः प्राप्तवान् मृत्युपाशम् ॥ १७ ॥

मुष्टि प्राणान् त्यजन्तं निजनयनपुरी दृष्टवान् स प्रमत्तः
 क्रोधादन्धस्तदानीं विचलितवचनैरादिशत् हन्तुमेनम् ।
 वीराणामयगण्यो विपुलगिरिनिभस्तत्र चाणूरनामा
 श्रुत्वा कंसस्य वाक्यं मदलसितवपुर्हन्तुमैच्छच्च कृष्णम् ॥ १८ ॥

कृष्णं धृत्वा स वीरो गगनपथदिशि प्राक्षिपत् वायुवेगात्
 व्यीमादागत्य तूर्णं नवजलदवपुः किन्तु तस्यैव वक्षे ।
 स्थित्वा जग्राह कण्ठं कनकवपुरिर्वाहि पुरस्तात् कशाग्रै
 प्राणान् तत्याज दैत्यो जयजयवचनैरावृते खे तदानीम् ॥ १९ ॥

डंकानादं प्रवृद्धं जयजयवचनं दीर्घतामाप्तमेवं
 शब्देऽस्त्यर्थमुच्चैः प्रकटयति नरः स्वात्मभावं तदानीम् ।
 विख्यातो लोकमध्ये गुणगणसहिते खे गताः सत्यमुत्कान्
 शब्दा गत्यागतास्ते ननु सुरकथिता दर्शकान् मोदयन्ति ॥ २० ॥

वीराणां तालशब्दैः शकुनिमृगकुलाः शब्दयन्तो ब्रजन्ति
 सूर्यः पोताभविम्बबिलसति गगने मण्डलैरावृतस्थः ।
 श्रुत्वा शृंगालशब्दान् सकरुणविस्तं कुक्कुराणाञ्च तत्र
 कंसो भीत्या प्रपन्नो दिशि दिशि शठधीः प्रारभद् द्रष्टुमन्यम् ॥ २१ ॥

कंसो दृष्ट्वा स्ववीरान् प्रथितजनकुले प्राणशून्यान् समस्तान्
 कृष्णं सोत्साहितं तं सकलनरगणान् तस्य पक्षाश्रिताञ्च ।
 भीत्या तूर्णं विवेश स्वप्रथितभवने द्वारमार्गेण भूयः
 मोक्तुं मत्तान् गजेन्द्रान् प्रचलितनयनः प्रादिशद् वायुवेगात् ॥ २२ ॥

आयाता हस्तिनस्ते बहुमदसहिता घूलिकतुं तदानीं
 भीत्या लोकान् सवेगैः दिशिदिशि नितरां सङ्कुलान् गन्तुमुत्कान् ।
 दृष्ट्वा दन्तान् गृहीत्वा सपदिनिजहलेनाथ चक्रेण तेषां
 चक्री रामो सवेगौ पृथुलगुरुरान् मस्तकान् कृत्तावन्तौ ॥ २३ ॥

सत्यं सूर्यो ग्रहाणां सरसि नवदनो ध्वान्तभूतान् निकृष्टान्
 राज्ञः कंसस्य वीरान् मधुरसरसिकान् प्राणशून्यान् चकार ।
 राजानं द्रष्टुकामो जयरवसहितो लोकवृन्दैरुपेतः
 सिद्धहारेणशीघ्रं द्रुततरगमनैः प्राविशद् राजगेहे ॥ २४ ॥

मालाकारात् सुमाल्यं वसनमधिपतेः सूचिकारात्सुगन्ध
 ताम्बूलं स्वरणभूषा नृपतिपरिचरात् पार्श्वसंस्थान् गृहीत्वा ।
 धृत्वा वृत्वाथ लोकान् हलधरसहितो द्वेषिणञ्चापि हत्वा
 कंसस्याग्रे सचक्रीः कनककषलषज्ज्योतिरूपो जगाम ॥ २५ ॥

दृष्ट्वा तेजः स्वरूपं सकलजननिधेः सम्मुखस्थस्य कंसः
 शस्त्रं चक्रं भ्रमन्तं विविधगतियुतं पीतवस्त्रस्य तत्र ।
 पार्श्वे गौशङ्करामं विशितपटधरं कालकालं विशाल-
 च्छिल्लीभूतश्चक्रम्पे प्रथितहलभृतं विद्युदाभं तदानीम् ॥ २६ ॥

दृष्ट्वा रामस्य तेजः शशिकरवदनस्याशु कृष्णस्य जातः
 कंसः कान्त्या विहीनः परिजनसहितः सैनिकारतस्य हीनाः
 संलक्ष्यन्ते तदानीं नृपतिपरिसरे सूर्यचन्द्रप्रकाशा
 भानोस्तीव्रप्रकाशे शशधरकिरणे तारका कान्तिहीनाः ॥ २७ ॥

ज्ञात्वा राज्ञो विचारान् निजनिजभवने संस्थितास्ते गृहस्थाः
 प्रच्छन्ना ज्ञानयुक्ता नृपतिपरिकरा पीडितारताडिताश्च ।
 बालौ तौ हन्तुमुक्तं शशिकरसदृशौ दुष्टभावञ्च मत्वा
 सम्पूर्णे तस्य राज्ये विहितविधियुतं स्वं विरोधं प्रचक्रुः ॥ २८ ॥

तस्मिन्नेवार्तकाले बहुमदसहितो गर्वयुक्तोऽथ कसः
 श्रुत्वा दूताच्च सत्यं मधुपुरमभितः क्रान्तिपूर्णान् मनुष्यान् ।
 नाशः कसस्य भूयाज्जयतु जननिधिः कृष्णचन्द्रो हि वाचं
 दुर्गस्यारक्षकाणामसमयनिधनं शोकपूर्णो बभूव ॥ २९ ॥

आयान्तीति प्रवेगस्तुमुल्लयुता दुर्गद्वारं हि भङ्क्त्वा
सक्रोधा दण्डहस्ता विविधजनपदादागताः शोषितास्ते ।
वीरान् दुर्गस्य मुख्यानधिपतिमभितः संस्थिताञ्चापि हत्वा
ज्ञात्वा क्रोद्यान्धभूतः सपदिपरिचरानादिशत् तत्रगन्तुम् ॥ ३० ॥

शोकात्तं दंत्यराजं विचलितनयनं गन्तुमुत्कण्ठितश्च
दृष्ट्वा कृष्णस्तदानीं प्रहसितवदनो धीरगंभीरवाक्यैः ।
मेघौघस्यान्तरालैः सदिप्रकटितैर्विद्युदाभासमेतै
रुचे तिष्ठात्र भूयो नहि तव गमनं शोभते सम्मुखस्थः ॥ ३१ ॥

हन्ता त्वं बालकानां श्रुतिपथनिरतानां जनानामृषीणां
धाता तेषां धनानां छलबलरहितानां बधूनां गृहीता ।
वैश्वेन्याद्यपूर्णाः सकरुणहृदयाः सन्त्यनेकास्त्वयं
कारायां ते महान्तो बहुगुणसहिता दोषहीना रुदन्ति ॥ ३२ ॥

मां दृष्ट्वा बालकं किं ब्रजसि यदि तदा श्रूयतां साम्प्रतं भो !
धैर्यं ज्ञाने बले वा बहुविधविभवे धर्मकार्ये व्रतैर्जपि ।
आयुर्नैव सनोक्ष्यं प्रथितमिति जनैर्ज्ञायते भूतले तत्
बाला गीर्वाणवाणी भवति नहि सदा दाहयत्यल्पवह्निः ॥ ३३ ॥

श्रुत्वा गंभीरवाणीमय भुवनपतेः कृष्णचन्द्रस्य तस्मिन्
कंसस्तूर्णं चक्रम्पे परमधिकतमाच्छन्नभूतोऽस्य पाशे ।
बद्धो मत्स्येव चक्रे दिशिदिशिगमनं खे खगेवार्तयुक्तो
नून मायाप्रपञ्चे निपतति कुटिलः कर्मभोगाय चान्ते ॥ ३४ ॥

अत्याचारेण युक्ता तव प्रथितभुजौ भञ्जनीयौ कथं न
नेत्रे कारुण्यशून्ये दयजलरहिते स्फोटनीये शुभाय ।
दुर्वाक्येनापि पूर्णं मुखमिदमशुभं स्फोटनीयं प्रदीप्तं
पाशैर्वद्धं नरेशं कटुमधुचगनैः प्रावदत् कृष्णचन्द्रः ॥ ३५ ॥

आयातः सूचनार्थं नगरमभिवृत्तः क्रान्तिपूर्णं नृलोकं
ध्वस्तं दुर्गं समस्तं सकलमपहृतं राजकोषं धनान्तम् ।
वह्नेज्ज्वलः प्रचण्डः प्रविशति परितो राजकार्यालयञ्च
राज्ञः संसूचकोऽयं परमिह भवने त्रित्रमन्यद् ददर्श ॥ ३६ ॥

क्रोधान्धो रक्तनेत्रः कनकरचित्सिंहासनस्थः प्रमत्तः
कृष्ण हन्तुं प्रवृत्तः सरसिजनयन सस्मितं धैर्ययुक्तम् ।
हस्ते धृत्वा कृपाणं श्रुतिकटवचनेस्तत्र दुर्भाग्यपूर्णं
स्तस्मादुत्थाय कंसः लघुलघुगमनैराजगामाशु धृष्टः ॥ ३७ ॥

कृष्णस्याग्रे स कंसो बहुमदसहितः क्रोधभावैरुपेतः
शस्त्रञ्चच्छत् प्रहर्तुं गुह्यगतिसहितो रुद्धवीर्यस्तदानीम् ।
मन्त्रैः रुद्धात्मवेगो विपुलबलयुतस्तत्र भोगीव सद्यः
दृष्ट्वा तस्यात्मतेजो विचलितहृदयो दुःखपूर्णो बभूव ॥ ३८ ॥

श्रुत्वा शंखस्य घोषं सपदिहलधरः कर्षणं कर्तुं त्मुकः
कंसस्यासन्नवीरान् दिशि दिशि विहितान् स्वंहलैः नैगृहीत्वा ।
आरेभे वीरशब्देमुदितगतियुतो घर्षितु भूमिभागे
रज्ज्वा बध्वाऽयमूर्तिं ननु निजभवने बालकस्येव तत्र ॥ ३९ ॥

दृष्ट्वा कंसस्य मुद्रां प्रहसितवदनो व्यग्रचित्तस्य तस्य
स्मृत्वाऽधमस्य संख्यामवनतधरणीं दुःखपूर्णञ्च लोकान् ।
धमस्यारक्षकोऽसौ विदितबहुयशा शान्तचित्तः सुविज्ञ
श्चक्री चक्रेण चान्ते कनकगुणवृत्तं मस्तकं संचकर्त ॥ ४० ॥

रक्तालिप्तोत्तमाङ्गो विलसति पुरतो दीर्घनिद्रानिषण्णः
धात्री क्रोडेऽथ तस्याननरसनिकरं स्यन्दते मन्दगत्या ।
अन्यस्यां वेदिकायामरुणपटवृत्तो रक्तलिप्तः कबन्धो
वायोर्वेगात्तदानीं पतति लुळति वैः राजराजस्य नेहे ॥ ४१ ॥

रक्ताम्भोजैः किरीटो विविधमणियुतो भाललग्नः शिरस्थो
 देहात् कंसस्य दूरे नवस्विरवृतो भूमिभागे निपण्णः ।
 किं वा लोभात् पृथिव्याः किमुदधिकभयाद् भीतभीतोऽस्ति तस्मात्
 नूनं संसक्तयोगादपथपथगतिः क्रूरतां वा तनोति ॥ ४२ ॥

रक्तालिप्ताङ्गबन्धो मधुपुरनृपतेर्दृश्यते वै कवन्धो
 धारां फुत्कारपूर्णां वमति सततगां शोणसिन्दूरशोभाम् ।
 हानः स्नेहेन दोषः प्रमुदितशिखया लीनतां याति भूयो
 नूनं कंसोऽपि चान्ते प्रकटयति निजं तादृशं दीपतेजः ॥ ४३ ॥

उत्प्लुत्येवं नृपस्य सुवटितवदनं रक्तवेगात्तदानीं
 शून्य तापेन भूत्वा प्रशिथिलगतिकं भूमिमध्ये पपात ।
 तत्रैः क्षित्यादियुक्तैः सकलचरवपुः निर्मितञ्चान्तकाले
 नूनं तेष्वेव सम्यक् मिलति भुवि सदा ज्ञानवन्तो विदन्ति ॥ ४४ ॥

मृत्युं कंसस्य यावद् विशितपटधरस्तस्य वीराननेकान्
 दोर्वैः शस्त्रैश्च तोक्ष्णैर्हूलमिति विदितैः प्राणशून्याञ्चकार ।
 शस्त्रं त्यक्त्वा पुनर्ये करपुटसहिताः प्राणभिक्षां ययाचुः
 तेभ्यो दत्त्वाऽभयं तत् विदितशुभयशा प्राप्तवान् वीरसंज्ञाम् ॥ ४५ ॥

मृत्योर्वृत्तं समस्ते मधुपुरनगरे वायुवेगात् प्रपूर्णं
 कर्णात् कर्णे तदानीं मुब्रमभिमुखतस्तस्य पौरस्थितानाम् ।
 वृद्धा बाला युवत्यः प्रमुदितवदना मन्यमानाश्च धन्यं
 चक्रुस्ता लोहनृत्यं करतलसहिताः स्वात्मभावेरुपेताः ॥ ४६ ॥

उत्क्रान्तिः सन्निविष्टास्तुमुलरवयुता भिन्नदेशागतास्ते
 सिंहद्वारात् प्रविष्टा गिरिसमभवने शस्त्रकेतुं गृहीत्वा ।
 श्रुत्वा मृत्युं नृपस्य प्रहसितवदनाः शान्तचित्ताह्यभूवन्
 सत्यं कार्यस्य सिद्धौ जगति नरगणाः प्राप्नुवन्ति प्रमोदान् ॥ ४७ ॥

श्रुत्वा नाशं तदानीं मधुपुरनृपतेः सत्वरं भावपूर्णाः
 ङकाभेरीमृदङ्गजैनपथ — प्रथितैः राजगेहस्य तस्य ।
 वाद्यैर्नृत्येस्तेता अभिनयचतुरा वादका मोदमुख्याः
 ङं ङं शब्दैर्विचित्रैस्तुहुतुहुरणनेवं — वमश्चाभिनन्दुः ॥ ४८ ॥

शब्दाः खे सञ्चरन्ति प्रथितविजयजा दीर्घभूताः प्रभूताः
 श्रुत्वा तान् पादपस्था मधुपुरभवने पिञ्जरस्था गृहस्थाः ।
 उड्डीनस्याः पुरस्थाः सततगतियुताः पक्षिणो वै सुखस्थाः
 श्चक्रुः स्वं स्वं निनादं परभिह । यिता वायसाः कां गिरन्ति ॥ ४९ ॥

मन्दो मन्दः सुगन्धः प्रवहतिधनवनः शीतलः सौख्ययुक्तः
 गावः शब्दैः स्वकीयेस्तदितरपशवश्चापि सम्मोदपूर्णाः ।
 चक्रुर्भाविप्रकाशं प्रथिलबहुलता पादपाः सन्ति हृष्टा
 माङ्गल्ये पुण्यकाले भवति सुखयुतः सर्वभावेन भूतः ॥ ५० ॥

नानादेशागतास्ते विविधपटवृता दुर्गमध्ये प्रविष्टा
 विस्तीर्णे भूमिभागे प्रमुदितहृदया धर्मरक्षात्रतस्थाः ।
 शान्तैर्भाविरेतिष्ठञ्जयरवसहिताः स्वामिनं द्रष्टुकामाः
 सत्यं सत्पात्रहेतोः सकलनरगणाः सोत्सुकाः सम्भवन्ति ॥ ५१ ॥

उच्चस्थाने विचित्रे नवनवहरितैर्वन्दनद्वारयुक्तैः
 पत्रैः पुष्पैरथान्यैर्मृदुलकिसलयैर्भाति भव्यः सुमञ्चः ।
 आरोढुं तत्र मञ्चे द्रुममयरचिता पञ्चसोपानपङ्क्तिः
 शोभामत्यर्थनूतनां रचयति नितरां मानसाह्लादहेतोः ॥ ५२ ॥

आहूयामात्यवर्गान् नृपतिपरिचरानुग्रसेनं महान्तं
 पूज्यान् राज्यस्य वृद्धान् कुलगुरुसहितान् कृष्णचन्द्रः सुरेशः ।
 सर्वान् सम्बोध्य वीरानथ निगमविदान् तस्य संस्कार-हेतोः
 श्रुत्या मार्गेण शीघ्रं विदितहलधरं प्रयामास तत्र ॥ ५३ ॥

प्रासादस्यंकदेशे मुदितहलधरो लोकमार्गेण श्रुत्या
 गन्धेर्धूपेश्च काष्ठैरगरुघनरसैर्वेदमन्त्रैस्तदानीम् ।
 एतस्याङ्गानि दग्ध्वा मुदितहुतवहे देवलोकस्य योग्यं
 सत्यं ब्रूतात्मपापं विदितमनुपया तं हि देवञ्चकार ॥ ५४ ॥

ये जीवाश्चाग्निदग्धाः श्रुतिविहितपथा मन्त्रयुक्तैः पृथिव्यां
 संस्कारः पापपूर्णाः श्रुतिविकृतिविदा संस्कृता वा भवन्ति ।
 येषामौर्ध्वीक्रिया वा भवति दशदिनं श्रद्धया यावदन्ते
 तेषां पापानि नूनं द्रुततरगमनैर्यान्ति वेदप्रकाशे ॥ ५५ ॥

कृष्णस्पर्शेण कंसो विपथपरिगतो देवमार्गे प्रविष्टः
 किंवा चक्रप्रभावादसुरनरपतिश्चक्रयाने प्ररूढः ।
 स्वर्गे सौभाग्यपूर्णः सुखकरनिगमे मृत्युमासाद्य तत्र
 नूनं सौभाग्यपूर्णं सुखकरनिधनं जायते मोक्षयुक्तम् ॥ ५६ ॥

इति विहितप्रथाभिस्तत्र सम्पाद्य रामो
 द्रुततरगतियुक्तस्तस्य संस्कारमेवम् ।
 विपुलजनसमूहे मञ्चदेशे ययौ वै
 जयजयरवयुक्ता यत्र लोकाः समस्ताः ॥ ५७ ॥

कृष्णोदयस्य भव्यस्य महाकाव्यस्य स्रग्धरः
 कंसवध — इतिख्यातः सर्गश्चात्र त्रयोदशः ।
 पाण्डेयोपाधियुक्तेन वेदमार्गानुगामिना
 रामाशीषेण सम्पन्नो लोककल्याण — हेतवे ॥ ५८ ॥

श्रीकृष्णोदये महाकाव्ये कंसवधो नाम त्रयोदशः सर्गः सम्पन्नः ।

चतुर्दशः सर्ग

अथ क्रियां तस्य समाप्य दैहिकीं
 सुरद्विषः कृष्णपटो विधानतः ।
 पित्रोऽप्यसेनेन सहा जगाम सः
 मञ्चे विचित्रे किल लोकसंकुले ॥ १ ॥
 सुतस्य वाक्येन भयाद्धि तस्मात्
 कारागृहस्थस्य दशमतिष्ठत् ।
 यश्चोऽप्यसेनः किल पुत्रमृत्यौ
 कृच्छ्रं स सम्प्राप महत्तदानीम् ॥ २ ॥
 आत्माभिजातेन सुतेन सर्वे
 भवन्ति लोकाः सुखिनः पृथिव्याम् ।
 अथेव दुःखं किल तस्य मृत्यौ
 कुपुत्रभूतेऽपि समाप्नुवन्ति ॥ ३ ॥
 स्वार्थेन युक्तैर्नितरां कुपुत्रे
 मर्ता हता चात्र पिता निबद्धा ।
 तथापि तौ तस्य विनाशकाले
 शोकेनयुक्तौ भवतो नृलोके ॥ ४ ॥
 आदर्शपुत्रेः पितरौ प्रसन्नौ
 संसेवितौ तौ सततं पृथिव्याम् ।
 भवन्ति पुत्राश्च ऋणान्प्रमुक्ता
 वेदस्य शिक्षा हि विचारणीया ॥ ५ ॥
 कारागृहस्थौ पितरौ ब्रजेशो
 गत्वाऽथ नत्वा मुमुचे तदानीम् ।
 तस्मात् प्रमुक्तौ समवापतुस्तौ
 प्रसन्नतां सोऽपि ऋणान्प्रमुक्तः ॥ ६ ॥

कारागृहात् योऽपि पितुः प्रयत्नाद्
बहिर्गतो भीषण — कृष्णरात्रौ ।
स बालकृष्णः किल साम्प्रतं तौ
विमोच्य तस्मान्मुदितो बभूव ॥ ७ ॥

भवन्ति लोका मुदिताः फलेन
कार्यस्य सर्वस्य कृतस्य लोके ।
कृतेऽथ कार्ये खलु सर्वभावो
विकासमायाति ततः क्रमेण ॥ ८ ॥

मुक्ताः समस्ता श्रुतिधर्मरक्षकाः
कारात्तथा लघ्वपराधिनो जनाः ।
रुद्धा वहिर्वाग्निगडेन चापरा
गृहेषु हर्म्येषु वनेषु सर्वथा ॥ ९ ॥

हृष्टस्तथा साधुजनैः सुसंयुतो
देवाधिदेवस्त्वरितं समागतः ।
ददर्श लोकानखिलान् समुत्सुकान्
सुसंस्थितान् भाषणरम्यमञ्चके ॥ १० ॥

उत्तीर्य सोपानमनु - क्रमेण
जगाम कृष्णः किल प्रोच्चमञ्चे ।
नतेन मूर्ध्नाञ्जलिना समस्तान्
लोकान् हि वाचा प्रथमं ननाम ॥ ११ ॥

विनीतवाक्यं भुवि सज्जनानां
विनीतवेषं विनतोत्तमाङ्गम् ।
आभूषणञ्चास्ति विनीतकार्यं
नूनं विनीता विजयं लभन्ते ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा पुनस्तं नवनीरदाभं
 गंभीरवाक्यैः करतालशब्दैः ।
 विनीतकृष्णं विजयस्वरूपं
 संस्वागतञ्चक्रुरहो मनुष्याः ॥ १३ ॥

उक्तेषु लोकेषु जयेति तत्र
 तिष्ठत्सु भूयः स कथं कथञ्चित् ।
 जगाद कृष्णो मुदितस्तदानीं
 दीक्षान्तवाक्यानि समस्तलोकान् ॥ १४ ॥

शृण्वन्तु लोका विजयं विशिष्टं
 युष्माकमित्थं श्रुतिरक्षकाणाम् ।
 साफल्यमाप्नोति सदैव लोको
 व्रतेन धर्मेण च कर्मयोगः ॥ १५ ॥

व्रतेन दाक्षिण्यगुणा लभन्ते
 धर्मेण सर्वाणि फलानि लोकाः ।
 जयाय लोकार्ययुतानि लोके
 परार्थतत्त्वानि हि कर्मयोगैः ॥ १६ ॥

दुष्टस्य कार्येण सदा भवन्ति
 प्रपीडिता लोकरता हि भूमौ ।
 इच्छन्ति त्राणाय परन्तु वाचा
 तिष्ठन्ति हीना व्यवहारदीनाः ॥ १७ ॥

प्रोत्साहिता दुष्टजना नृपेण
 कुर्वन्त्यकार्याणि यदा पृथिव्याम् ।
 प्रपीडिता यत्र भवन्ति सन्तो
 नूनं तदा नष्टमुपैति राज्यम् ॥ १८ ॥

राज्ञः कुकृत्येन यदा भयाती
 दुःखाग्निना प्रज्वलिता भवन्ति ।
 तदा नरा प्रज्वलिताग्नि — पुञ्जे
 दहन्ति राज्यञ्च प्रदाहयन्ति ॥ १९ ॥

नृपस्य नीतिनितरा विचित्रा
 सत्यं जगत्यां विविधा प्रजाम्यः ।
 जानन्ति तां नीतिविदश्च सर्वे
 कुर्वन्ति कार्याणि कथं न ताम्यः ॥ २० ॥

स्वार्थान्धभूताः किल शासका ये
 राज्ये विधानं परिवर्तयन्ति ।
 अधर्ममार्गेण बल — प्रयोगे
 स्तेम्यः पदं नास्ति हृदि प्रजानाम् ॥ २१ ॥

समानकार्यस्य फलं समानं
 राज्ये नृपाणां यदि दीयते चेत् ।
 तुष्यन्ति तेभ्यः सकला मनुष्याः
 कुर्वन्ति योगं हृदयेण शीघ्रम् ॥ २२ ॥

अन्नं प्रजानां खलु जीवनाय
 वस्त्रं शरीरस्य च रक्षणाय ।
 निवासहेतोर्भवनं समेषां
 राज्ञा स्वराज्ये प्रतिपूरणायम् ॥ २३ ॥

कृषेविकासाय जलस्य कार्या
 पुष्टान्तबीजस्य कृते व्यवस्था ।
 अवर्षणे तेन जलोत्प्लवे च
 खाद्यस्य पूतिस्त्वरितं विधेया ॥ २४ ॥

शिक्षा प्रदेया ननु वालकेभ्यो
यथोचिता धर्ममुखेन राष्ट्रं ।
निरक्षरोन्मूलनमेव कार्यं
ज्ञानामृतेभ्यो नितरां प्रजानाम् ॥ २५ ॥

शिक्षा हि राष्ट्रस्य विकासहेतोः
प्रजाजनस्याथ भवेत् सदैव ।
ज्ञानेन युक्ता नितरां मनुष्या
लक्ष्यं समग्रं समवाप्नुवन्ति ॥ २६ ॥

यत्नं विधेयञ्च नियोजनार्थं
राज्यस्थितानामनियोजितानाम् ।
योग्येषु कार्येषु सदा प्रभूतं
महत्त्वमेषां ननु दर्शनीयम् ॥ २७ ॥

वर्णव्यवस्था किल कर्मप्रेरिता
धर्मव्यवस्थाऽखिलराष्ट्रसम्मता ।
राज्ये भवेद् यस्य नृपस्य शाश्वतं
सदैव राजा भुवने प्रकाशते ॥ २८ ॥

सम्मानपूर्वं खलु प्रेक्षणीयाः
प्रजाः सदा कार्यविशेषकेषु ।
योग्याः सुयोज्या महनीयकार्ये
राज्ये पुरस्कारयुता भवेयुः ॥ २९ ॥

शिक्षाजगत्यां समुपासका ये
गृह्णन्ति शिक्षामथ शिक्षकेभ्यः ।
आचार्यकार्येषु रतास्तथान्ये
सदा पुरस्कारयुता भवेयुः ॥ ३० ॥

उन्मूलनं दुष्टजनस्य राज्ये
मानो विधेयः खलु सज्जनानाम् ।
सदैव पीडाहरणं विधेयं
संपीडितानां नितरां जनानाम् ॥ ३१ ॥

इत्थं समासेन नृपस्य कार्यं
दायित्वमेवं त्वरितं प्रकाश्य ।
राज्यस्थितानां सकलप्रजानां
जगाद कर्त्तव्यमहो ब्रजेशः ॥ ३२ ॥

कार्यक्रमो योगमपेक्षते च
राज्ये प्रजानां नृपतेः प्रजार्थम् ।
प्रभूतमायाति फलं तदानीं
साध्यस्य सिद्धिः खलु साधनेन ॥ ३३ ॥

राज्यं प्रजानां भवति प्रजाम्यः
सदा तु ताभिः सकलार्थसिद्धौ ।
निमित्तमात्रो नृपतिर्वरेण्यः
सञ्चालयत्येव समयकार्यम् ॥ ३४ ॥

राज्ञा प्रजाचिन्तनमेव कार्यं
कल्याणहेतोः खलु राजलक्ष्म्याः ।
प्रजा प्रसन्ना यदि जायते चेत्
लक्ष्मीगृहस्था भवतीह सत्यम् ॥ ३५ ॥

राज्ये सदा गुप्तचरा नियोज्या
ज्ञातुं रहस्यं सकल — प्रजानाम् ।
निरोक्षणार्थं विहितञ्च तेषां
सत्सेवकास्तेन तथा प्रयोज्याः ॥ ३६ ॥

कार्यं प्रजाभिः सततं सुकार्यं
 स्वकार्यवद्राज्यहिताय राज्ये ।
 कर्त्तव्यमेकं खलु सर्वसाध्यं
 सर्वे — विधेयं त्रिविधार्थसिद्धौ ॥ ३७ ॥

यत्रास्ति यो धैर्यबलेन कुर्यात्
 स्वकीयकार्यं मनसा सदैव ।
 राज्ये विकासो निहितस्तदानीं
 समाश्रितस्तत्र प्रजाविकासः ॥ ३८ ॥

राज्यस्य राज्ञः सकलप्रजानां
 कर्त्तव्यमित्थं सकलं प्रकाश्य ।
 पुरःस्थितं पूज्यमयोग्रसेनं
 निर्दिश्य सर्वान् पुनरप्युवाच ॥ ३९ ॥

अद्य प्रभृत्यस्य सुखप्रदस्य
 राज्यस्य राजा प्रथितोग्रसेनः ।
 राज्यासने स्थास्यति धर्मभूतः
 शुभाय राज्येऽखिलसज्जनानाम् ॥ ४० ॥

इच्छाम्यहं सम्प्रति चास्यपक्षे
 समर्थनं ज्ञातुमुपस्थितानाम् ।
 समर्थनीयः करतालशब्द—
 भवद्भिरेषो ध्वनिभिः प्रभूतैः ॥ ४१ ॥

कृष्णस्य वाक्यानि शुभाय मत्वा
 समर्थितोऽसौ करतालशब्देः ।
 ओं शब्दयुक्तैः समुपस्थितैस्तैः
 पूर्वानुरागात् हृदयेन तत्र ॥ ४२ ॥

शब्दा गभीराः करतालनिःसृता
हर्म्यस्य योगात् द्विगुणत्वमागताः ।
सृताः समस्ते गगने समन्ततः
श्रुताः पृथिव्यामथ दिव्यवासिभिः ॥ ४३ ॥

शब्दो हि नित्यः सकलार्थयुक्तो
व्याप्नोति तूष्णं गगने समस्ते ।
सदैव जीवा व्यवहारयोग्यं
गृह्णन्ति तं स्वश्रुतिशक्तियोगात् ॥ ४४ ॥

प्रस्तावितोऽसौ व्रजवलवभेन
समर्थितश्चापि जनैश्चसंख्यैः ।
श्रुत्वाथ शब्दानतुलान् गभीरान्
प्रसन्नचेता मुदितो बभूव ॥ ४५ ॥

समर्थितो यो नितरां प्रजामी
राज्यस्य नेता स भवेत् समर्थः ।
तदानुगच्छन्ति जनाः समस्ता
स्तं भाति लक्ष्मीर्मुदिता हि राज्ये ॥ ४६ ॥

प्रवृद्धशोकोऽपि सुखप्रवाहे
कालक्रमे मन्दमुपैति नूनम् ।
निःश्रेयसे कार्यमहो विधेयं
सदा नरैर्भोगमये हि लोके ॥ ४७ ॥

अन्तर्हितः पुत्रविनाशशोको
राज्यासना — नन्दयुतस्य राज्ञः ।
आनन्दसन्दोहनिमज्जितानां
विनाशमायाति गभीरशोकः ॥ ४८ ॥

मुद्रा मुखस्यास्य प्रमोदपूर्णं
 गतेऽथ नेत्रे हि विकासपूर्णं ।
 न दृश्यते पुत्र विनाश-शोको
 माया विचित्रा खलु जीवलोके ॥ ४९ ॥

यस्त्रायते पुन्नरकात् स पुत्रः
 तेनात्मजेनेव पिता प्रहृष्टः ।
 कारागृहे येन पिता निबद्धः
 कदापि तस्मै न ददाति शान्तिम् ॥ ५० ॥

कंसेन तुल्यास्तनुजाः पृथिव्यां
 भवन्ति कष्टाय पितुः सदैव ।
 वध्नन्ति निघ्नन्ति प्रपीडयन्ति
 कारागृहे ते पितरौ क्षिपन्ति ॥ ५१ ॥

उद्दीप्तभावा रसतां व्रजन्ति
 पराभिभूताः स्वगुणान् त्यजन्ति ।
 प्रकाशपुञ्जस्य पुरः स्थितान्
 भवन्ति बस्तूनि प्रकाशितानि ॥ ५२ ॥

कृष्णस्तु लोकाभ्युदयाय तत्र
 राज्याभिषेकस्य चकार राज्ञः ।
 उद्धोषणां पुण्यदिने प्रभाते
 शुभेषु शीघ्रं मनुजैर्विधेयम् ॥ ५३ ॥

उत्थाय शीघ्रं प्रथितोग्रसेनः
 सम्बोध्य सर्वानथ वाचमूचे ।
 नतेन मूर्ध्नाञ्जलिना तदानीं
 भवन्ति पूज्याः सततं विनम्राः ॥ ५४ ॥

मदेन वित्तस्य बलस्य मत्तः
 पुत्रो मदीयः किल कंसभूतः ।
 अन्यायमार्गानुचरो विनष्टो
 दुष्टाः सदा दण्डमवाप्नुवन्ति ॥ ५५ ॥

श्रेयोऽस्ति कृष्णस्य बलान्वितस्य
 सर्वं हि राज्ये परिवर्तनार्थम् ।
 अलौकिकस्यास्य गुणा विचित्रा
 जानन्ति लोके सकला मनुष्याः ॥ ५६ ॥

कारोगृहात् सम्प्रति तेन मुक्तः
 परं स्वतन्त्रोऽस्मि खगेव भूमी ।
 महत्त्वमेतस्य विलोकयन्तु
 सम्राट्पदं दत्तमनेन मह्यम् ॥ ५७ ॥

अयं महात्मा खलु लोकनेता
 लोकस्य रक्षां सततं करोति ।
 निमित्तमात्रोऽस्मि पदे नृपस्य
 जानन्तु सर्वे मम देशलोकाः ॥ ५८ ॥

सेवां करिष्यामि न राज्यशासनं
 राज्यं प्रजानां विदितोऽस्ति भूतले ।
 सञ्चालने योगमपेक्षते सदा
 प्रजास्तु मूलाः खलु राज्यमण्डले ॥ ५९ ॥

प्रजाः समस्ताः किल पुत्रभूताः
 स्वकीय — कार्येषु रता भवेयुः ।
 पुत्रस्य कार्येण सुशोभनेन
 पितुर्भनः सौख्यमुपैति नूनम् ॥ ६० ॥

अथोग्रसेनस्य वचः प्रसन्नं
 निशम्य लोकाः करतालशब्दैः ।
 ओंकारयुक्तैश्च गंभीरभावैः
 सम्मानवाक्यं जगदुस्तदानीम् ॥ ६१ ॥

एवं स राजा निजभावभूतान्
 शब्दान् समस्तान् त्वरितं प्रकाशय ।
 गुरुत्वभावेन नतेन मूढान्
 हैमासनं भव्यमलञ्चकार ॥ ६२ ॥

उत्थाय कृष्णः कृतवान् ततः परं
 गंभीरवाक्यैरिति घोषणां शुभाम् ।
 शुभाभिषेकस्य महोत्सवं नवं
 प्रातः सुलग्ने भविता यथाविधम् ॥ ६३ ॥

सभा समाप्ता सकलाः प्रजास्ताः
 सम्मोदपूर्णाः सुखिता बभूवुः ।
 महोत्सवे भागमथ ग्रहीतुं
 भावैरनन्यैरभवन् सयत्नाः ॥ ६४ ॥

शुभेऽथ लग्ने श्रुतिमार्गयुक्तो
 राज्याभिषेको नृपतेर्वभूव ।
 वेदस्य मन्त्रैर्विकृतिप्रधानै
 र्यथास्वरैर्वेदरतैस्तदानीम् ॥ ६५ ॥

समागतास्तीर्थजलैरुपेता
 महर्षयो विप्रपुरोहिताश्च ।
 आनन्दपूर्णा मुदिताः समस्ताः
 प्रजा बभूवुर्नितरामसंख्याः ॥ ६६ ॥

इति विदितवरेण्यः कृष्णचन्द्रस्तदानीं
 सपदि विविधदीक्षां कर्मयोगस्य दत्त्वा ।
 नृपकरारितापात् शुष्कपत्राणि तत्र
 निजकररससिञ्चन् प्राणयुक्तान्यकुर्वन् ॥ ६७ ॥

प्रजाः सर्वाः कार्यैस्तत्र मधुरमार्गैः प्रमुदिताः
 स्वतन्त्राः सञ्जाता नृपतिनिगडादत्र नगरे ।
 त्वदीयं सम्मानं प्रकटयितुमिच्छन्ति मनुजा
 नरः कृत्यैः स्वीयं भवति किल पूज्यः प्रतिदिनम् ॥ ६८ ॥

नृपस्य वाक्येन जगन्नियन्ता
 नृणामभीप्सामभिपूरणाय ।
 ओंकारशब्देर्जनमानहेतोः—
 स्वीकारवाच मनसा जगाद ॥ ६९ ॥

कृष्णोदये महाकाव्ये जयः कृष्णस्य वर्णितः
 उग्रसेनस्य राज्याप्तिर्वर्णिता च विशेषतः ॥ ७० ॥

सर्गे चतुर्दशे वृत्तां रामाशीषेण शोभनं
 तस्य भक्त्या प्रसादाच्च तस्मै पूणाय वर्णितम् ॥ ७१ ॥

श्री कृष्णोदये महाकाव्ये कृष्णविजयो नाम चतुर्दशः सर्गः

सप्तः ।

पञ्चदशः सर्गः

सभाकेन्द्रे रम्यं नृपतिभवने तद्विरचितं
विशालं स्वच्छाभं कनककुसुमैः रत्ननिकरैः ।
हरिद्वर्णैः पत्रैः प्रतनुगुणसूत्रैः सुविहितं
पृथग्व्यामायातं सुरसदनमेवात्र प्रथितम् ॥ १ ॥

सुधाद्रव्यैर्लिप्तं गगनदिशि गन्तुं भुवि सृतं
चतुर्दिक्षु व्याप्तं सुरमुनिगृहस्थेव सदनम् ।
तदग्रे व्यावृतं कनकगुणपुष्पैः परिवृतं
सभाकेन्द्रं नूनं सकलजनकल्याणनिरतम् ॥ २ ॥

सभाकेन्द्रे मञ्चो दिशति करपत्रैः परिवृतः
समागच्छन्त्वत्राधिकरुचिरवस्त्रा मम गृहे ।
भवन्तो विद्वान्सो निजनिजगणैर्मन्त्रसहिताः
सभा नूनं भव्या विलसति सभेयैर्जनगणः ॥ ३ ॥

क्वचित्सिंहाकारं क्वचिदपि मयूरेण सदृशं
क्वचित्कुम्भाकारं क्वचिदपि गजेन्द्रेण तुलितम् ।
अलंकारैर्युक्तं नवविरचितं द्वारमखिलं
ब्रजेशस्याभाभिविलसति पताकापरिवृतम् ॥ ४ ॥

जना माल्यं धृत्वा जयजयरवेश्चापि सदृशं
समायाताः शोघ्रं मधुरवरवाद्यैः परिवृताः ।
मृदङ्गानां शब्दा गगनगमने सन्ति निरताः
परिव्याप्तः सर्वो भवति विषयो व्याप्तनियमे ॥ ५ ॥

ध्वनिं श्रुत्वा देवा निजनिजविमानेन सहिताः
समायाता द्रष्टुं मधुपुरनगर्यां प्रमुदिताः ।
मुरारेः सम्मानं भवति त्रिधिना केन मनुजैः
सदाचारो नूनं भरतवसुधायां सुविदितः ॥ ६ ॥

तदानीं प्रासादं नगरमहिला गीतिसहिताः
 समारुह्यानेका नयनसफले सन्ति निरताः ।
 मुकुन्दस्यायाते कमलवदनं तस्य नितरा—
 महं द्रक्ष्याम्यादाविति गदति सर्वा प्रमुदिता ॥ ७ ॥

समायाते कृष्णे जयरवसमेता नरगणा
 नति चक्रुः सर्वे करपुटयुता मन्द्रवचनैः ।
 सभायां मुख्यस्यागमनसमये तत्र पुरुषाः
 सदाचारान् सर्वान् दधति बहुमानेन नितराम् ॥ ८ ॥

समुत्थायात्मानं सरसिजकर स्वस्तिवचनैः
 समेषां तान् भावान् सपदि परिभाव्यादिपुरुषः ।
 निघायोच्चे मञ्चे प्रथममपसव्यं हि चरणं
 समातस्थौ प्राच्यां नवमुकुटयुक्तो दिनमणिः ॥ ९ ॥

सभामञ्चे कृष्णो लसति नववस्त्रैः पारवृतः
 कलापूर्णश्चन्द्रः शरदि सितरात्रौ प्रमुदितः ।
 किमुच्चन्द्रस्याभा मधुपुरसभायां प्रकटिता
 किमाहोस्विद्व्यो दिनकरकरो भाति सकलः ॥ १० ॥

कृतं गानं कैश्चिन्मधुररवयुक्तैः प्रमुदितै—
 गले मालां दत्वा मलयरजयुक्तां वननवाम् ।
 विशिष्ट्येनार्घ्येणाचरितमखिलं कृत्यमपरं
 जगादेको वाक्यं विनयसहितं तस्य सविधे ॥ ११ ॥

वयं घन्या घन्यं नगरमखिलं बस्तुनिकरं
 नदी घन्या घात्री तव मधुरवाक्यैः प्रतिपलम् ।
 त्वदीयं सम्मानं भवति मथुरायां सुवचनै—
 श्चतुर्थी वाक् नूनं सकलजनतोषाय विदिता ॥ १२ ॥

न मानस्य ज्ञानं विविविहितपूजा न विहिता
न पादार्घ्यं सम्यक् फलकुसुमगन्धैर्विरचितम् ।
परं स्नेहासिक्तैर्हृदि निहितभावेर्नवनवै—
जंतानां सम्बन्धो भवति मनसा रागसहितः ॥ १३ ॥

युगान्तं संजातं कुपथपरिभाषा व्यपगता
विचारो दुष्टानां मधुपुरप्रदेशाद् व्यपगतः ।
यथा राजा राज्ये विलसति तथा तस्य जनता
नृपस्याचारेणाचरितमिह राज्यं विजयते ॥ १४ ॥

घनान्धो ज्ञानान्धो भवति यदि राजात्र भुवने
बलान्धो गर्वान्धो दिशति तमसाच्छन्नवचनैः ।
न जानात्यज्ञाने किमिह कथितं मत्तसदृशं
तदा कार्यैर्नूनं पतति भुवनेऽसौ हतमुखः ॥ १५ ॥

किमस्माभिः कार्यं मधुपुरनिशाया व्यपगते
कथं श्रेयस्कार्यं भवति जनतायाः प्रचलनम् ।
प्रकाशं तथ्यानां दिशतु गुह्यवाक्यैर्जनकृते
नशणां लोकोऽयं परभुवनपूज्यो विजयते ॥ १६ ॥

समुत्थायापीठान्मधुपुरनृपश्चापि वचनः
सुवर्णालङ्कारैः श्रुतिमधुरपद्यैः सुललितैः ।
विधानं पूजाया विधिविहितमार्गैर्भगवते
विधायाधानार्थं सपदि बहुमानञ्च कृतवान् ॥ १७ ॥

गते वक्तुं कृष्णे नवरुचिरपीठे तदनु तैः
समासीनैर्लोकैः करतुमुलशब्दैः प्रकटितम् ।
तदानीं सम्मानं मधुरबहुमानं स्वमनसा
सदाचारो ह्येषो भरतवसुधायां विजयते ॥ १८ ॥

प्रभा कृष्णस्यादौ जनजनसमक्षे प्रकृतिता
 ष्वनिर्मन्त्रो धीरो व्रजति सहसा वेदविहितः ।
 तरंगाणामङ्गं सलिलनिकरे तत्र तनुते
 प्रकाशो व्यानोति प्रखरगतिनासौ तदधिकः ॥ १६ ॥

अथोवाचामूल्यां सकलजनकल्याणनिहितां
 षडङ्गैः संयुक्तां श्रुतिविहितवाचं सुखप्रदाम् ।
 समेषां पात्राणां भुवनविदितानां सुखकृते
 प्रकाशस्यापूर्वं वचनमिदमेकं स्थिरपदम् ॥ २० ॥

जगत्यां ये जाताः पशुपुरुषस्याभिकृपया
 द्विधा भिन्ना सवे प्रकृतिनियतास्तेऽखिलचराः ।
 नरो नारी नूनं प्रकृतिपुरुषस्यात्म — निहितं
 स्वरूपं तस्येति प्रतिनिधिपदं प्रातिपदिकम् ॥ २१ ॥

भवेद् व्यक्तेः संज्ञा ननु भवति यत्कर्मनिरता
 पृथिव्यां कर्माणि श्रुतिविहितमार्गस्य मनुजैः ।
 सदा सम्पाद्यन्ते निजनिजप्रभावैः प्रतिदिनं
 प्रभावः कार्याणां प्रथयति नरत्वं त्रिभुवने ॥ २२ ॥

शरीरं सत्त्वानां भवति रथरूपं परमहो
 शरीरे तिष्ठन्तं रथिनमिह कर्त्तव्यपुरुषम् ।
 न पश्यन्त्यामोदे विषयतुरगास्तं स्वमखिलं
 तथात्मानं नूनं विषयनिहिता लोकगमने ॥ २३ ॥

क्वचित्कार्याकार्यं भवति भुवने तज्जनविधौ
 सदा वै ज्ञातव्यं निजविहितरूपं सुचरितैः ।
 समत्वं सर्वेषां जननप्रकृतौ जीवनिवहा—
 मतस्तद्व्यापारे प्रकृतिनिरतास्ते निजगुणैः ॥ २४ ॥

क्वचित्कुक्षौ शेते विविधरसतृप्तः प्रमुदितो
जरायुजलिऽस्मिन् वसति नवमासं नववपुः ।
जनन्या भागोऽयं पतति भुवने प्रश्नसहितः
कदाहं क्वाहं का कथयतु गतिर्मे कुह भुवि ॥ २५ ॥

घरण्यामायाते सति वदति मामेति मनुजः
यदा वै बालत्वं ब्रजति जनकस्यात्मसदने ।
युवावस्थायां धिक् घनबलमदस्यान्धकुहरे
तदा दीप्ते वह्नौ पतति नरकाकः सलभवत् ॥ २६ ॥

अहंकारोन्मत्तो गजति गजराजो गिरिगृहे
मृगेन्द्रो निद्रार्तो मृगरुधिरपानैः प्रतिदिनम् ।
धनोन्मत्तो भूत्वा परिजनसमक्षे च प्रलपन्
मृगेन्द्रस्याचारं चरति मनुजो नागसदृशः ॥ २७ ॥

पितुर्वाक्ये शास्त्रे गुरुजननिदेशे न च पुनः
न मातुः सन्देशे भवति मदमत्तस्य गमनम् ।
कुमार्गे विश्वासः कुगतिगमनस्याद्य नितरां
वचो वाणस्येवापतति मुखदेशात् प्रतिदिनम् ॥ २८ ॥

पुरा देवाचारो भरतवसुधायां सुविदितो
नरार्णा देवत्वं प्रथितमखिले देवसदने ।
नरत्वं देवेभ्यः सततमधिगन्तुं प्रयतितं
परं दैत्याचारश्चलति ननु देशे प्रतिदिनम् ॥ २९ ॥

न यज्ञो देवेभ्यो हुतवहमुखेभ्यो न च हवि-
र्वषड् देवेन्द्राय क्वचिदपि न गेहे प्रभवति ।
विहाराराहारभ्यां विलसति नरः कार्यमभितः
स्वधाकारो नूनं कथमपि पितृभ्यो न भवति ॥ ३० ॥

न दानं सम्मानं क्वचिदपि जनेभ्यः प्रथयति
 गुह्योराज्ञां श्रुत्वा गजति गजराजेन सदृशः ।
 तिरस्कारं कर्तुं सदसि यतते तत्र पुरुषान्
 खलस्याचारेण प्रतिपलमलञ्चात्र कुरुते ॥ ३१ ॥

न कार्यं निष्कामं विदधति नराः स्वार्थानिपुणाः
 सकामं कार्यं वा सकलसमये लोभवशगाः ।
 परेषां का हानिर्भवति सततं तेन भुवने
 न जानन्त्यामोदे परधनरता मन्दपुरुषाः ॥ ३२ ॥

सदाचारो नष्टः प्रमुदितजनानां प्रतिपलं
 समायाता भिक्षा विकृतपरिभाषात्र भुवने ।
 प्रयाताः संस्कारा ऋषिभिरभिदत्ताश्च सकला
 न जाने किं जातं परिणमति कालो नश्वरियम् ॥ ३३ ॥

प्रकाश्याख्यां काञ्चिन्मधुपुरनगर्यास्तदनु वै
 जगत्कल्याणायामितधवलधामा स्वमनसा ।
 विचारानाचारान् कथयति समग्रान् प्रमुदितः
 प्रसन्नात्मा नूनं भवति हितसाध्यो जनकृते ॥ ३४ ॥

पृथिव्यां लोके वा सूतमसूतमस्मिन् यदखिलं
 समासक्तं तत्त्वं तदिह परमाराध्यमनसा ।
 हिरण्याण्डाद् गर्भात् परमपुरुषस्यास्य प्रभवो
 मनुष्याणामादौ जलमयविकारे बहुसूते ॥ ३५ ॥

धराया आधारे परमपुरुषेणापि कथितं
 बहुस्यामेकोहं प्रकृतिपुरुषो यो समुदितौ ।
 तदा नूनं जातौ बहुभक्तितुमिच्छाभिरिति तौ
 समग्रं तद्दृश्यञ्चलति पुरतः सृष्टिनियमे ॥ ३६ ॥

जगत्सर्वं भिन्नं प्रकृतिपुरुषस्यांशजनितं
 क्रियाभिः संयुक्तं तदनुप्रयितं जातिनिकरम् ।
 क्रियाया वैभिन्यात् परिचयपदैस्तन्निगदितं
 समेषां सत्त्वानां प्रकृतिनियतं सत्त्वमखिलम् ॥ ३७ ॥

त्रिधा भिन्ना लोकास्त्रिगुणविभवैस्ते च सकलाः
 परं तेषां मूलं भवति सततं सत्त्वसहितम् ।
 अतः सर्वे जीवाः प्रकृतिवशगास्तत्त्वनिबहान
 न भिन्ना न श्रेष्ठाः सकलभुवनस्यास्य जनने ॥ ३८ ॥

जगत्यां ये जाताः सहजगुणयुक्ताश्च शिशवः
 समत्वं सर्वेषां भवति जनने मूलप्रकृती ।
 जलदेशैरन्तैः सहजपरिवेशैस्तु सकलाः
 विभिन्ना जायन्ते विविधगुणरङ्गैः परिवृताः ॥ ३९ ॥

प्रभावेः कार्याणां विविधपरिवेशैस्तुः शिशवः
 स्वभावं गृह्णन्ति प्रकृतिसमतायाञ्च सकलाः ।
 मनुष्या देवत्वैः क्वचिदसुरभावैः परिवृता
 गुणैः सद्भिर्भुङ्क्तेरसदभिवृत्तैस्ते हि प्रथिताः ॥ ४० ॥

समाजे देशे वा सकलभुवने ये तु मनुजा
 विकासस्यासारं विविधसुखसारं शिवयुतम् ।
 प्रकामं वाञ्छन्ति श्रुतिविहितमार्गे निजशिशून्
 गुणागारे क्षिप्त्वा मुदमभिलषन्त्वत्र नितराम् ॥ ४१ ॥

नितान्तं वै बालो नगरजनयोग्यो गुणयुतः
 सुराणां भावेष्वाचरणनिपुणश्चान्यचरितः ।
 कुमार्गे संगत्यासुरचरितकार्येषु निरतो
 विनाशायोत्पन्नो विमलगगने केतुसदृशः ॥ ४२ ॥

शुणाः पुत्रे नूनं पितुरधिकमात्रासु विहिता
जनन्यास्ते चाल्पा रसश्चिरमार्गैः प्रकटिताः ।
नरो तान् नार्यो वा यदि दधति सद्भावसहिताः
सुपुत्रा जायन्ते सुखदपथगा लोकहितगाः ॥ ४३ ॥

यदा बुद्धिर्दुष्टा भवति मनुजानां त्रिधिवशा-
त्तदा तेषां पुत्राः समगुणयुता यान्ति भुवने ।
गुणो वृक्षे नूनं लसति वरबीजस्य नितरां
न निम्बाज्जायन्ते क्वचिदपि रसालस्य तरवः ॥ ४४ ॥

स्वयोगं दत्वा यः प्रकृतिरचनायां प्रकुस्ते
जगत्कल्याणार्थं विमलमनसा कार्यमखिलम् ।
नरत्वं देवत्वं सकलमधिगत्यात्र भुवने
प्रपूज्यो भूत्वासी चिरममश्कीर्तिं हि लभते ॥ ४५ ॥

नरत्वं यल्लोके मुनिभिरभिप्रोक्तं न सुलभं
निकामं तत्प्राप्ती सविधियतनीयं सुपुष्पैः ।
भवेत् कार्यैः सिद्धिर्यदि सकलकार्याणि रुचिरा
ण्यहो पुण्यैः सर्वैर्जयति मनुजो देवशिखरम् ॥ ४६ ॥

प्रियं लोकैश्वर्यं गृहवसनखाद्यान्नजनितं
परं श्रेयः साध्यं परमसुखमध्यात्मप्रभवम् ।
प्रियेणासन्तुष्टिं भवति सततञ्चात्र गदितं
यदात्मा सन्तुष्टः सकलजनतुष्टो विजयते ॥ ४७ ॥

धनं सम्प्राप्त्यर्थं यदि भवति लिप्सा नरकुले
न सन्तुष्टिः काचिद् धनविषमभावोऽपि विदितः ।
कुकार्ये संचारः प्रतिदिनमर्हिसादिकरणे
सदाधो मार्गेषूपतति जलधारा प्रकृतितः ॥ ४८ ॥

यदा श्रेष्ठः श्रेष्ठे विधिविहितमार्गे प्रचलति
तदान्ये लोका वै तदनुकरणे यान्ति निरताः ।
अतस्तः कर्त्तव्यं जगति परमार्थस्य विहितं
यशः कार्यं नित्यं जनहितकरं विश्वसुखदम् ॥ ४९ ॥

यथा लोकाः सम्या विविधगुणयुक्तास्तदनु ना
समाजस्याधारो भवति जनकल्याणसहितः ।
गुणान् प्राप्यानेकेऽमरपदयुताः सन्ति मनुजा
मनुष्यत्वं पूज्यं नहि मनुजमात्रोऽस्ति प्रथितः ॥ ५० ॥

निवासैर्नो पूज्यो भवति नहि जात्या न च धनै-
र्बलैर्विद्याभ्यासैर्जनमतधरैर्नापि वसनैः ।
गुणाः सम्पूज्यन्ते जनहितप्रयोगेण सहिताः
श्रितास्ते सत्कार्ये तदपि यदि निष्कामवलिताः ॥ ५१ ॥

निवासान्नेर्वस्त्रैर्यदि भवति लोकः परिवृत-
स्तदा श्रेयस्कार्ये परमपुरुषार्थेऽपि मनसा ।
समारक्तो भूत्वा प्रथयति शुभं विश्वमभितो
जनानां भावोऽयं प्रकृतिनियतो नात्र विमतिः ॥ ५२ ॥

प्रकृत्या यत्तत्त्वं क्षितिजलसमीराग्निगगन
समेषां सत्त्वानां तदुपरि भेददाधिकरणम् ।
वशे कस्याप्येके भवति भुवि दुःखं प्रतिदिनं
परेशस्यादानं सकलजनलाभाय विदितम् ॥ ५३ ॥

प्रकाशः सूर्यस्यापततु नितरां जीवसदने
जलं स्वच्छं पूतं भवतु सुलभं नित्यमभितः ।
सुखस्पर्शो वायुर्वहतु सततं सत्त्वसविधे
समारुद्धं तत्त्वं प्रकृतिनिहितं नास्ति फलदम् ॥ ५४ ॥

यदा रोद्धा वृत्रः सलिलनिचयस्याशु कुलिशो-
हंता देवेन्द्रेण प्रकृतजनलाभाय नितराम् ।
तथैवास्मिन् लोके हरति यदि तत्त्वं हि प्रकृते—
स्तदानीं हन्तव्यो भवति नरयूथैः स हतकः ॥ ५५ ॥

यदा भूमौ द्रव्यं पतति मलिनं नित्यमुदितं
प्रदुष्टा तेनान्ते भवति धारिणीयञ्च सततम् ।
खलोको धूम्राद्यैर्वन्दनवमितैरेति दुरितं
तदास्तित्वं नूनं सकलचरजीवस्य दलितम् ॥ ५६ ॥

इयं भूमिर्धन्या मधुपुरनगर्याः परिवृता
हरिद् वृक्षैर्धान्यैर्विविधकुसुमगन्धसहिता ।
नदी श्यामा धन्या दिनकरसुता स्वच्छसलिला
जनान् सर्वान् नूनं परिचरति मातेव सततम् ॥ ५७ ॥

प्रदुष्टा नो भूयाद् दिनकरसुता धन्यधारिणी
सदा रक्षया वृक्षाः फलकुसुमपत्रैरभिवृताः ।
महाकाशः पूतो भवति यदि यत्नैश्च सकल—
स्तदा नूनं लोका दधति सुखमायुर्वलमिह ॥ ५८ ॥

यदैकत्वं लोके भवति सततं जीवनिवहे
तदा नूनं सर्वे मुखमनुभवन्तोति विदितम् ।
परत्वं भिन्नत्वं कथमपि समाजे न सुखदं
समाबद्धो लोकः प्रकृतिगुणसूत्रेषु सकलः ॥ ५९ ॥

जनास्ते जेतारो विभवसहिता यान्ति भुवने
यदाध्यात्मोत्कर्षो भवति ननु तेषामिह तनौ ।
शरीरं सर्वेषाममितगुणलाभाय निहितं
परं सत्सम्पुष्टौ सत्तममनुरक्ताश्च पशवः ॥ ६० ॥

विमूढैः खाद्यान्नं परमसुखहेतोर्निगदितं
घृतं दुग्धं पीतं सुखदशयनीयेषु शयितम् ।
शरीरार्थं सर्वं विहितमनुकार्यं प्रतिदिनं
खगैः खे सञ्चारो भवति विफलः सर्वविदितः ॥ ६१ ॥

मनुष्याणां धर्मः प्रभवतु परार्थेन सहितः
समेषामर्थानां भवतु विनियोगश्च भुवने ।
सकामास्ते जीवाः परमपुरुषार्थेन सहिताः
सदाध्यात्माधाने नियतकथने यान्तु सकलाः ॥ ६२ ॥

मनस्येकं चिन्त्यं तदनुवचसा तत्प्रकथनं
समेषां कथ्यानां भवतु विनियोगश्च चरणे ।
वदेयुस्तच्छब्दभ्यक् बहुसुखदभावंः परिवृताः
पृथिव्यां कल्याणं विहितमखिलं येन विधिना ॥ ६३ ॥

शरीरे वीर्यत्वं मनसि विमलत्वं वचसि चे
न्मधुत्वं श्रेष्ठत्वं भवतु विहिताचारचरणे ।
नरत्वे देवत्वं विशति सततञ्चात्र भुवने
तदाहोस्वित् स्वर्गः परमरमणीयः किमपरः ॥ ६४ ॥

सदाचारे सर्वं निहितमिह भाग्योदयफलं
जनानां लोकानां परमरमणीयं सुखकरम् ।
हिता सा निष्कामे प्रगतिरखिला कर्मणि ततो
यतो निःश्रेयस्त्वं भवति भुवने मोक्षसदृशः ॥ ६५ ॥

इत्थं वाक्यं श्रुतिपथगतं प्रेमपीयूषपूर्णं
श्रुत्वा सर्वे नगरजनताः स्वात्मकल्याणहेतोः ।
ब्रह्मानन्दे विमलसलिले मज्जयन्तो ह्यवापुः
प्रत्यक्षेनामितभवसुखं मञ्चके माधवस्य ॥ ६६ ॥

मञ्चे सोपानसंयुक्ते, मधुपुर्या विनिर्मिते
कृष्णाभिनन्दनं पुण्यं कृतं नागरिकैः शुभैः ॥ ६७ ॥

ज्ञानाय तच्च सर्वेषां रामाशीषेण वर्णितम्
कृष्णोदयस्य काव्यस्य सर्गः पञ्चदशात्मके ॥ ६८ ॥

श्री कृष्णोदये महाकाव्ये कृष्णाभिनन्दनं नाम
पञ्चदशः सर्गः सम्पन्नः ।

शुद्धिपत्रम्

सर्गाः/श्लोकाः	अशुद्धम्	शुद्धम्	सर्गाः/श्लोकाः	अशुद्धम्	शुद्धम्
1/36	मदालसोमिभस्—मदालसोमिभिस्		5/29	सरनीमहो—सरसनीरमहो	
1/40	चापत्थरतं—चापत्थरत		5/35	वन्धनाति—वघ्नाति	
1/43	ध्रुवं—ध्रुवं		5/47	सिहराज—सिहराजं	
1/46	भवेत्—भवेत्तु		5/53	मार्गो—मार्गो	
1/49	व्यवर्धयन्—व्यवर्धयन्		7/6	तत्—तद्	
1/55	गृहाङ्गजे—गृहाङ्गणे		6/8	कृष्णो—कृष्णे	
1/73	76 — 73			दूता सदाः—दूताः सदा	
2/1	जलैरूपेतः—जलैरूपेतः		7/14	गृह्यते—गृह्यते	
2/4	मुखोद्गातान्—मुखोद्गतान्		7/18	खेच्छाचार—स्वेच्छाचार	
2/17	अन्भगतानां—अभ्यागतानाम्		7/19	मतः—मत्तः	
2/20	भविष्यत्—भविष्यत्		7/29	चाटुक्तिश्च—चाटूक्तिश्च	
2/54	विग्रतस्तदा—विग्रहस्तदा		7/43	लोकाश्रितश्—लोकोश्रितश्	
3/63	वैचित्र्यं—वैचित्र्यं		8/13	दिवस्य—दिवसस्य	
3/66	शास्त्रे—शास्त्रे		8/19	सकते—संकते	
4/20	स्ववाडिभः—स्ववाग्भिः		8/27	तरङ्गमय—तरङ्गमयै	
4/32	प्याभान्ति—प्याभान्ति		8/46	नाह—नहि	
4/47	फलारोष्ठ्यः—फलाधरोष्ठ्यः		8/47	प्रियतमा—प्रियतमो	
4/55	जताः—जाताः		8/71	प्रमरसो—प्रेमरसो	
4/56	महोत्सवेऽडस्मिन्—महोत्सवेऽस्मिन्		8/74	केवलभत्र—केवलमत्र	
4/58	मित्रः—मित्रं		8/77	परमहा—परमहो	
4/60	प्रभाव—प्रभावाद्		8/78	परिवृत्तं—परिवृत्तं	
4/63	कृष्णदाये—कृष्णोदये		9/9	वर्धमानस्—वर्धमानश्	
5/9	प्रकीर्णतुण—प्रकीर्णतुण		9/11	शशधरोऽय—शशधरोऽय	

9/35 प्रग्रह—प्रग्रहं	12/107 गृह्णन्ति—गृह्णन्ति
10/14 संयुक्त—धर्मसंयुक्त	13/14 भूतं-ल -भूतलं
10/20 वारिणा—वायुना वारिणा	13/30 तुमुलख—तुमुलरव
10/74 दत्त्याचारः—दैत्याचारः	13/31 उत्कण्ठितञ्च—उत्कण्ठितञ्च
11/16 रूपं—रूपं	13/34 मधुवचनै - मधुवचनैः
11/17 रौहिणयः—रौहिणेयः	13/36 वहने—वह्ने
11/20 दढ—दृढ	13/49 सुखस्थाः—सुखस्था
11/21 नीरदाभन—नीरदाभने	13/50 प्रवहतिथ—प्रवहति
11/22 चक्रु—चक्रुः	14/41 करतालशब्द—करतालशब्दं
11/54 मार्गस्थलोकोः—मार्गस्थलोकाः	14/45 व्रजवल्लभेन—व्रजवल्लभेन
12/12 कृष्णस्तथो—कृष्णस्थो	14/47 सुल्ल—सुल्लं
12/14 नगरीः—नगरीं	15/17 वचनः—वचनैः
12/27 मधूपाः—मधुपाः	15/31 दान—दानं
12/29 निव्यशः—नित्यशः	15/39 जलेदेशंमन्तैः—जलदेशंरन्तैः
12/40 वृत्ति—वृत्ति	15/53 गगन—गगनं
12/55 थदा—तदा	15/63 छय्यकर—छय्यक्
12/94 समपंथ्य—समपंथ्यं	15/64 वीर्यय—वीर्यत्वम्

—:०:—

श्लोकानुक्रमणिका:

(अनुक्रमणिकायां पूर्वं सर्गाः पञ्चाच्चाश्लोका निरूपिताः ।)

अंगानि-१२।४२	अथवा मल्ल-३।६७	अवाप्य कालं-१।६
अकार्यं वा-३।८५	अथात्मधन्या-६।३१	अवाप्ययन्मो-१।६३
अक्रूरो भय-३।८७	अथ ददर्श-८।१	अवातरत-६।४१
अक्रूरं योज-३।१०३	अथ जलद-६।१	अविहृतगति-६।१८
अक्रूरस्य-३।१०४	अथक्रिया-१४।१	अश्वमेधादि-१०।४५
अक्रूरो ज्ञान-३।८४	अथोग्रसेनस्य-१४।६१	अस्त्रप्रक्षेपण-३।३६
अक्रूरोमुदितो-७।१	अथोवाचा-१५।२०	अस्मिन् क्षणे ५।६०
अक्रूरं किल-७।१३	अद्यप्रभृत्यस्य-१४।४०	असित चिकुर-६।२१
अगणितकर-६।१२	अद्यमर्नाशाय-१।३१	अहं नियन्ता-२।२५
अगणितकरवार्ण-६।१५	अधीति काले-२।२८	अहं भावेन-३।७५
अगम जलधि-६।१६	अधिगत्यास्त्रि-३।३५	अहोपृथिव्या-६।४६
अग्निना-१०।१६	अन्तःपुर चरी-१२।६२	अहंकारोन्मत्तो-१५।२७
अचिन्तयन्-१।४६	अनन्तसंसार-१।२७	आकाशमार्गं-२।६
अर्चिमार्गेण-१०।४१	अनेन राज्ये-२।४२	आकाशमार्गेण-२।२
अर्चनं गन्ध-१०।५२	अनन्तरेतासु-६।२५	आगच्छन्ती-१२।१२२
अजलं-१२।४७	अनंगराजस्य-६।४७	आगतं नारदं-३।५
अजालयस्यैव-१।१०	अन्नं खाद्य-७।२४	आगत्य सर्व-४।२७
अतो ज्ञास्यामि-१२।५१	अन्नं प्रजानां-१४।२३	आगतादेव-१०।६१
अतो गत्वा-३।६६	अन्तर्हितः-१४।४८	आगत्यानेक-११।१३
अत्रस्थिता-५।४६	अपश्यदत्रा-१।५५	आज्ञां प्राप्य-७।१०
अतःस्थिता-६।४०	अपरतः-८।२४	आज्ञां प्राप्य-७।४७
अतश्चिन्ता-१२।७३	अपूर्वा-१२।८७	आत्मनः कार्य-३।७
अताडयन्-६।४२	अभयं-१२।२८	आत्मा नास्ति-७।२५
अत्याचारेण-१३।३५	अभ्राणि-१२।४	आत्मनो येन-१०।५८
अथात्म-१।१	अभिमानान्वि-३।१४	आत्माभिजातेन-१४।३
अर्थकदा-१।७	अमृततरु-६।३२	आदिष्टोऽस्मि-७।२६
अर्थकदा बालक-१।४०	अयं महात्मा-१४।५८	आदेशेन तथापि-७।२८
अर्थकदा राक्षस-१।४४	अरुणवसन-६।५१	आदर्शपुत्री-१४।५
अथ प्रहृष्टः-२।१	अवयवा-१२।५०	आनन्दलसितो-१२।११८
अथ विज्ञाप्य-३।१	अवयव-१२।६६	

आम्नादिवृक्षा-४।२०
 आम्नादिवृक्षस्य-४।३०
 आम्नस्य वृक्षेषु-४।४३
 आयाता-१।१।६
 आयाता-१।१।२६
 आयाता शुभ्र-१।१।३८
 आयाता ती-१।१।४३
 आयाता हस्तिनः-१।३।२३
 आयान्तीति-१।३।३०
 आयतः सूच-१।३।३६
 आरेभिरे-५।५०
 आलिंगनरता-१।२।२३
 आलोक्य तां-५।४
 आशिषं-१।०।७२
 आह्लादिता-५।११
 आहूयामात्य-१।३।५३
 इच्छाहीनं-३।१०२
 इच्छाम्यहं-१।४।४१
 इतस्तु-१।५।१
 इतिविधि-१।७।२
 इत्युक्त्वा-३।६।५
 इत्थं स-४।६०
 इत्थं वसन्त-४।६२
 इत्थं विवेक-६।६३
 इत्थं मंगल-१।२।१०१
 इत्थं शृंगार-१।१।१७
 इत्थं विचार-१।२।७०
 इत्थं दृश्य-१।१।४७
 इत्थं जाताः-१।३।१६
 इत्थं वाक्यं-१।५।६६
 इत्थं समासेन-१।४।३२
 इतिविहित-१।३।५७
 इतिविदित-१।४।६७

इदृशी-१।२।१२
 इन्द्रादयः-२।३७
 इयं गृहीता-१।२
 इयं हिदासी-६।५३
 इयं भूमिर्धन्या-१।५।५७
 इहास्ति-१।६
 उच्चशृंगै-१।२।२८
 उच्चस्थाने-१।३।५२
 उत्थतो-१।०।५
 उत्प्लुत्येवं-१।३।४४
 उत्क्रान्ति-१।२।३०
 उत्क्रान्तिः-१।३।४७
 उत्तीर्यसोपान-१।४।११
 उक्तेषु लोकेषु-१।४।१४
 उत्थाय शीघ्रं-१।४।५४
 उत्थाय-कृष्णः-१।४।६३
 उद्यान मध्य-४।४।८
 उद्घोषितं-५।३।८
 उद्दीप्तभावा-१।४।५२
 उन्मूलनं-१।४।३१
 उवाच प्रथमं-३।८।८
 एकतात्र-७।५।५
 एकभूतोऽपि-१।०।६
 एक वृक्षस्थितो-१।०।३४
 एकान्तभाव ५।५२
 एकोदिव्याङ्ग-१।१।३६
 एवं स राजा-१।४।६२
 कंसस्तु-२।५।६
 कंसोऽपि-३।४
 कंसस्य मानसे-३।६।८
 कंसस्य वचनं-३।६।९
 कंसस्य कार्येण-३।१।०७

कंससम्प्रेषिता-१।०।६२
 कंसो दृष्ट्वा-१।३।१५
 कंसेनाज्ञा-१।३।१७
 कंसो वीरान्-१।३।२२
 कंसेन तुल्यो-१।४।५१
 क्षणं तदा-२।८
 क्षत्रिया-३।५।१
 क्षणति-६।४०
 क्वचित्सिंहा-१।५।४
 क्वचित्कार्या-१।५।२४
 क्वचित्कुक्षौ-१।५।२५
 कठोरवाचा-६।८
 कथं न-१।५
 कथं सुरा-१।१।२२
 कथयित्वा-१।२।६७
 कन्या सूर्यस्य-१।१।४५
 कपोललग्नेन-६।३।२
 कलकलेति-८।१२
 कमलगृह-६।३।४
 कमलरूप-८।२।८
 कमललोचन-८।५।६
 करुहै-८।६।५
 करुहा-८।६।८
 कर्ममार्गो-१।०।४४
 कजंगहवर-३।१०
 करैस्तथा-६।२।६
 कर्तव्यं सुवि-७।१।७
 कर्तव्ये-७।१।८
 करकाः-१।२।१८
 कलायां-३।४।०
 कृष्णः सर्वेषु-३।२।७
 कृष्णो बालेषु-३।५।६

कृष्णोन्नावा-३।२२
 कृष्णोदये-३।१०८
 कृष्णस्य भूमि-४।२
 कृष्णस्य सेवार्थ-४।७
 कृष्णोदये-४।६३
 कृष्णस्य कार्य-५।१
 कृष्णः साति-७।६०
 कृष्णोदये-१।७३
 कृष्णस्याज्ञा-१।१।१
 कृष्णो रामेण-१।१।२
 कृष्णस्तान्-१।१।३
 कृष्णो रामेण-१।१।३४
 कृष्णो मधुकर-१।२।६
 कृष्ण दृष्ट्वा-१।२।४४
 कृष्णो दृष्ट्वा-१।२।५७
 कृष्णं श्रुत्वा-१।२।८१
 कृष्णस्य-१।२।८२
 कृष्णामां-१।२।८३
 कृष्णं नत्वा-१।२।६२
 कृष्ण चक्र-१।२।१२०
 कृष्णं काल-१।३।६
 कृष्णो रामेण-१।१।११
 कृष्णं धृत्वा-१।३।१६
 कृष्णस्याग्रे-१।३।३८
 कृष्णस्पर्शेण-१।३।५६
 कृष्णोदयस्य-१।३।५८
 कृषेविकासाय-१।४।२४
 कृष्णस्य वाक्य-१।४।४२
 कृष्णस्तु-१।४।५३
 कृष्णोदये-१।४।७०
 कृतं गानं-१।५।११
 काव्येऽस्मिन्-२।६२
 कामनारहित-३।४८

कान्ता गृहीत्वा-४।३४
 कामस्य मित्रां-४।५८
 कालविना-५।२८
 कार्यं यत्-७।२०
 कामनासंयुतो-१०।४३
 काचिन्माल्येन-१।१।४
 काश्चिच्चन्द्रो-१।१।७
 कार्यरूपं-१।२।७२
 काष्ठायां-१।३।६
 कारागृहस्थौ-१।४।६
 कारागृहात्-१।४।७
 कार्यक्रमो-१।४।३३
 कार्यं प्रजाभिः-१।४।३७
 कारागृहात्-१।४।५७
 काव्येऽस्मिन्-२।६२
 किमर्थमत्रा-१।१३
 किमिन्द्रराज्यं-१।१५
 किमस्तिमोहो-१।४५
 किमपिप्रष्टु-८।५१
 किमिदमस्ति-८।५२
 किं भाले-१।१।१२
 किं दृष्ट्वा-१।१।४६
 किं वा-१।२।१५
 किं ब्रवीम्यधिकं-१।२।६६
 किं कृष्णो-१।२।६६
 किमर्थं-१।२।७६
 किमेतो-१।२।१२१
 किमस्माभिः-१।४।१६
 किलकति-६।४६
 कीरा स्व-४।५२
 कीटाश्च-५।१७
 कीराः प्रियाः-५।३१
 कीर्तनं नाम-१०।४५

कुमुदिनी किमु-८।१०
 कुमुदिनी-८।२५
 कुमुदिनी-८।२६
 कुसुमवाण-८।५०
 कुसुमचाप-८।५७
 कुसुमसार-८।७०
 कुसुमसार प्रभाव-८।७४
 कुञ्जायितस्य-१।२।५३
 कुञ्जाया वचनं-१।२।७७
 कुञ्जा रूप-१।२।८४
 कुञ्जायाः-१।२।८८
 केकाभिरा-४।२५
 केचिद्ब्रजन्ति-५।४८
 केतुं हस्ते-१।३।२
 केवर्तस्तो-१।१४८
 केवर्तः कृष्ण-१।१।५१
 कोमलौ कठिनौ-१।२।११६
 कोमलं चिन्तितं-१०।३१
 कौशेयं-१।१।५
 क्रोडे निधाय-४।६६
 क्रोधान्धो-१।३।३७
 क्रौञ्चस्य-५।२३
 खगमुगा-८।६०
 खगगणा-८।१५
 खिन्नाः समस्ता-४।५
 खे देवाः-१।१।२४
 गन्धर्वकन्या-२।५
 गगनमध्य-८।२३
 गगनगमन-६।८
 गगनस्पति-१।२।१०५
 गते वस्तु-१।५।१८
 गत्वा प्रियाभिः-५।५८
 गतास्तदा-६।३८

गन्तव्यास्ति-७।४६
 गन्तव्या प्रातः-११।३
 गन्धान्वितानि १२।२५
 गन्धानुलेपनं-१।८६
 गन्धानु-१२।६०
 गभीरभार्य-१।१४
 गायन्ति चातक-५।२१
 गान्धार राग-५।२२
 गावो वत्स-११।३७
 गिरिशिखरि-६।३८
 गीतेनयुक्ता-४।५७
 गीतं गीतं-११।१६
 ग्रीवायां-११।२२
 गुरुसदन-६।५७
 गुणाः पुत्रे-१५।४३
 गृहाद्वहिः-१।५४
 गृहागतं-२।१५
 गोविन्दाय-२।६१
 गोपानां गोधनं-३।२८
 गोविन्दं-११।२७
 गोपालं-११।२८
 गोवर्णो-१०।२१
 घटस्तनीनां-६।७
 चतुष्पष्टिकला-३।३०
 चञ्च्वा गृहीत्वा-४।१६
 चकार खेला-६।१३
 चमत्तिकल्प-८।१६
 चदति-६।४१
 चन्दनालेप-१२।८६
 चन्द्ररूपेण-१२।१२३
 चन्द्रो ददाति-१२।१२४
 चिच्चन्ति-५।६७
 चित्तं वृत्तं-१०।४४

चूताङ्कुरस्य-५।२४
 छागाश्च-५।२७
 छायाप्रधान-५।१५
 छायासु पादप-५।३६
 जगन्नियन्तुः-१।३५
 जगाम सा-१।५३
 जलं पवित्रं-२।१४
 जन्मान्तरेऽसौ-२।४८
 जले सुरम्ये-६।४
 जलस्य मध्ये-६।६
 जलस्थिता-६।६
 जलस्थितास्ता-६।१८
 जलात्तरस्थं-६।३४
 जय जयेति-८।२१
 जगति गच्छति-८।२६
 जगति सकल-६।६
 जगति विहित-६।३६
 जना मात्यं-१५।५
 जगत्यां ये-१५।२१
 जगत्सर्वं-१५।३७
 जगत्यां ये जाता-१५।३६
 जनास्ते-१५।६०
 जातः प्रहर्षः-२।३४
 जाताश्च पुत्राः-२।५१
 जालेषु येषां-४।३७
 जीव आत्मा-१०।३३
 जीव लोकेषु-१२।६०
 ज्ञानवृद्धा-३।६०
 ज्ञात्वा-७।२
 ज्ञानं सत्यतमं ७।५३
 ज्ञायते-१०।७
 ज्ञानविज्ञान-१०।२६
 ज्ञायते-१०।६४

ज्ञात्वा तं-१२।७८
 ज्ञात्वा राज्ञो-१३।२८
 ज्ञानाय तच्च-१५।६८
 झङ्कारशब्दः-४।२१
 टलति-६।४२
 डंकानादं-१३।१०
 डंकानादेन-१३।१३
 डंकानादं-१३।२०
 त्वज्जन्म-२।६०
 ततः कुकृत्यं-१।१६
 तदा सुराः-११।२३
 ततः सुराणां-१।२६
 ततस्तु कंसो-१।४२
 ततश्च कृष्णः-१।५८
 तदा निनादः-२।३
 ततो मुनिः-२।१६
 ततो मुनी-२।२३
 ततो विधर्मा-२।३१
 ततः परं-२।३५
 ततो भवान्-२।४१
 ततः परं-२।५८
 तत्रस्थेन-३।३३
 तत्र वृद्धाः-३।४६
 तव हन्ता-३।७१
 तत्रातिचि-४।४०
 तस्मिन् वने-५।३३
 तस्मिन् क्षणे-५।४६
 तस्मिन् वने-५।५५
 तत्रस्थिता-५।५७
 ततो रसज्ञो-६।१६
 ततो द्वितीयां-६।२१
 ततश्चिरं-६।२६
 ततो गता-६।३७

ततः स धीरो-६।४३

तटस्थितान्-६।५२

तदा विनीतं-६।५७

ततःपरं-६।५६

तत्रस्था-७।१४

तत्रस्था-७।२२

तद्विशिखरि-६।३७

तपति-६।४३

तत्त्वज्ञानेन-१०।३८

ततःसोऽचिन्त-१२।४८

तस्य वाक्येन-१२।५६

तवघैर्येण-१२।६५

तथाच्चन्दनं-१२।६५

ततःसा वाटिका-१२।१०२

तस्मिन्नेवा-१३।२६

तदानीं प्रासाद-१५।७

ताडयमाना-३।७०

तासां मुखं-४।३६

तामसी वृत्ति-१०।१४

तामसास्ता-१०।२७

तामसी वृत्ति-१०।३०

ताम्यां दृष्टा-११।४४

ताम्बूल-१३।४

तिमिर दैत्य-८।३

त्रिधाभिन्ना-१५।३८

तीरेषु मौन-४।१५

तीरस्था-१२।१०६

तेनोक्तेन-४।४७

तेनैव प्रेरिता-३।५६

तेतायुगे-४।१८

तेनोक्तेन-३।२५

तेन शीघ्रं-३।८३

तेषु विकसि-१२।२३

तेषु पश्यन्ति-१२।३२

ददर्श देवं-१।८

दधार यो-१।५६

दस्योस्तेनस्य-३।१८

ददर्श चान्ते-५।६६

ददर्श तत्रैव-६।१५

दधाति रूपं-६।४६

दधाति जन्मात्र-६।५१

दधिमथन-६।४८

दण्डिताः सर्वदा-१०।७६

दर्पेणाय-१२।६३

दधिगुम्भं-१२।६६

द्रष्टुं वसन्तस्य-४।२६

दास्य भावो-१०।५०

द्राक्दुर्गो-५।२५

द्वारस्थिता-५।३०

दिवि वाणी-३।६

दिव्यायोग-७।५८

दिनमणिः-८।२

दिनकरेऽस्त-८।५

दिनकरस्य-८।२७

दिनकरस्य गते-८।३२

दिनकरेऽनुगते-८।४१

दिनमणिकर-६।११

दिनकरकर-६।१३

दिनकर तनया-६।५०

द्वितीयं चन्दनं-१२।६३

दीक्षा तेन-३।४६

दीर्घमायुः-१०।४

दृष्टोऽपि-३।६

दुग्धकुल्या-३।३७

दुष्कृत्यस्य-३।७३

द्रुततरगति-६।५२

द्रुततरगति-६।५२

दुष्टता-१०।१५

दुष्टस्य-१४।१७

दूतो महान्-५।५

दूर्वाङ्कुराणि-५।५४

दूतो दर्शन-७।६

दूते प्रव्रजिते-७।४६

देवेन्द्रराज्ये-२।५५

देवर्षेराभया-३।१७

देशे सेवार्थं-३।४७

देवैर्बुद्धि-३।६३

देवयानेन-१०।४२

दैत्यान् जघान-५।३२

दृष्ट्वा महर्षिं-२।६

दृष्ट्वा वसन्त-४।६१

दृष्टं जनैः-५।६

दृष्टा वने-५।४२

दृष्ट्वा वनेषु-५।४७

दृष्ट्वा शीघ्र-७।७

दृष्ट्वा कृष्ण-७।१६

दृश्यते कार्यं-१०।३६

दृश्यं पश्यन्-११।५२

दृश्यन्तेऽलतया-१२।१४

दृश्यन्ते वाटिकाः-१२।१६

दृष्टीरूपेण-१२।३४

दृष्ट्वा कृष्ण-१२।५५

दृष्ट्वा दधि-१२।६६

दृष्ट्वा संभो-१३।८

दृष्ट्वा-१३।१४

दृष्ट्वा तेज-१३।२६

दृष्ट्वा रामस्य-१३।२७

दृष्ट्वा कंसस्य-१३।४०

दृष्ट्वा पुनः-१४।११

ध्यानाय ये-५।५६
 ध्वनिं परि-६।२०
 ध्वनिं श्रुत्वा-१५।६
 धन्योऽस्म्यहं-२।१६
 धनापहर्त्रा-२।३६
 धनमत्तं-३।३
 धन्यानि-४।२४
 धनस्य धर्मेण-६।४८
 धनान्धो-१५।१५
 धरण्यामाय ते-१५।२६
 धराया आधारे-१५।३६
 धनं सम्प्राप्त्यर्थं-१५।४८
 न यज्ञ-१।१७
 न देवकार्यं-१।१८
 न दृश्यते-१।२६
 नटीव सरसा-३।३२
 नद्यः संयमिता-३।४४
 नन्दस्य राज-३।६१
 नन्दकन्या-३।६६
 न भेतव्यं-३।६०
 नन्दगेहे-३।६१
 नद्यास्तटे-४।१३
 नद्यास्तटे-५।४१
 नखक्षता-६।१०
 न कज्जलं-६।२३
 न चौर वृत्त्या-६।४४
 न चात्र दोषो-६।५०
 नरस्यरूपं-६।५५
 नयनवाण-८।३६
 ननु विलोक्य-८।३८
 नव वधू-८।४६
 नवलवस्त्र-८।५३

नगरीं परितो-१२।११
 न मानस्य-१५।१३
 न यज्ञो देवेभ्यो-१५।३०
 न दानं-१५।३१
 न कार्यं निष्का-१५।३२
 नरत्वं यल्लोके-१५।४६
 नार्थः सदा-२।५३
 नारदास्वर्णं-३।२
 नारदस्य-३।१६
 नानास्मर-३।२६
 नारदोक्तं-३।६७
 नामसंकीर्तनं-१०।४७
 नानादेशा-१३।५१
 निजाल्प-१।२१
 निष्क्रिय-२।४६
 निर्मायशुभ्रं-४।४६
 नितान्तरम्यं-६।२७
 निदिष्टे-७।४५
 निर्णीतो-७।५७
 निगम विहित-६।३
 निवसति तु-६।१७
 निजपति-६।२०
 निर्भयं-१२।७४
 निर्माय-१२।६४
 नितान्तं-१५।४२
 निवासैर्नो-१५।५१
 निवासान्-१५।५२
 नीत्वाकार्यं-७।३४
 नीयतां-१२।६७
 नूनं नियम्य-५।५३
 नूनं धैर्यं-७।३६
 नूत्नं वस्त्रं-११।८
 तेनयो-१२।४६

नेतादृशा-४।२८
 नृपस्यते-२।३२
 नृपस्य नीति-१४।२०
 नृपस्य वाक्ये-१४।६६
 परात्परो-१।३८
 परञ्च-१।४१
 पयोमुखा-१।६१
 पत्युर्वियोगे-२।३८
 पश्य कृष्णस्य-३।६३
 परं राक्षस-३।७७
 पश्यन्ति केऽपि-५।१६
 पञ्चेन्द्रिय-५।३६
 पञ्चाननो-५।५१
 परस्परालिङ्गन-६।१७
 परमहो-८।७७
 पततिकिल-६।४४
 पञ्चतत्त्वं-१०।१८
 प्रजापतिः-१।११
 प्रभातकाले-१।४६
 प्रसिद्धवात्सल्य-१।५७
 प्रधानकार्य-१।६२
 प्रकाश्यतां-२।१८
 प्रभावाद्यस्य-३।३१
 प्रभुत्वेना-३।७६
 प्रसाधिता-६।२
 प्रविश्य-६।१२
 प्रस्थानं-७।५६
 प्रमुदित-६।१०
 प्रमुदित-६।२२
 प्रभातवर्णनं-६।६०
 प्रस्थाने-११।२०
 प्रग्रहाणी-१२।३८
 प्रयत्नीयं-१२।५२

प्रस्तावितो-१४।४५
 प्रबृद्धशोको-१४।४७
 प्रजाः समस्ता-१४।६०
 प्रजाः सर्वाः-१४।६८
 प्रभाकृष्ण-१५।१६
 प्रकाश्याख्या-१५।३४
 प्रभावे-१५।४०
 प्रकृत्या-१५।५३
 प्रकाशः-१५।५४
 प्रदुष्टा-१५।५८
 पाण्डेयो-१।७४
 पात्रस्थितं-२।१३
 पात्रस्थ-४।४६
 पाण्डेयो-५।७१
 पाण्डेयो-६।६४
 पाण्डेयो-७।६२
 पादपस्था-१२।२२
 पादपाः पुष्प-१२।२४
 पाटला-१२।२६
 पाण्डेयो-१३।५६
 प्राप्यकाल-३।१६
 प्राप्ते जरस्त्वे-४।३
 प्रासादं परितः-१२।१०७
 प्रासादं परितो-१२।१११
 प्रासादञ्चित्र-१३।१३
 प्राङ्गणस्यैक-१२।११२
 प्रासादस्यैक-१३।५४
 पिता निशायां-१।३६
 पितुः समक्षं-२।२६
 पितुर्वीक्ये-१५।२८
 प्रियजनस्य-८।१४
 प्रियतमस्य-८।३१
 प्रियतमो-८।४५

प्रियतमा-८।४७
 प्रियतमो-८।६४
 प्रियतमा-८।६७
 प्रियतमस्य-८।७५
 प्रियं लोकं-१५।४७
 पीतवस्त्रा-३।४२
 पीताभवस्त्रो-४।४७
 पीत्वा जल-५।४०
 पीत्वा रसं-५।४४
 पीत कृष्णस्य-१३।७
 पुत्रं स्वकीय-२।२६
 पुष्पाप्य-४।३२
 पुष्पाप्यसं-४।३३
 पुष्पेषु यक्ष-५।१६
 पुष्पाञ्चिता-५।६२
 पुष्पाणिपत्र-५।६३
 पुष्पाद्गमो-५।६८
 पुत्रवात्सल्य-१०।६६
 पुरादवा-१०।७४
 पुष्पाद्यान-१२।४०
 पुरा दवाचारो-१५।२६
 पूर्वदुत्ता-३।७२
 पूर्ववचः-५।३४
 पूर्वमेव-१२।११३
 प्रात्साहिता-१४।१८
 पुष्ट प्रयाज-३।१३
 पुण्यव्या-१५।३५
 पंक्तिवद्धानि-१२।१
 फुल्लानना-४।१६
 फुल्लैः प्रभूत-५।७
 ब्रजस्तु-१।२२
 ब्रजस्य-१।२८
 ब्रजेश चन्द्रो-१।३३

ब्रजेन्द्रनाथे-१।६०
 ब्रजस्यलोका-१।६८
 ब्रजविभू-०-७।६१
 बालकौ राम-३।२३
 बालो युवानं-४।८
 बालास्मरो-४।३५
 बाला ब्रजस्य-४।६४
 बाला ब्रजन्ति-५।५६
 बाल कृष्ण-१०।६
 बालकः-१०।१३
 बालकृष्णोऽप-१०।७०
 बालिका-१२।१०८
 ब्राह्मणास्तत्र-३।५०
 बीराणांताल-१३।२१
 बुधवरा-८।४०
 भवेत्-१।६६
 भवादृशां-२।१७
 भवान् विद्या-२।३३
 भवति वत्सल-८।१८
 भवति शून्य-८।७८
 भवति सुखद-६।२६
 भक्तियोगात्तु-१०।४६
 भवनान्या-१२।३१
 भवन्ति-१४।८
 भवेद् व्यक्तेः-१५।२२
 भ्रमता-३।२२
 भ्रमेस्थिता-६।६२
 भ्रमति सुखद-६।३०
 भ्रममुत्पाद-१२।३
 भ्रमन् कृष्णो-१२।३३
 भ्रमरीवा-१२।५४
 भालेतस्या-११।११
 भालिकपुत्र-११।१५

भ्रातुःस्व-२।३६	मनसस्तुष्टि-१२।३७	मुखोद्गतान्-२।४
भ्रातुः कनिष्ठ-२।४२	मल्लस्थानं-१२।११५	मुखाकृति-३।११
भूतले भ्रान्ति-१०।२२	मल्लस्य-१२।११७	मुञ्चन्ति-४।४
भूतले रंग-१०।५७	मल्लं द्रष्टुं-१३।१	मुकुलितं-८।४
भौतिकसाधनं-१०।२८	मन्दोमन्दः-१३।५०	मुनिगणा-८।१६
भृत्यास्तत्र-७।४	मदेन वित्तस्त-१४।५५	मुरजशंख-८।२०
भृत्याभेदगता-१।६	मनुष्याणां-१५।६२	मुदित हृदय-६।३१
महान्धकारे-१।३२	मनस्येकं-१५।६३	मुष्टिं-१३।१८
मदान्वितो-१।४८	मञ्चे सोपान-१५।६७	मुक्ताःसमस्ता-१४।६
मदान्धवीरो-२।४०	मान्यंस-२।१२	मुद्रा मुखस्य-१४।४६
महान्धकारे-२।५४	मानवानां-३।६२	मूर्ध्ना नतेन-५।६
ममार्थोविद्यते-३।२१	मातामातुल-७।१२	मेघाभं-११।२५
मद्य पानेन-३।७८	मातृगेहे-६।५६	मृत्युं कंसस्य-१३।४५
महामात्यस्य-३।७६	मातरं वीक्ष्य-१०।२	मृत्योवृत्तं-१३।४६
मन्त्रिणः-३।८०	मातुलस्ते-१०।१०	यथा प्रदीपेन-१।३०
मन्दानिला-४।६	मातृवाक्यं-१०।१६	यथा वसन्तेन-१।७०
मत्तास्तरुण्यो-४।२२	मातृचित्तं-१०।३२	यथा सुचन्द्रेण-१।७१
मत्तो योऽस्ति-७।१६	मायया-१०।३५	यथा तरंगेण-२।२१
मन्दं मन्द-७।४८	मानवैः-१०।५६	यदापरे-२।३०
मलय चन्दन-८।३७	मानवी-१०।६३	यदि स्युः-३।५३
मदनदुन्दुभि-८।४६	मातरं वीक्ष्य-१०।६६	यस्याकृति-४।२६
मदनभाव-८।५५	मातृभावेन-१०।६७	यदालिङ्गार्ति-६।३३
मधुरमीक्षणः-८।६२	मातृभावान्वि-१०।६८	यदागता-६।३५
मदनकेलि-८।६३	मानवेदं-१०।७३	यथाश्वरेण-६।५४
मधुरतिक्त-८।७२	माला या-११।१०	यद् हूतेन-७।४२
मथति-६।४७	मार्गाः-११।४०	यभति च-६।४५
मन्दंमन्द-११।३५	मागधी-१२।१६	यत्र गेहे-१०।१
मधुना निर्मि-१२।५	मालाकारस्य-१२।४१	यत्र विद्वेष-१०।५६
मधुपुरीति-१२।६	माधवस्य-१२।६१	यत्र कालत्रयं-१०।६५
मद् धुनोति-१२।७	मालाकारात्-१३।२५	यशोदा कृष्ण-१०।७५
मधुमासा-१२।८	मां दृष्ट्वा-१३।३३	यः शातयति-१२।७१
मधुपाः-१२।२७	मांस प्रिया-५।४५	यत्नं विधेयं-१४।२७
मनसा-१२।३६	मुखोद्गता-१।४	यत्रास्ति यो-१४।३८

यस्त्रायते-१४।५०
 यदाबुद्धि-१५।४४
 यदा श्रेष्ठः-१४।४६
 यथा लोका-१५।५०
 यदा रोद्धा-१५।५५
 यदा भूमौ-१५।५६
 यदैकत्वं-१५।५६
 या दृश्यते-५।१०
 याते चैव-७।३
 याते सूर्ये-६।५८
 याच लीला-१०।८
 यापि भक्ति-१०।४८
 या कथा-१०।५४
 युवतीनां-३।५८
 युद्धविद्यासु-३।६५
 युग्मानि-५।४३
 युवतयो-८।३६
 युवककान्त-८।४४
 युवतयो-८।४८
 युगान्त संजातं-१५।१४
 ये पक्षिणः-४।१०
 ये किशुकाः-४।२३
 ये हस्तिनो-५।२६
 ये लोका-७।३८
 ये लोका-११।३०
 ये लोकास्तत्र-११।४२
 ये जीवाश्चाग्नि-१३।५५
 येः सेवितं-५।२६
 योजनावद्ध-३।३६
 योजनावद्ध-३।१०६
 योगस्थो-७।४१
 योगमार्गोऽपि-१०।३६
 योगेशं-११।२६

योग्ये लग्ने ११।४१
 रसाकुला-६।१
 रतिरहस्य-८।६
 रतिरहस्य-८।५४
 रतिरहस्य-८।५८
 रमणरभस-६।२३
 रतिरमण-६।२७
 रक्षार्थं-१२।६४
 रम्यं कलरवं-१२।१००
 रक्तलिप्तो-१३।४१
 रक्ताम्भोजैः-१३।४२
 रक्तलिप्ताङ्ग-१३।४३
 रामो हलायुधः-३।२४
 राज्ञो भयेन-३।८६
 राज्ञाऽव्यव-३।१००
 राज्ये यस्य-७।५
 राज्ञ कार्यं-७।१५
 राजा यद्यपि-७।२६
 राजानो भुवि-७।३१
 राज्ये सन्ति-७।३५
 राजा यद्यपि-७।३६
 राजाज्ञात्र-७।४३
 रामः पौरुष-७।५०
 रामेणाथ-७।५४
 राक्षसी वृत्ति-१०।११
 राजसा वीर-१०।२५
 राज्ञः कंसस्य-१२।६१
 राज्ञ कंसस्य-१२।१०३
 राज्याधिका-१२।११०
 रामःसंछिप्य-१२।११६
 रामः कृष्ण-१३।५
 राज्ञः क्रुद्धयेन-१४।१६
 राज्यं प्रजातां-१४।३४

राज्ञा प्रजा-१४।३५
 राज्ये सदा-१४।३६
 राज्यस्यराज्ञः-१४।३६
 रूपं शीलञ्च-१२।४६
 रोगःप्रारंभ-६।५५
 लज्जयानमि-१२।५६
 लंकाकलंकं-२।४५
 लावण्यं-११।५४
 लोकेशं-४।२०
 लोकःकरोति-३।८२
 लोकःसर्वे-३।६४
 लोभेन मांहेन-४।३१
 लोकाः ग्रामस्य-११।५३
 लोका गच्छन्ति-१२।१२५
 व्यचिन्तयत्-१।२४
 व्यभञ्जयत्-२।५६
 व्याघ्रः-५।३७
 व्यपगते-८।११
 व्यपगते-८।३३
 व्यस्तकेशा-१२।२६
 व्यवहारेण-१२।४३
 व्यवस्था-१२।११४
 वाधाय-१।२०
 वर्णन-३।६४
 वयो मात्रेण-३।६५
 वस्त्राणि-४।५१
 वध्नाति-५।३५
 वनश्री-५।७०
 वहति सुखद-६।२८
 वन्दनं वेद-१०।५३
 वर्तमानादिलं-१०।६०
 वयसा लघु-१२।७६
 वर्णव्यवस्था-१४।२८

वयं धन्या-१५।१२
 व्रतेन-१४।१६
 वाणी श्रुता-२।५७
 वाणी सा-३।६८
 वासन्तिकैः-४।१८
 वाद्येन-४।५६
 वायुर्वनस्य-५।२
 वाता वास्ति-७।११
 वायुना वारिणा-१०।२०
 वाचा दृष्ट्या-११।५७
 वापीभिः-१२।१३
 वाटिकायां-११।२७
 विनीतभावं-१।१६
 विना ह्यधर्मा-१।२५
 विचारयन्-१।४७
 विलोकयामा-१।६४
 विचित्र खेला-१।६७
 विहृगै-३।७४
 विनाशस्तस्य-३।१०१
 विनैव मूल्यं-६।५६
 विदूषकोऽप्यत्र-६।५८
 विभूषिता-६।६०
 विधाय रूपं-६।६१
 विज्ञानेन-७।५२
 विरहं दुःखं-८।६
 विरहिणी-८।८
 विपिनतः-८।१७
 विविधमा-८।४३
 विदधति-९।५
 विकसति-९।१६
 विविध सुभग-९।२५
 विविधसुभ-९।३३
 विचरति किल-९।५६

विशालानि-१२।१०४
 विनीतवाक्यं-१४।१२
 विमूढैः खाद्यान्नं-१५।६१
 वीराग्रगण्यो-२।४३
 वीची तरंग-३।८
 वीणावादन-७।३०
 वीरा नैव-७।५१
 वीराणां-११।३३
 वीराणां-१३।२१
 वेदमार्गा-३।४१
 वेणुवादन-३।४३
 वेदमार्गेण-१०।१२
 वेदज्ञान-११।२३
 वृत्तवेत्ता-३।२०
 वृक्षेषु-४।४२
 वृक्षस्य-४।५४
 वृक्षा वनस्य-५।३
 वृक्षेषु-५।१२
 वृक्षा ता-५।१४
 वृक्षान्वि-५।२०
 वृत्तं यत्प्रसू-७।३७
 वृद्धा ज्ञाने-११।१४
 वृक्षाः पत्रैः-११।३६
 शनैर्गता-१।५६
 शब्देषु-३।६६
 शशधरेण-८।७
 शठति-९।४६
 शब्दा-१३।४९
 शब्दा गभीरा-१४।४३
 शब्दो हि-१४।४४
 शरीरं-१५।२३
 शरीरे-१५।६४
 शंका कापि-७।५६

शान्तस्य-५।८
 शास्वतं-१०।१७
 शारदभ्राणि-१२।२
 शिपूतरा-२।२४
 शिक्षां व्या-३।३८
 शिरोरुहा-६।२४
 शिक्षा प्रदेया-१४।२५
 शिक्षाहि-१४।२६
 शिक्षाजगत्यां-१४।३०
 शीतला-३।४५
 शीघ्रं त-७।८
 शीर्षं घृत्वा-११।९
 शीतलैर्मन्द-१२।३५
 शुभा प्रभा-१।३
 शुभा दिशः-१।६९
 शुभ्रवर्णस्य-३।१५
 शुभ्राणि-१२।१०
 शुभेऽथलग्ने-१४।६५
 शूद्रो सेवां-३।५२
 शोभां ब्रजस्य-४।१
 शोभा मन्त्रि-७।३२
 शोभनाचार-१०।२४
 शोभा यत्र-१२।१२७
 शोकात्तं-१३।३१
 श्रवणवद्ध-८।६९
 श्रवणं दधि-१२।९८
 श्रीरामस्यापि-११।१८
 श्रुत्वा तदासी-२।७
 श्रुत्वा खवाणीं-२।५०
 श्रुत्वा गिरं-४।४५
 श्रुत्वा तस्य-७।२७
 श्रुत्वा तस्य-७।४४
 श्रुतिमधुर-९।२

श्रुत्वा कृष्णस्य-११।३२
 श्रुत्वागभीर-१३।३४
 श्रुत्वा शंखस्य-१३।३६
 श्रुत्वा नाश-१३।४८
 श्रेयोस्ति-१४।५६
 शृण्वन्तु-१४।१५
 षड्यन्त्रं-१२।८०
 सदेव-१।३४
 समस्त-१।३६
 समस्तजन्तो-१।५०
 सदा स कंसो-१।५२
 समागता-१।६५
 सम्पाद्य-२।१०
 सन्देशमिन्द्र-२।२२
 स देव-२।२७
 समये संस्कृता-३।५४
 संस्कारैः-३।५५
 सर्वाङ्गीण-३।५७
 सलभा-३।८१
 सरलं भीतभीतं-३।८६
 संदृश्यते-४।४१
 सन्तो वसन्तो-४।४४
 सर्वे खगा-५।१८
 समस्त वस्त्रं-६।१४
 सखीं गृहीत्वा-६।१६
 समाप्य खेलां-६।२८
 सरोजपत्राणि-६।३६
 सवस्त्र चोरो-६।३६
 समस्त माधुर्यं-६।४५
 सर्वज्ञाय-७।२१
 संक्षिप्तं-७।४०
 सरसिजं-८।३०
 सखिजनोचित-८।३५

सरसप्रेम-८।७१
 सपदिभुभग-९।४
 सपदिधन-९।१४
 सरल सहज-९।३५
 सततमभि-९।३६
 सरसहृदय-९।५३
 सर्वे देशेषु-१०।२६
 सन्ति मार्गा-१०।३७
 सर्वतो भाव-१०।४६
 सख्यभावोऽपि-१०।५१
 सम्प्राप्ता-११।१६
 सम्बोध्यैवं-११।५६
 सपदि धृत-१२।१२६
 सत्यं सूर्यो-१३।२४
 समान कार्यस्य-१४।२२
 सम्मानपूर्वं-१४।२६
 समर्थितो यो-१४।४६
 सभा समाप्ता-१४।६४
 समागता-११।६६
 सर्गं चतुदंशे-१४।७१
 सभाकेन्द्रे-१५।१
 सभाकेन्द्रे-१५।३
 समायाते-१५।८
 समुत्थाय-१५।६
 सभामञ्चे-१५।१०
 समुत्थाय-१५।१७
 सदाचारो-१५।३३
 समाजे देशे-१५।४१
 सदाचारे सर्वं-१५।६५
 स्वच्छन्द-४।११
 स्वच्छदेषु नीर-४।१४
 स्वच्छाभवस्त्रो-४।३६
 स्वच्छन्दगा-५।६१

स्वकीय वस्त्रा-६।५
 स्वार्थान्धो-७।३३
 स्व पितरं-८।१३
 स्वपिति यत्र-८।४२
 स्वभवने-८।५६
 स्वरचिते-८।७६
 स्वपिति-८।८०
 स्वार्थेन-१४।४
 स्वार्थान्धो-१४।२१
 स्वयोगं दत्त्वा-१५।४५
 स्त्रीणां मुखा-४।५५
 सावधानो-३।१२
 सात्विका-१०।२३
 साकल्ये-११।२१
 सापृच्छद्-१२।७५
 सा शीघ्रं-१२।८५
 सामीप्ये-१३।३
 सीता विमुक्ता-२।४७
 सुता तु-१।३७
 सुताथ-१।४३
 सुरा समस्ता-२।४६
 सुस्वादयुक्तं-४।१२
 सुगन्धपूर्णा-६।२२
 सुरगृहे-८।२२
 सुखदवस्त्र-८।६१
 सुरभवन-९।७
 सुखप्रद-९।२४
 सुभगरुचिर-९।२६
 सुखदमधुर-९।५४
 सुतस्य वाक्येन-१४।२
 सुधाद्रव्यं-१५।२
 सूक्ष्माभ्वरैः-४।३८
 सूर्योदसन्ते-४।५०

सूर्योऽपि-५।१३

सूर्यास्तं-८।८१

सेतुं समुद्रे-२।४४

सेवांकरिष्यामि-१४।५६

सौख्यान्तिमे-४।६

सौन्दर्येण-१२।४५

हस्ते रामस्य-११।५५

हन्ता त्वं-१३।३२

हर्षाकुला-५।५६

हंसप्रिया-४।५३

हृष्टा वसन्ते-४।५६

हृदिकरे-८।६६

हृदयमध्य-८।७३

हृष्टंवालं-१०।३

हृष्टास्तथा-१४।१०

हिमांशु-६।११

हिंसा तत्र-७।२३

हिमकरः-८।३४

हिमालयस्य-१२।१०६

हेमपुष्पा-१२।२०

हैमासन-२।११

—:०:—

अथ कविवंशपरिचयः

विहारराज्ये विख्यातो गयायां मण्डले शुभे
ग्रामोऽस्ति 'छोटिया' नाम, श्रोत्रिया निवसन्ति वै ॥ १ ॥

मगधेषु प्रसिद्धोऽस्ति, पञ्चक्रोशेषु चोत्तमः
धनधान्यसमृद्धोऽस्ति, दिव्यशोभाविभूषितः ॥ २ ॥

श्रोत्रियशुभ्रवंशेषु, पाण्डेयोपाधिभूषिताः
अभूवन् शास्त्रतत्त्वज्ञाः, कर्मकाण्डविशारदाः ॥ ३ ॥

'महावीर' इतिख्यातस्तेष्वेको बुद्धिमान् वली
षड्पुत्राः कुशलास्तस्य, योग्या धर्मरताः सदा ॥ ४ ॥

'नवलः' प्रथमस्तेषां, 'सिद्धेश्वरो' द्वितीयकः
तृतीयो बद्धीदत्तश्च, चतुर्थः पारसस्तथा ॥ ५ ॥

ततो वालेश्वरः प्रोक्तः, षष्ठश्चन्द्रेश्वरः पुनः
कर्मकाण्डरताः सर्वे, शास्त्रज्ञाः सामवेदिनः ॥ ६ ॥

श्रीमान् पूज्यो यजननिरतो धर्मकार्येषु धन्यो
लोकख्यातः प्रवचनरतो वेदमार्गानुरागी ।
सिद्धः स्तुत्यः शुभगुणयुतः देवतुल्यो यहजः
विज्ञः 'सिद्धेश्वर' इति महान् यस्य पुत्रो गुणज्ञौ ॥ ७ ॥

पिता 'सिद्धेश्वरो' यस्य, जननी 'जानकी' पुनः
'रामाशीषः' कथं न स्याद्, विख्यातो बुधमण्डले ॥ ८ ॥

धन्यस्तस्यानुजो धीरः, 'श्यामनन्दन' नामकः
उच्चशिक्षालये योऽस्ति, शिक्षको धर्मवीक्षकः ॥ ९ ॥

रामाशीषः कविश्रेष्ठो, वसति मातृसदमनि
नालन्दायाः जैतीपुर्यां, साम्प्रतं भ्रातृसंयुतः ॥ १० ॥

वेदवेदग्रहाब्जाब्दे^१ सत्कुले समजायत
ग्रामे प्रारंभिकीं शिक्षां, प्राप्तवान् स विचक्षणः

ग्रामे श्रीनगराख्ये च नालन्दामण्डले शुभे
वसति कविवरः सोऽयं स्वश्रूगृहे सुतान्वितः ॥ १२ ॥

वच्चीदेवीति विख्याता पत्नी तस्य पतिव्रता
मात्रा संरक्षिता याऽस्ति बाल्ये पितृगृहे शुभे ॥ १३ ॥

बाल्ये संरक्षितो योऽस्ति, नागैर्दिव्यफणैः शुभैः
'सुबोध' नाम्नः पुत्रैकः, सन्तोषापरनामकः ॥ १४ ॥

सौख्याभिवर्धको भव्यः शोभनः सुमनोहरः
'प्रबोध' नाम्नः पुत्रोऽस्ति, द्वितीयः शुभलक्षणः ॥ १५ ॥

तिस्रः कन्याः शुभा यस्य, द्वौ पुत्रौ कुलदीपकौ
सदाचाररताश्चान्ये, बन्धवो धर्मतत्पराः ॥ १६ ॥

साहित्ये शब्दशास्त्रे च, वेदे चापि विधानतः
यत्नतोऽधीतिमासाद्य, आचार्यत्वमवाप्तवान् ॥ १७ ॥

हिन्द्यां संस्कृतभाषायां, कृतभूरिपश्चिमः
उत्तीर्य प्रथमे वर्गे, एम० ए० डिग्रीं स लब्धवान् ॥ १८ ॥

अन्वेषणं स सम्पाद्य निरुक्ते लब्धवान् पुनः
शोधोपाधिञ्च 'पी-एच० डी,' 'डी० लिटं' ज्ञातिदुर्लभम् ॥ १९ ॥

वेदद्वीपग्रहाब्जाब्दे,^२ देववाण्यां विनिर्मितम्
'मयूखदूतं' यत्काव्यं, गीतिकाव्येषु चोत्तमम् ॥ २० ॥

मन्त्रस्यपाठे विकृतेः प्रधाने, वेदस्य राज्येन च राजगेहे
आयोजितायां प्रतियोगितायां, मुद्रासहस्रेण पुरस्कृतोऽस्ति ॥ २१ ॥

द्वोषद्वोषग्रहाब्जाब्दे,^३ कर्णाजुं नीयमद्भुतम्
नाटकं परमं रम्यं, प्रथितं सुमनोहरम् ॥ २२ ॥

चक्षुर्वसुग्रहाब्जाब्दे,^४ शिखाबन्धननाटकम्
चाणक्यवृत्तमासाद्य, द्वितीयं रचितं पुनः ॥ २३ ॥

‘इन्द्रिशतकं’ काव्यं ‘काव्यकादम्बकं’ नवम्
प्रहेलिकादिकं रम्यं शतकञ्च विनिर्मितम् ॥ २४ ॥

रसग्रहग्रहाब्जाब्दे,^५ महाकाव्यं मनोहरम्
कृष्णोदयमिति ख्यातं राच्यां तेन निनिर्मितम् ॥ २५ ॥

नाना विषयसंयुक्ता, ग्रन्थाश्चान्ये विनिर्मिताः
पाण्डुलिप्यां विराजन्ते मुद्रणाय समाकुलाः ॥ २६ ॥

१-१९४४ ई०

२-१९७४ ई०

३-१९७७ ई०

४-१९८२ ई०

५-१९८६ ई०

॥ ११ ॥

॥ १२ ॥

॥ १३ ॥

॥ १४ ॥

॥ १५ ॥

०३ ५०३१-५

०३ ५०३१-५

०३ ००३१-५

०३ १०३१-५

०३ १०३१-५

लेखक रचयाः कृतयः

	मूल्यम्
१ मयूखदूतम् — खण्डकाव्यम्	१०.००
२ शिखाबन्धनम् — संस्कृतनाटकम्	२५.००
३ इन्दिराशतकम्	१५.००
४ कर्णाजुं नोयम् — संस्कृत नाटकम्	४०.००
५ वैदिकसूक्तसंग्रहः — स्नातकोत्तर वर्गस्य कृते	२२.००
६ प्रहेलिकाशतकम्	१२.००
७ काव्यकादम्बकम्	८०.००
८ उपाधिविवेचनम्	अप्रकाशितम्
९ विकृतिपाठप्रयोगः	अप्रकाशितः
१० निरुक्त का भाषा वैज्ञानिक एवं आलोचनात्मक अध्ययन	अप्रकाशितम्
११ निर्वचन शास्त्र की भारतीय परम्परा एवं यास्क	अप्रकाशितम्
१२ संस्कार परिशीलनम्	अप्रकाशितम्
१३ ऋक् सूक्तसंचयः	मुद्रणालयस्थः
१४ भाषातत्त्वालोकनम्	अप्रकाशितम्
१५ नवनीतामृतम्	अप्रकाशितम्
१६ दीपशिखाकाव्याङ्गविमर्शः	अप्रकाशितः
१७ चत्वारिंशत्शोधलेखाः	अप्रकाशिताः

पुस्तक-प्राप्ति-स्थानम्

प्रबोध संस्कृत प्रकाशनम्

द्वारा-डॉ० रामाश्रीष पाण्डे

संस्कृत विभाग